Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU.

No. ६२८-ग.३
घ

Title महाभाष्यम् (६२ अ.)

Author महर्षिः पतञ्जलिः

Extent २८४ पत्र Age

Subject व्याकरण

इवति सर्वस्मिंश्चेहैव खल्वेतद्रुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न्नहि संदेहादलक्षणमि
ति सिद्धं तु णत्वं पूर्वस्मिन्निति संदेहे ह्यस्मिन्निति व्याख्यास्यामः। न तर्हि इदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्त
व्यश्च। किं प्रयोजनम्। स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत। अधिकारगतिः। अधिकः कारः
अधिकारः। अधिकं कार्यं। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र गोराट्‌ महद्ग्रहणं बोऽर्दितं तन्न्यवन्त
कं भवति। स्त्रीग्रहणं स्वरितं करिष्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीति। स्त्रियामित्ये
वं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहिताः तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति
ति न दोषो भवति। अधिकं कार्यमपवादमभावार्यः। किं न्याय्यं मन्यते यत्र शब्दविधि
वृत्तिः। तेनेहैव स्यात् ग्रामो मा रागगच्छतीति। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाः प्रतिरूपत
राढ्यतरवनस्यात् स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। न पाधिकरणम्
वार्यः। किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्नश्याधारता व्याप्तो भवति तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं

मा.प्र.

१९४

द्रवति सर्पिरिति । गोमायां गात्रकः कूपे गर्भे कुलमिसप्तकन सप्ता मस्वरितेनाधिकं कार्य्यं भव
तीत्यस्याशायिसिद्धं भवति अधिकं कार्यमधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधानपठितमाभवति
गुणात् वृद्धोलतल्लखड्डावेत्यो नुमः पूर्वविप्रतिषेधेनेति नुमभवि रत्नलखड्डावेत्यो नुरिति
नुम्रुरोस्वरापिच्छे तेन वस्वरितेनाधिकारगतिर्भवती तिनुम्रुरोभाविष्यतः । कथं पु
नरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधः शक्यतः पवितुं । लोकतः । तद्यथा लोके अधि
कमयंकारं करोति सोऽभ्ययोत्यो यं दुर्बलः सन्बलवद्भिः सह भारं वहतीति । एवमिहाप्यधि
कमयंकारं करोतीत्यस्यायो यं पूर्वः सन् परं बाधत इत्यधिकारगतिस्वरितेनाधिको
पाऽधिकं कार्य्यं अधूपो सोऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधोऽर्थः सिद्धति ॥ इति श्रीमद्
भगवतानन्दुलिखितविरचिते काशिकराममहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादस्य ष
ष्ठमाह्निकम् ॥ ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदं ॥ ङितकरणोभावः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विनुनः

राम

स्तुत्वन्तः लुङ्गीजः पुनीत इति ङिन इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति नैष दोषः। नैवं विज्ञायते ङकार
इद्यस्य सोयं ङित् इति। कथं तर्हि ङ् इत्यादि ङित् नूर्द्ध इति अस्य वा उपदेश इति वर्ति
अप्यवात्क्रमेतान्निङ्लुपर्वणि कृतपाठि इद्यशाद इति। सर्वथा वर्डन्तु मां प्राप्नोति। ए
वं तर्हि ध्वतोरिति वर्नितेघस्वकं भूयादे योधान्नवईति नदेवस्त्रमानि इह पंवमानि
इह तवेहार्थः अर्थाद्विभक्तिपरिणामो भविष्यति। तद्यथा उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्याम
न्त्रयस्वेनं देवदत्तमिति गम्यते देवदत्तस्य गावोश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधेयो देवदत्त इति
गम्यते पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सप्तम्यर्थे तद्द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं भवति एवमि
हापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते आ
त्मनेपदवचने नियमार्थं नियमार्थोयमारंभः। किमुच्यते नियमार्थ इति न पुनर्विध्य
र्थोपि स्यात्। लविकरणाद्विहितो लस्तिर्यानात्मनेपदं परस्मैपदं वा विहितं भवति।

भा॰ष्ट॰

१११

अस्ति श्यनोलुन मेन हिं तर्हि नि विकरणो लुग्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति इहमि हृसं
श्रवार्थविकरणाः क्रियन्ते नियम इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाद्विकरणाः नित्याः
खल्वपि विकरणाः कृते पि नियमे प्राप्नुवन्ति अकृतेपि प्राप्नुवन्ति नित्यत्वाद्वपरत्वा
द्वु विकरणो लुकृते लुविकरणो व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति नैष दोषः अन
वकाशो नियमः । सावकाशो नियमः कोवकाशः ये एते लुग्विकरणाः अलुग्विकरणा
श्रुलिङ्कि रौ वार्य इति पुनरियं परिभाषा विज्ञायते न किं कृतं भवति । काचिकालेन व्याप
रिभाष्ये यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं । तस्मिन्विवादे यो भवति सोमक पाश्चिनमिदं भवति अ
नुदात्तङितः आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । एवमपीन्द्र इरतेराश्रयं भवति
का इतरेतराश्रयता आमिनिवृत्तानां लक्षणं स्यात्तेन तिवादीनां आत्मनेपदं परस्मैपद
संज्ञा प्रमितिविनिवृत्तौ संज्ञायां भवितिवादे यो भावं ते न तादि इतरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रय

राम

ति॥ आवनत्र कल्पंते ऽपरस्मैपदेषु तावन्नैतरेतराश्रयं भवति। परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्या
मि। आवश्यं कर्त्रर्थं अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थं ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एवं क
रिष्यते स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्त्तर्यनुपराभ्यां कृञो
नेति आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति कथं भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रशा
टकवत्। तद्यथा कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स पश्यति यदि
शाटको न वातव्यः अथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धं भाविनी
खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति एवमिहापि
मलस्यात्मनेपदं भवति यस्मिन्निर्वृत्ते आत्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यतीति। अथ वा
पुनरस्तु नियमः ननु चोक्तं विकरणेभ्यो व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। आ
नाश्रयत्वं विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति। परस्य विकरणा विषयो ऽ

भा० २

त्मनेपदं परस्मैपदान्ताश्रयमिति सुधादिघातादूदितः परस्मैपदेष्वात्मनेपदेषु चान्यतरस्या
मिति। नेतरस्मिन्नित्यर्थः। आमिति र्वृत्तानि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदानि वा। यत्र सर्व
नुपसर्गाद्वेति विभाषा शास्ति किं पुनरयं प्रत्ययनियमः। अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भव
ति। किं भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवतीति। आहोस्वित् प्रकृत्यर्थनियमः। अनुदात्तङितस्त्वात्म
नेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति। कश्चात्र विशेषः। तत्र शत्प्रत्ययनियमे शेषप्रव
नेपरस्मैपदस्थानिवत्त्वात्। न चशत्प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदं निव
मार्थं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। किं कारणं। परस्मैपदस्थानित्वेन ल्लात् प्रत्ययानि
यतः। प्रकृत्यर्थावनियमे तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं पर
स्मैपदं नियमार्थं शेषात् परस्मैपदं भवति नान्यत इति। कात्र आत्मनेपदं भवति। नेत
स्मान्नत्र नियमात्। कार्य आत्मनेपदं वक्तव्यं लोहितायति लोहितायते। किं पुनः।

राम

२००

200

कारणेन सिध्यति तस्मान्मन्त्रनियमात्तत्रान्मन्त्रनियमस्ते। उच्यते एवं नवप्राप्तोऽपि न द
यनाद्दि विष्यति। अस्मन्न हि शब्दस्य तथैनियमः। शब्दाव्यर्थो नियमेन्याभावः। शब्दान्यर्थे
नियमेऽन्ये छां शब्दस्य यानां सभावः। अनुदात्तङितः जान्तर्योनशामुव[illegible]त्रि। नैष दोषः।
अनवकाशास्तु जारयः उच्यन्ते वन्तेव बनाद्दि विष्यन्ति। सावकाशास्तु जारयः कोऽवका
शः परस्मैपदे निरवकाशः तत्रापि नियमान्नशास्तु वन्ति। नव्यवहारदयस्तु हि भावकर्मणो
नियमान्नशास्तु वन्ति। नव्यवहारयोऽप्यनवकाशाः उच्यन्ते वन्तेव बनाद्दि विष्यन्ति। यथा न
हि भावकर्मणोर्नियमान्नशास्त्रोऽपि। विनापि वचनाद्दि विष्यन्ति। यस्मात् हि भावकर्मणो
र्नियमान्नशास्त्रोऽपि। नत्रापि शब्दकर्तृकस्य ग्रहणमनुवर्तिष्यते। कृशब्दकृते अत्र एकस्मि
न्नायं ते। तदैतद्योपपदं विशेषणं अस्मि येयाणि विशेषणेन वेहार्थः। न वान्यार्थे अ
कृतसन्यार्थे भवति नखल्वेव मात्स्कृत सम्नुवर्तनादस्मा द्भवति न हि गोधास्य

मा·ष्ट·

गौः सवर्णत्वादहिर्भवति। यत्राव्यद्रुव्यन्ते नान्यार्थं शब्दकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि श-
कृतमन्यार्थं भवति तद्यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृ-
श्यते च शालयश्च भाव्यन्ते। एवं प्रत्युच्यन्ते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद्भवति न हि
गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। भवेद्रूपे षेन ह्येवं स्यात्प्रत्ययः खलु येन येनाभि-
सम्बध्यते तस्मात्तस्य विशेषको भवति। शब्दवचनेन च शेषग्रहणं वक्तव्यं शेषात्क-
र्त्तरि परस्मैपदमिति किं प्रयोजनं शेषमिमं मा भूत् शब्दकृता शेषनिवृत्तौ अप्राप्ताया नि-
वृत्ताः। ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति तत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यं [illegible] शेषात्कर्त्तरि प-
रस्मैपदमेव भवति नान्यदिति। कर्त्तरि चात्मनेपदविषयेऽपि परस्मैपदप्रतिषेधार्थं।
कर्त्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैप[illegible]प्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्त्तव्यं शे-
षे [illegible] षष्ठ्यर्थे निवृत्तकं चेद् [illegible] हि माभूत् निघनेकुरुतः स्वयमेव नि। कर्त्तरि समिन्यस्मै येरो

१०१

राम

२१७

घः। एकस्मिन्नर्थे नियमे। द्व्येकस्मिन्नर्थे नियमे तावन्न दोषः। एकस्मिन्नर्थे नियतो ऽन्यस्यामनियताः तत्र ना-
र्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणं छेद्यतो जायते। अन्यस्यानियमे तु द्वयोर्दोषः अन्यस्यामनियताः अ-
न्यस्यामेवानियतौ। तत्र कर्तृग्रहणं कर्मव्यतिहारे भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम्। [illegible] कर्तृग्रहणाद्द्वैषद्दोषो
जायते। एकस्यार्थे नियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं एकस्यार्थे नियमो ऽन्यस्यामनिय-
ताः। ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति यत्र वा परस्मैपदं वान्य-
त्र प्राप्नोति परस्मैपदमेव तत्र भवतीति केवले कर्तरि। तत्र हि अन्यस्यानियमे द्वितीयं शे-
षग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं। योगविभागः कर्तरि प्राप्ते अनुदात्तङित आत्मनेपदं ततो भा-
वकर्मणोः। ततः कर्तरि कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः। तत उष्यति हा रेके-
र्तरि एव भावकर्मणोरिति निवृत्तं तथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्यात्मनेपदं एवं भाव-
पि कर्तरि शप्यो तिप्तिवाणीं तमाने दोनान्य [illegible] किंचिद्दुलति रोगद्दति। द्वितीयायो योग

भा॰सू॰

१०२

विभागः करिष्यते अनुदात्तङितः आत्मनेपदं भवति ततो भावे ततः कर्मणि वा आत्मनेपदं
भवति ततः कर्तरि वा कर्तरि वा आत्मनेपदं भवति कर्मणि अनुवर्तते भाव इति निवृत्तं त
तः कर्मव्यतिहारे कर्तरीत्येव कर्मणीत्यपि निवृत्तं। एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यम् अनुप
रामाङ्कृञः इत्येवमर्थम् इह माभूत् अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेवेति न
नु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धं [illegible] न सिध्यति अनेन ण्याद्राप्तिः [illegible]
सा योगविभागेन शक्या बाधितुं कुत एतत् नैतस्य विधिर्भवति इति प्राप्ते योवेति
परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति ननु चेयं प्राप्तिः परा प्राप्तिं बाधते नोत्सहते
प्रतिषिद्धा सती बाधितुं एवं तर्हि कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्र चकारः इह शेषग्रहणं प्रत्याख्या
यते तत्र कृतम् अन्यथानुपपत्तिर्भविष्यते यो ह्यत्र कर्तरि कर्तरीति किमर्थमिदं कर्तृवपः राम
कर्त्रीतत्र यथा स्यात् कर्मणो या माभूत् कर्त्रीं तत्र माभूदिति ततः अनुरामाङ्कृञः कर्तरि क

त्रीति सेवा ॥ कर्त्तरि कर्म्मव्यतिहारे ॥ क्रियाव्यतिहारे इति वक्तव्यं कर्मव्यतिहार इत्युच्यमाने इह
हैव प्रसज्येत देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति इह च न स्यात् व्यतिलुनते व्यतिपुनते । तत्रा-
पि वक्तव्यं न वक्तव्यं क्रिया हि लोके कर्मेत्युपचर्यते । कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म
करिष्यसीति एवमपि वक्तव्यं कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । इति क्रि-
यापि हि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते कथं च क्रिया नाम क्रियया ई-

त्रिप

प्सिततमा स्यात् । क्रियापि हि क्रियया ईप्सिततमा भवति कया क्रियया संपश्यति क्रि-
यया प्रार्थयति क्रियया अध्यवस्यति क्रियया वा इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति
स बुद्ध्या तावत् कंचिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायः अध्यवसाये आर-
म्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म भवति एवमप्युभयोः
कृत्रिमयोः समयगतिः प्रसज्येत तस्मात् क्रियाव्यतिहारे इति वक्तव्यं न वक्तव्यं इह कर्त्रे

भा·प्र·

रिव्यतिहार इत्ययमात्मनेपदं सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं
क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात् कर्मव्यतिहारे माभूदिति। अथ कर्तृग्रहणं किमर्थं। कर्मव्य
तिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थं। कर्मव्यतिहारादि[illegible]षु कर्तृग्रहणं क्रि
यते भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थं भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं माभूदिति। इतरथा तत्र प्रति
षेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः। इतरथा ह्यक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यने
नात्मनेपदं स्यात्। तत्र को दोषः। तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः। तत्र प्रतिषे
धे भावकर्मणोरप्यनेन विहितस्यात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत। व्यतिगम्यन्ते ग्रा
माः। व्यतिहन्यते दस्यव इति। न वा अनन्तरस्य प्रतिषेधात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। अ
नन्तरस्य प्रतिषेधात्। अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधः। कुत एतत्। अनन्तरस्य वि
धिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्ति[illegible]र प्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चैवं प्राप्तिः

हम

203

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पूर्वांशास्मिंबाधनेनोऽस्यहन्तेप्रतिषिद्धासन्तोबाधितुंउत्तरार्थंनहिकर्तृग्रहणात्कर्त्तर्यंनकर्त्तरि
क्रियतेऽमास एव शेषात्कर्त्तरिपरस्मैपदंसिद्धिरीयकर्तृग्रहणात्कर्त्तव्यात्किंप्रयोजनंकर्तृ
वचः कर्त्रातत्रयथास्यात्कर्त्रा वान्यस्तुयः कर्त्तातत्रमाभूदिति ॥ ॥ नगति ॥ ॥ प्रतिषेधे
हसादीनामुपसंख्यानं । प्रतिषेधेहसादीनामुपसंख्यानंकर्त्तव्यं । व्यतिहसंतिव्य
तिलयंतिव्यतिपठंति । हवह्योः प्रतिषेधः । हवह्योरप्रतिषेधोभवतीतिवक्तव्यं ।
संप्रहरंतेराजानः संविवहंतेगर्गाः इतिनवहिगत्यर्थः हिंसान्तरशापाक्रियोवहिः ॥
॥ ॥ इतरेत ॥ ॥ परस्परोपपदाच्च । परस्परोपपदाच्चेतिवक्तव्यं परस्परस्यव्यतिलुनं
ति परस्परस्यव्यतिलुनंति ॥ ॥ विपराभ्यांजेः ॥ ॥ विपराभ्यामुपसृष्टग्रहणात्कर्त्तव्यं
इहमाभूत्पराजयतिसेनेतिनत्रहिविक्रय्येनवक्तव्यंयद्यपितावदयंपराशब्दोऽस्त्येव
पवारः उपसर्गोऽनुपसर्गश्च अयंनखलुविशब्दोऽस्तिपर्यायोपवारः उपसर्गएवतस्या

भा॰ सू॰

स एको ऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितमर्हति । अन्यदेत उपसर्गात् तत्र घञ् । अस्य गो ऽद्वितीये
नार्थ इति गौरेवो पाशेष्यते । नाथो नाम गर्हिमइति ॥ ॥ आङो दो ऽनास्यविहरणे ॥ आ
ङो दो ऽध्यासनक्रियस्य आङो दो ऽध्यासनक्रियस्येति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् विपादि
कां व्याददाति कूलं व्याददातीति तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यो । इह आङो दो ऽनास्य इत्येव प्र
सिद्धं आददाते ऽनास्यविहरण एवं ऽयो ऽनास्यमेवासिद्धमिति यद्विहरणं ग्रहणं
करोति तस्यैतत्स्यात् न ह्यास्यविहरणसमानाङ्गिकयाद् विपादिकां व्याददाति पथ
ऽनातीयिका वंश्यास्यविहरणक्रियानथ्यानातीयिका अत्रापि । स्वाङ्गकर्मकाच्च ।
स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यं इह मा भूत् व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गमुखमिति ॥ ॥
क्रीडो ऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ ॥ उपसर्गग्रहणं क्रीडः । उपसर्गग्रहणं कर्तव्यं इह मा भूत् । अ
नुक्रीडति माणवकमिति । समो ऽकूजने । समः अकूजन इति वक्तव्यं इह मा भूत् सं

रम

२१४

श्रीरुंनिशाकटानाति। आगमेः क्षमायां। आगमेः क्षमायांतपसंख्यानेकर्तव्यं। विघ्नाश्रु
शिक्षतोयनुःश्रु शिक्षते। किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु। किरतेर्हर्षजीविकाकु
लायकरणेषु तपसंख्यानेकर्तव्यं। अपक्षिकिरते वृषभो हृष्टः। अपक्षिकिरते कुक्कुटो भक्षा
र्थी। अपक्षिकिरते श्वा आश्रयार्थी। हरतेर्गतताच्छील्ये। हरतेर्गतताच्छील्ये तपसंख्यानेकर्त
व्यं। पैतृकमश्वा अनुहरते मातृकं गावोऽनुहरते। आङि नुप्रच्छ्योः। आङि नुप्रच्छ्योः त
पसंख्यानेकर्तव्यं। आनुते सृगालः। आपृच्छते गुरुमिति। आशिषि नाथः॥ आशिषि
नाथ तपसंख्यानेकर्तव्यं सर्पिषो नाथते। शपउपलम्भने इति वक्तव्यं देवदत्ताय शप
ते॥ समवप्रविभ्यः स्थः॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने। आङः स्थः प्रतिज्ञाने इति वक्तव्यं अस्ति सका
रमातिष्ठते। आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि॥ ऊर्ध्वेहायामिति वक्तव्यं ईहमा
भूतत्वंतिष्ठतीत्यनेनेति। उपान्मन्त्रे॥ उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणेषु। उपाद्देवपूजायाम्

१ शपउपालंभने १

कोऽडंति शकटानानि ॥ आगमेः क्षमायां ॥ आगमेः क्षमायां उपसंख्यानं कर्तव्यं ॥ अधीष्व मा ताव
क ॥ आगमयस्व तावन् ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायां ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायां उपसंख्यानं कर्तव्यं ॥ विद्यासु शि
क्षते धनुः शिक्षते ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुला
यकरणेषु उपसंख्यानं कर्तव्यं ॥ अपस्किरते वृषभो हृष्टः ॥ अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी ॥
अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये उपसंख्यानं कर्त
व्यं ॥ अश्वानुते सरगालं आएछ जेगुहसिति ॥ आशिषि नाथः ॥ ॥ आशिषि नाथ उपसंख्यान
कर्तव्यं ॥ सर्पिषो नाथते ॥ शप उपालंभने इति वक्तव्यं ॥ देवदत्ताय शपते ॥ ॥ समव ॥ ॥ आङ्
स्थः प्रतिज्ञाने ॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने इति वक्तव्यं ॥ अस्ति सकारमातिष्ठते ॥ आगमो गुणमाह
कौ आतिष्ठते ॥ ॥ उदोऽनू ॥ ऊर्ध्वचेष्टायामिति वक्तव्यं ॥ इह मा भूत् ... उत्तिष्ठसे नेति ॥ ॥ उपान्म
॥ ॥ उपाद्देवपूजासंगतिकरणयोः ॥ उपाद्देवपूजासंगतिकरणयोरिति वक्तव्यं ॥ आदित्य

१ पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं गावोऽनुहरन्ते ॥ आङि नु प्रच्छ्योः ॥ आङि नु प्रच्छ्योरुपसंख्यानं कर्तव्यं १४

उदेड्डीहायार

मसदत्तायशपते ४

विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते २

अश्वारोहानुपतिष्ठते । ५

स्युपतिष्ठते । एवं इममस्युपतिष्ठते । संगतिकरणे रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते । ब
हूनामप्यविदुषां नामेको भवति विद्वान् । पश्य वानरसैन्येऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते । मैवं मंस्थाः
सविनेयोऽप्यमेषोऽपि हि यथा वयं । एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति । अपर आह । उप
द्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यं । देवपूजासंगतिकरणयोरुदाहृतं । मि
त्रकरणे पथिकानुपतिष्ठते । पथिष्वयं पंथाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । अयं पंथाः साकेतमुपतिष्ठ
ते । वा लिप्सायामिति वक्तव्यं । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । [illegible]
[illegible] भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति ॥ ॥ उद्विभ्यां तपः ॥ ॥ अकर्मकादि
त्येव । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । स्वांगकर्मकाच्चेति वक्तव्यं । उत्तपते पाणिं वितपते पाणिं छत्र
उत्तपते पृष्ठं वितपते पृष्ठं । आङो यमहनः । आङो हि मामिति किं शत्रुदाराहियते नेति अत्यन्तदानिति किं पुनः कारणं
आत्मनेपदमेव शत्रुदाराहियते न परस्मैपदमपि शत्रुदाराहार्यस्मात् । नापि परस्मैपदं कर्मकः । अ

५ वा लिप्सायां

ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठ ४

भा·प्र·

कर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति नयान्तरेण। कर्मकर्त्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति।
यदुच्यते नान्तरेण कर्मकर्त्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति ~~नान्तरेण~~ नान्तरेण कर्मकर्त्तारं सकर्मका
~~अकर्मका भवन्ति यदुच्यते नान्तरेण कर्मकर्त्तारं~~ सकर्मका अकर्मका भवन्तीति। अन्तरेणा-
पि कर्मकर्त्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति। नद्यस्थानं शिवहेतोर्ग्यकर्मकः। भारं वहन्तीति स-
कर्मकः। तस्मात्त्रिष्टुप्तीति प्रत्युदाहार्यम्॥ ॥आङो यमहनः॥ अकर्मकादित्येव। आयच्छति
रज्जुम्। आहन्ति वृषलं पादेन। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। आयच्छते पाणी। आहते उदरमिति॥
समो गम्यृच्छिभ्याम्॥ समो गम्यृच्छिविदिस्वरतीनामुपसंख्यानं। समो गम्यृच्छु
विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। संविद्रे। प्रच्छि। संपृच्छते। स्वर। संस्वरते। अर्तिश्रु
दृशिभ्यश्च। अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। मा समृत। मा समृषाताम्। मा समृषत। अर्ति। श्रु। राम
संशृणुते। दृशि। संपश्यते। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनं। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम्।

206

व३ ईन येते णां वाप्यकारादपोवर्णोऽपस्यंते । एते वामपिकाप्यकारादपोवर्णोऽप्... ते ८

यं निरस्यति निरस्यते सम्मूहति सम्मूहते ॥ ॥ आङ् उद्गमने ॥ ॥ ङो जि रूद्गमने ङो जि षा उ
द्गमन इति वङ्क्रो व्याऽऽरूह्य माभूत्त्याक्रामति यू मोह्म्यन लमिति ॥ यङ्कवावा ॥ यङ्कवावा
मिति किमर्थं वरतत्र संप्रदं निकुक्कुराः यङ्कवावामित्यस्य मानेप्यत्रापि प्राप्ने मिएते
पि हि यङ्कवावः । आतश्च यङ्कवावं कुक्कुटे नोऽस्ति तेत्र यानेकुक्कुटो वदंती मि । एवं तर्हि य
ङ्कवावामित्यत्र नेसर्वे एव हि यङ्कवा वर्तन्ते शकर्षणा निर्दिश्यास्यते मा धीयो येयङ्कवा
वइति केवमाधीयः । येषां वाचि अकारादपोवर्णोऽपस्यंते आतश्च यस्तेनो । एवं त्यादुः कुक्कु
टाः कुक्कुटि ति । नेवं तत्र आह । अनुकरणमेतत्रेषां अपवाने वेवि ज्ञायते यङ्कावावेय
षां तइमे यङ्कवावइति कथं तर्हि यङ्कावाविये येषां वर्णा इमे यङ्कवायः ॥ ॥ अवाङ्ः
अवाङ्गिरोः । अवाङ्उदपत्र मि र्तेनेरिति पनत्यं शब्दानेमा शब्दनरत्ना ह्रिवकस्यं । नयत्र
यं प्रयोगाभावान्नाऽयवाङ्उदस्य त्यानेनवावपूर्वस्य शब्दानेः प्रयो मो ज्ञि ॥ ॥ समत्ततीय्या

...कुक्कुराः । कुक्कुटाः । कुक्कुटि ति...

भा·ग· पुरुषात्म ॥ ॥ नैष्कर्म्यापुरुषोऽश्नुते इति किमर्थं भोलोको संयरासि इमं वा सुवरेवला नैष्कर्म्यापुरुषोकारि
क्रमणानेयत्र प्राप्नोति अत्रापि हि नैष्कर्म्ययोगः एवं न हि नैष्कर्म्यापुरुषोऽश्नुते इत्युच्यते सर्वत्र वा
नैष्कर्म्ययोगः तत्र प्रकर्षं गतिर्वि[illegible] लूतस्यानेसाधीयो यत्र नैष्कर्म्ययोग इति कृत्य साधीयः
य नैष्कर्म्यं शृणुते इति ॥ ॥ नएव स्मावेन ॥ सावेन नैष्कर्म्यं वनु थर्य इत्यनेकपूर्वनैष्कर्म्या
नाम वैर्थ्य थैस्मात् एवं न हि ग्रासिद्धव्यवहारेऽनेन नैष्कर्म्यं विधीयते आत्मनेपरं वा इ
स्मात्मे यच्छते गृहस्थाश्रमे यच्छते । यो हि शिष्टव्यवहारः ब्राह्मणोऽपि संयच्छति । एवं न त्वम विन
वा यद्येवं नाक्षीने न यो गे न कोनेदानीं नैष्कर्म्यं भविष्यति आत्मनेपरं वा । सह युक्ते नैष्कर्म्या
स्मात् । व्यतिहारे तनू विधिः । सहयुक्ते इष्यानइति नैष्कर्म्यं भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहा
रे आत्मनेपदम् ॥ ॥ उपाधम ॥ ॥ इह कस्मात् न भवति त्वं शाटकां तस्मुपायच्छति । अत्रेयं यद्ग
हि करोति तस्माद्भवितव्यं । यद्येवं स्वीकरणादिति प्रायो निविविष्यान्तर्हितं व्रतिः । नान्तल्हि

राम

५ ३

१०

नउत्पद्यते ॥ नानोर्ज्ञः ॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनं ॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधवचने सकर्मकायह
मा कर्त्रर्वं इह मा भूत् ओषधस्यानुजिज्ञासते इति । न वाकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । न वा वक्त
व्यं किं कारणं अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् अकर्मकाज्ज्ञानातेः अकर्मकाज्ज्ञानातेरुत्तरेण योगेनात्म
नेपदं विधीयते पूर्ववत्सनः इति । अप्रतिषेधः पूर्वस्य पूर्वस्य वायं प्रतिषेधः सन्वत्सकर्मकार्थम् आ
रम्भः कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायं प्रतिषेधः इह अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति कथं पु
नर्ज्ञायते सकर्मकार्थः सन्नारम्भः इति अकर्मकाज्ज्ञानातेः सनः आत्मनेपदवचने न प्रयोजनम
स्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥ शदेः शितः ॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेप
दाभावः ॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः शीयते शीयते [illegible] शीयते । किं
भोः शदेः शितः परस्मैपदेष्वित्युच्यते । न खलु परस्मैपदेष्वित्युच्यते परस्मैपदेष्विति नु विज्ञायते ।
कथं अनुदात्तङित आत्मनेपदं भावकर्मणोः आत्मनेपदं इत्येतेभ्यो योगेभ्यो ङकाशो घाल

भा·प्र·

नेरिपरस्मैपदमितिकथ्यते एवं न कस्मैपदेष्वितिकथ्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते कः पुनरहितोऽ
नेक्षेपयोगात्तु स्वकाशेच्छात्वं नरिपरस्मैपदमितिवक्तुं किं नह्यविशेषो योगात् सर्वमात्मनेपदं करे
ताश्च नुकम्परोधात्वं नरिपरस्मैपदमितिकथ्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथं इदं
तावदयं पञ्चष्ठ्याः यदीदन्तो अनन्त किमिह स्यादिति परस्मैपदमित्याह परस्मैपदं वेत्परस्मैपदा
श्रयो भवति । सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् । सिद्धमेतत् कथं शदेर्लेडादीनामात्म
नेपदं भवतीति वक्तव्यं । सिद्धं जिसूत्वेनाहमिष्यते पथा व्यासमेवात्मने नु वोक्ते शदेः शितः
परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नेष्टे शदः शित इति नेष्टा एवमीकाजाहिसेवधष
द्धीकृतोऽयः शदिः किं वा शितः शदिः प्रकृतिः शदेः शित्प्रकृतेरिति । अथ वा हायं शदेः शित इ
ति न वशदिः शिदस्तीत्यत एवं विज्ञास्यामः शदेः शिदिष्यादिति । अथ वा पद्यपि तावदेतत्स्म
त्र भवति विकरणो भोगिन छन्दो वलेः यानि निमित्तानि हैन त्राप्ति विकरणो हा हाङ्क्षा पत्नेत शदेः शित

राम

२०८

शि ५

इति। उपसर्गपूर्वस्य नियमे ऽनुबायेउपसंख्यानं। उपसर्गपूर्वस्य नियमे ऽप्नुकायेउपसंख्यानं
कर्त्तव्यं। नाविशानव्यक्रोशिम्। किं पुनः कारणं। न सिध्यति। अशब्दव्यवहितत्वात्। ननु च यायमड्
वाऽनुप्रक्रोधानुग्रहणेन गृह्यते। न सिध्यति। अगस्याद्दुपत्ते विकरणांतेनवांगस्योपसं
ख्यानमुक्रोऽशक्रोधानुग्रहणेन गृह्यते। एवं तर्हि इह सिद्धमे यथार्थं अट्क्रियतां विकर
णा इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाद् इडागमः। नित्या विकरणाः कृते ऽपि प्राप्नुवंति। अकृते ऽपि प्रा
प्नुवंति नित्याः। कृते ऽपि विकरणे ऽप्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति। अनित्यो ह्य अन्यस्य कृते ऽपि विकर
णे ऽप्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दांतरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। एवं तर्हि इह सिद्ध
मंतर्यार्थं अट्क्रियतां लादेशाइति। किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाद् इडागमः। नित्यो लादेशः। कृते ऽपि
प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति। नित्यत्वाल्लादेशे कृते आत्मनेपदं एवाऽऽगमो भविष्यति। नित्यत्वाल्ल
लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति वेदरे नित्यमिनित्वालादेशात्मनेपराभावः। नित्यत्वाल्लादेश

भा·प्र

स्यात्तेन पर एवाडागम इति वेदितव्यमुच्यते अडपि नित्यनिमित्तः कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि
प्राप्नोतीत्यत्र तु नित्यनिमित्तलादेशात्मनेपदाभावः तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यं न कर्तव्यमन्त
रङ्गत्वाद्धि लादेशः नैतद्विवदामहे अन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इत्यस्त्वयं नित्यश्चान्तरङ्गश्च यद्यपि
खल्वनुलादेशः कृतेऽपि लोकाधातिप्युणपायां पूर्वं विविकरणात्ऽनियमोऽडागम इति तद्
धि नियमः पूर्वं सर्वं तो लभ्येत कृतं स्यात् ननु न लभ्यं यथापि विकरणात् पूर्वमडिति अट्
लभ्येत एवमपि कृतं स्यात् ननु न लभ्यं किं कारणमङ्गात् पूर्वं विकरणात् एषितव्यः न यतः अ
रत्नोप्येवमर्थं अडागमामपि अनन्तरङ्गं पूर्वमेषितव्यं तु पादादेरप्येवमर्थं अत्र हि आट्
कृते साधूद्यस्य अघभावः शास्त्रेऽतिनत्वन्तद्यभावे कृते शंधातरस्या कृतः आडिति कृत्वाय
नराडागमविधानं पुनः आच्छिभावः पुनराडिति वक्तव्यं वा स्याद्यसल्पेतानेष दोषः यथा

२५

नावह्यते अङ्गात्पूर्वं विकरणात् एषितव्यः नरत्नः नरत्नोप्येवमर्थमिति नाम वेसिद्धंद्यत्रविक

रागानित्याख्यां गमनितापमितिजितत्रां गमनस्थेवं विकरागाः स्फुः यत्त्वनुरक्तलुत्तमपं नित्यं यरखात्त्रयां गत
वद्वमि। यदृश्या, व्यने अङ्गाङ्गभ्यां वापि अन्यदृंगे पूर्वमिधिजव्यामि। नित्पाद्धि प्रियेवमथ्रीमिति।
अत्लेत्राहूनेनुयोक्तं आटिकृते साङ्कस्यापि आद्धिभावः श्राम्नोति आटिकृते साङ्कस्यक्नेछि
भावः आद्धिभावे कृतेपुनः शब्दांतरस्याकृत आदि इति कृत्वा पुनराङ्भविष्यमिति। ननु वोक्तं पु
नः आद्धिभावः पुनरादि इति द्विकेकमव्यवस्था प्रसङ्गेनेति। नैष दोषः वक्रकेछि पूर्तोव्यवस्था
अथवा नेरितिनैषां एवं भाः कान्ताहि विशेषणा विशेषीने यौविषिः क्तिवनेविशिः विशेषं व्यव
हितं वापि शक्यते विशेषयितुं अथवा निरपपदं विशिरोषि पदं पदं विधिश्रूत मथ्यानां व्यवहि
तेनवापि स्यामथ्यैमयति॥ ॥पूर्ववित्सनः॥ ॥कोऽमिदं पूर्वत्र हलं तं सनन्तेस्य शक्नोतो येषामर्थे
तिनेपदस्तुक्तं तेभ्यः सनन्तेभ्यो पि आत्मनेपदं भवतीति आहोस्वित् धोनापपूर्वं प्रागसमाध्येण
घ्यभ्य आत्मनेपदस्तुक्तं तेभ्यः सनन्तेभ्यो पि भवतीति। किं वातः यदि सनन्तेभ्यो निमित्तं अवि

शेषितं भवति पूर्ववत्सनः न ज्ञायते किंमताद्भवति अथ योगापेक्षं तत्र तत्र विधिर्न प्रकल्पते बु
भुक्षते शुश्रूषते इति यथोक्षत्सितं तथा कश्चित् तावत्सनपेक्षं ननु चोक्तं निमित्तमविशे
षितं भवतीति निमित्तं च विशेषितं कथं सनमेवतन्निमित्तत्वेनाविशेष्य यिष्यामः पूर्ववत्सनः
आत्मनेपदं भवतीति कुतः सन इति अथ वा पुनरस्तु योगापेक्षं ननु चोक्तं तत्र तत्र वि
धिर्न प्रकल्पत इति बुभुक्षते शुश्रूषते इति विधिश्च प्रकल्पतः कथं अत्रापि पूर्ववत्सन इ
त्येवानुवर्तिष्यते किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्ववत्सन इति शाद्विप्रियत्यर्थं वचनं शाद्वि
प्रियत्यर्थोयमारम्भः शाद्विप्रियतिभ्यां सनेनाभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति [illegible]
[illegible] इतरथा हि ज्ञाभ्यां सनं ज्ञाभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः अनुपसर्गा
ने चेतस्मिन्नु शाद्विप्रियतिभ्यां सनेनाभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् शिशि
मिषति सुमूर्षति कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शाद्विप्रियतिभ्यां सनेनाभ्यामात्मने

राम

इतरथा हि

२१०

पदस्य शक्तिविषयः शाब्दबोधविषयत्वावत्तिनिर्दिशोयं कामवाचस्थवत्तिनिर्दिशोवाक्यशेषं समर्थ
यितुं न च छात्रशीन त्वन्मद्रेष्टुयवाः सैत्तिनस्तैतौतिमान्त वदस्याः कलाः सत्रिन सैतौ
ति एवमिहापि [illegible] सर्वं वद्भवति न भवतीति [illegible] न भवतीत्येवं वाकाश्रो छेसम छिदिष्य।
महेषदत्तास्वर्वपोर्धोर्गयोः सन्नेता ह्यस्मिनेपदं न भवति एवं शब्दस्य शक्तिमत्तामपि सत्ते
नामामात्मनेपदं न भवतीति। यदितर्हि शब्दस्य पदस्थायमारम्भो विधिर्न प्रकल्पते
आत्मनेपदे शेषे आसितस्य घतेः शिशयिषते न च आत्मविधिस्थं शब्दस्य शक्तिमत्तामस्मेनेतामा
त्मनेपदं प्राप्नोति। यथोक्तमितिनत्त्वात्स्तुप्रसक्तितावत् प्रतिषेधार्थः ननु योग्यो विधिर्न
प्रकल्पते आत्मनेपदे शेषे शिशयिषते इति। विधिस्त्रस्वरूपः कथमेतदेवं हापयति भव
तिसन्नेतादात्मनेपदं स्मिंजिपदस्य शब्दस्य शक्तिमत्तामस्मेनेतामामात्मनेपदस्य शक्तिषे
यं शाक्तिज्ञाप्यस्य वायं नेरर्थविषयार्थः ननु योग्ये शब्दस्य शक्तिमत्तामस्मेनेतामामात्मने

१ धर्म कान्तिरा मध्यति।२।

भा॰ष

परं ह्यात्रो जिशिशास्त्र जिसुमर्यजि॰नैषरोषः प्रकृतं स्मनो नेत्परतुवार्त्तिषानेध्रकृतं ग्रा
श्रू स्टहृशां सनः ना कोर्ईःस्मनो नाघ्रमाड्॰प्याश्रुवःस्मनो ना। श्राह्ःशि जः छनो नाष्रि
यनेत्तुङ्ग्॰ लोश्च स नो ना। इह ह्यानी पूर्ववत्स्नेडजिस्मनडस्मनुवर्त्तते नेसि निवृत्ते एवंव
कस्रो प्यरोघोभवति पत्तुकं निमित्तमविशेषितं भवतीति नेववाप्तुनस्त्र शाहिश्रिय
तिभ्यांम नं नाभ्या मात्म नेपरं प्राप्नोति किं कार्ये स्मात्रिमित्तं नवायंसम्परः। श्रिम
रो भवति प्रत्ता। नहि शिञाश्रोधनेश्रिय नेलुङ्॰ डोश्रे तिग्रधत्रापिनश्रियतिरेवात्म
नेपदस्य निमित्तं किं तर्हि लुङ्॰ डोवपि निमित्तं प्रथापि श्रियतिरेव लुङ्॰ ड॰परस्मै
निमित्तं नवायंसम्परोलुङ्॰ डु॰ रो भवति। गत्वनः पूर्ववत्सपरात्म नेपदं दर्शनं नमस्म

राम

नेतस्मात्तिदिश्यते एवं मन्यते ज्ञुर्म हृति पूर्ववत्सात्मने परं दर्शनात्सनेनाशेत्मने परमात्म
वडजि वेदुपादि प्रशसाङ्ः। पूर्ववत्सात्मने परं दर्शनात्सं नेताराहात्मने परं भावडनि॰

तं।रादे।शिदहृतुधानेपरस्पा निमित्तं किं तर्हि शिदत्तविक्रिमं प्रथा
पियादिरेव रितृ परदे

२११

वेनयुपादिषु प्रसिद्धिः। युधादीनां नशामेति तु युष्मते मी मांसतेइति न स्वेने भ्यः श्राव
न आत्मनेपदं परस्मैपदं वा प्रथमः॥ सिद्धं तु पूर्वस्य लिंगमिति देशात्॥ सिद्धमेतल्क
थं पूर्वस्य यदात्मनेपदलिंगं तत्सन्नंतस्यापि सिद्धं [illegible]। कृञादिषु तु लिंगप्रतिषेधः।
कृञादिषु तु लिंगस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुविकीर्षति पराविकीर्षति। अस्तु तर्हि प्र
त्ययो येभ्य आत्मनेपदं दर्शनं तेभ्यः सनं तेभ्यो भवतीति। ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपदं दृष्ट्वा
नासनं तादात्मनेपदं भाव इति वेत्कृञादिषु प्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। अनुबंधकरणा
सामर्थ्याद्भविष्यति। यथैवावयवे कृतं लिंगं समुदायस्य विशेषकं भवति तद्यथा गोः
सकुनिकर्णे वा कृतं लिंगं समुदायस्य विशेषकं भवति। एवमवयवे कृतं लिंगं समु
दायस्य विशेषकं भवति तु युष्मयति मीमांसते इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अ
वयवे कृतं लिंगं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति

नत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः । १४

भा॰श

तिलायं पुनर्व्यभिचरति न दृष्टो गोः सकुन्तिकर्णो वा कृतं लिंगं गो विशेषकं भवति न गोमंड
लस्य पुनः प्रग्रहलानि प्रग्रहार्थाग्रग्रहप्रग्रहलो कर्तव्य एवं वित्सप्रयादिति वहतु वा किं शयोल
ने णियगर्थालिायगं नेहापि यथा स्यात् प्रकुर्मयजे विकुर्मयते हस्तिमायते महीयते
इति तत्र को दोषः । तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आमयति शाययति सुत्रेव
मिथ्यते यथा ... समेवाक्षाकृथे प्रकुर्मयजे विकुर्मयते हस्तिमायते महीयते इति तत्र
वैधकरणसामर्थ्याद्धि विधानं । अथवा ऽवयवे कृतं लिंगं समुदायस्य विशेषकं भवति
न दृष्टो गोः सकुन्तिकर्णो वा लिंगं कृतं समुदायस्य विशेषकं भवति । यथावयवे कृ
तं लिंगं समुदायस्य विशेषकं भवति हस्तिमायते महीयते इत्यत्रापि प्राप्नोति ने
ष दोषः । अवयवे कृतं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं यो वयवो न व्य
भिचरति । पक्व न व्यभिचरति तिलायं पुनर्व्यभिचरति न दृष्टो गोः सकुन्तिकर्णो वा

२१२

स॰४

राम

कृञो लिंगं गोविशेषकं भवति न गोमंडलस्य ॥ ॥ आम्प्रत्ययवत् ॥ कृञ्ग्रहणां किं इहमाभरे
ईहामास ईहामासतुः ईहामासुः कथं वा अत्रास्मेरनुप्रयोगो भवति प्रत्याहारग्रहणात् हि तत्र
विज्ञायते कथं पुनर्ज्ञायते कृञ्प्रत्याहारग्रहणमिति इह कृञ्ग्रहणसामर्थ्यात् इहके
स्मात् प्रत्याहारग्रहणं न भवति इहैव कृञ्ग्रहणान्न अप्रयोकस्मान्न भवति उकृञ्वकारे
मां चक्रे कारस्य आम्प्रत्ययवदिति सुब्धेन वा अत्रानुप्रयोगस्य आत्मनेपदं पश्यामः न कृञो नेति
किं तर्हि स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यात्मनेपदं भवतीति । नैष दोषः इदं नि
यमार्थं भविष्यति आम्प्रत्ययवदेवेति यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्प्यते ईहांचक्रे
हांचक्रे । विधिश्च पुनः कथं पूर्ववदिति वर्तते । आम्प्रत्ययवत् पूर्ववद्वेति ॥ ॥ प्रोपा
भ्यां ॥ वराघुपसर्गपूर्वादिति वक्तव्यं उद्युंक्ते अ नुयुंक्ते अभियुंक्ते । अपर आह स्वरा
घंतोपसर्गपूर्वादिति वक्तव्यं प्रयुंक्ते नियुंक्ते वियुंक्ते ॥ ॥ समः ॥ किमर्थं विदं शस्य समग्र

भा·२·

गांक्रियजेन संभोगमात्रे दिक्षिप्यै वो व्येतासमः स्तुतः सकर्मकार्थः। सकर्मकाद्यथिमारंभ
अकर्मकादिति हि तन्त्रवर्तिने ॥ ॥ गुडो नवने ॥ अनवनं कौटिल्यं यो रिति वक्रत्वं इहापि प्र
याण्यायां न प्रभुङ्क्ते जिवासः सिनि गुडति विल्वा नु शिरसी इति। तत्र हि वक्रत्वं नवक्रत्वं यस्य गु
डेस्यनमनवनं वार्थैः तस्य ग्रहणं न वैतस्य गुडेस्यनमवने वार्थः ॥ ॥ ताररोगे ॥ ॥ ताराम
नेयपदविधाने ऽर्पणं न स्यकर्मणास्त्रेणोपलब्धिः। ताराम नेपदविधाने ऽर्पणं जे यत्कर्मय
द्राप्पते तेन देवकर्म भवति तदात्मनेपदं भवति। निवक्रत्वं। इतरथा हि सर्वत्र संगः इतरथा
हि सर्वेष्वसंगः स्यात् इहापि प्रसक्तेन आरोहति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणोह
स्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति। तत्र हि वक्रत्वं नवक्रत्वं एवं यस्यामितो रात्मने
पदं भवति। ततो ऽन्यो यत्कर्मणो वेनन्यार्पणं ते यत्कर्मणो येन यदात्मदेवकर्मभवतिज्ञातः राम
सकर्मकोऽवेक्ष्य भवति तथा यितिः यथैवकर्मकर्त्रीयं भवति। तत्र कर्मकर्तृत्वात् सिद्धः अकर्मक

213

कर्ता १

२ धातोर्नगाए षदोष: किंकारणं यक्चिणोः प्रतिषेधात् प्रतिषिध्यते अन्यत्र यक्चिणोः प्र

र्त्वात्सिद्धमिति चेन्न यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनं । कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेत्तद्यक्चिणो
र्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यं । कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति । न वा यक्चिणोः प्रतिषे
धे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति । यत्ना हि अहेतुमच्छ्रिब्रूञ इत्यर्थमिदं वक्त
व्यं न स्यात् कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति । उत्पुच्छयते पुच्छं स्वयमेव । उत्पुच्छ
त पुच्छं स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन यक्चि
णोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति । स
ववश्यप्रतिषेध आश्रयितव्यः । इतरथा हि यत्र नियमस्ततो ऽन्यत्र प्रतिषेधः । अनु
त्पादाने ह्येतस्मिन्न यत्र नियमस्ततो ऽन्यत्र यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । गण
यति गणं गोपालकः । गणयते गणः स्वयमेव सर्वदा णिजन्तेभ्य आत्मनेपदस्य
वा आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव । आत्मनेपद

यक्चिणोः प्रतिषेध २

भा॰रु

प्रतिषेधार्थं तु। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं लिङ्ग्रहणं कर्तव्यं। गणयति गणाः स्वयमेव। इष्यत ए
वात्मनेपदं किमिष्यते एव आहोस्वित् प्राप्नोति इष्यते च प्राप्नोति च। कथं ण्यणावि
णिकस्येदं णेरणौ ग्रहणं यस्मात् णेः प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्मात् णेः प्राक् कर्म कर्ता
वा विद्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं अनाध्याने इति वक्ष्यामीति इह मा भूत् स्मरति वनगुल्म
स्य कोकिलः स्मारयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव। एतदप्यनेनास्ति प्रयोजनं कर्माभिप्र
ष्टाविषयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवतीति कर्तृस्थभावकस्यायं
एवं तर्हि सिद्धे सति यत् स्मरानाध्याने इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्ये
वंजातीयकानां आत्मनेपदमिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं पश्यन्ति भृत्या राजा
नं दर्शयते भृत्यान् राजा दर्शयते भृत्यैः राजेत्यात्मनेपदं सिद्धं भवति। आत्मनः कर्म- राम
त्वे प्रतिषेधः। आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः हन्त्यात्मानं घातयत्यात्मेति सन्तम

हि वक्तव्यः न वक्तव्यः नवा । एवं नेन्यस्य कर्तृत्वात् । न यावक्तव्यः किं कारणं । एवं नेन्यस्य क
र्तृत्वात् न यन्यस्य त्वात् । एवं नेकर्मिन्नात्मनो । एवं नस्य च कर्ता कश्चेद्धावात्मानो अन्तरात्मा शरीरा
त्मा च । अन्तरात्मा न करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति शरीरात्मा न क
रोति येनांतरात्मा सुखदुःखे अनुभवति ॥ ॥ स्वरित ॥ स्वरितमित इति किमर्थं । स्वा
मिवानिष्टाति प्राणीति । स्वरितमित इति शक्यमकर्तुं इह कस्मान्न भवति इष्टाति प्राणी
ति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनुवर्तते येषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति नत ए
व विज्ञायमानः । येषां कर्त्रभिप्रायं वा कर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति नेभ्य आत्मनेप
दं भवतीति । न वै येषां कर्त्रभिप्रायं वा कर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । नथाजानीय
काः खल्वपि याधायेत् स्वरितमितः प्रतिष्ठिताः येनुभयं नः येषां कर्त्रभिप्रायं वा कर्त्रभि
प्रायं च फलमस्ति । अथापि उग्रहत् किमर्थं । स्वरितेतितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्येव

पतिजीगति

भा॰श॰ न्यक्ष्यमाने यमेव समं इत्येति क्रियाफलं तन्नैव स्यात्। लक्षलुनीते। पूरुषः पुनीते इहन स्यात्।
यत्नात्यत्नतेव पूर्व पूते। अभिसंप्रहतो पुनः क्रियमाणो न दोषो भवति। अभि रामि सुख्य
वर्तते। पूर्वआदिकमित्याने न यं वाभिप्रेतियं वाभिप्रेयं यं वाभिधानान्न चाभिसुख्य
मात्रे सिद्धं भवति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति किमर्थं एवं तिभक्षकराः कुर्वन्ति कमिकू
रो यजन्ति याजकाः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यक्ष्यमाने यत्र शास्त्रेण आत्मनेपदं कर्त्रा
क्रियाफलमभिप्रेतं याजका यजन्ति गालप्यामह इति। न्तकाः कुर्वन्ति पादिकम
हृलं प्यामह इति एवं नहिं कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यक्ष्यमाने सर्वत्र क्रियाफलं कर्त्रा
रमभिप्रेतं तत्र कर्तृगति विहीनस्यात्मनेपदं साधीयो यत्र कर्त्रा ईक्रियाफलमभिप्रेतं तवा
नरेणा पर्शियालि फले लमते वर्षि विषि फलं याजकाः पुनरस्येरेणा पियङ्गं लम्भ्र ते न्धिन्य राम
कापुर्वियादिकं मितिं॥ ॥शेषात्कर्तरि परस्मैपदं॥ शेषवचनेन पं वसा वेदर्थं ज्ञानि यंत्रं॥

215

शेषवचनं यस्माद्वेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । म्रियते कुशलः स्वयमेवाभिधीयते रज्जुः स्वय
मेव । एवं तर्हि शेषादिति वक्ष्यामि समस्मात्त्वेत्र कर्तरि ॥ समस्मात्त्वेत्र कर्तरि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अ
लं शेनेयावतेन [illegible] लं वे ॥ सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ सिद्धमेतत् कथं उभयनिर्देशात् उभय
निर्देशः कर्तव्यः शेषाच्छेषादिति वक्तव्यं । कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृग्रहणं
किमर्थमिति चेदनुपराभ्यामर्थं । कर्तृग्रहणं किमर्थमिति चेत् अनुपराभ्यामर्थं अनुपराभ्या
मेतत्स्यात् इह माभूत् अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेवेति । सिध्यति स्वयं त
र्हि सिध्यते यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शेषवचनं यस्माद्वेदर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः ।
कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते शेषा
त्कर्तरि कर्तरीति । किमिदं कर्तरि कर्तरीति कर्त्रैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् कर्ता वा यस्य
स्य कर्ता तत्र माभूदिति ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ किमर्थमिदमुच्यते । परस्मैपदं प्रतिषे

भा०प्र०

216

धातुक्रञादिषु विधानं। परस्मैपदप्रतिषेधार्थं कृञादिषु परस्मैपदं विधीयमेवं प्रतिषिध्यते। प
रस्मैपदं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति। अस्ति प्रयोज
नमेतत्। किं तर्हीति। न चात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात्। न चात्मनेपदस्य प्रति
षेधो वक्तव्यः। किं कारणं। अप्रतिषिद्धत्वात्। न ह्यात्मनेपदं प्रतिषिध्यते। किं तर्हि प
रस्मैपदमनेन विधीयते। न वा घृतादिभ्यो वा वचनात्। न वै प्रदोषः। किं कारणं। घु
तादिभ्यो वा वचनात्। यदयं घुतादिभ्यो वा वचनं करोति तज्ज्ञापयत्यप्राप्ता वा प्र
न परस्मैपदविधावात्मनेपदं भवतीति। आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः। आत्म
नेपदं नियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्म
नेपदं भवति कर्तर्येव तु परस्मात् कृञोऽनेनेति नियम्यते। सत्वेन हि नियम्यते यथान्यास
मेवास्तु। ननु योऽनेनात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वादिति परिहृतमनेन तन्न।

राम

वा घुतादिभ्यो वा वनादिति। अथवा इदं ज्ञापयति यं प्रष्टव्यः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रि
याफले आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति आत्मनेपदेन बाध्यते। यथैव
नर्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यते एवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं बाधिष्यते॥ ॥बुधयु
धनश॥ बुधादिषु येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं किमर्थं सकर्मकार्थं माभूत् नवत्केवलं का
र्थं वा॥ ॥अणावकर्मकात्॥ ॥अणावकर्मकादिति चुरादिभ्यो णिच्तान्परस्मैपद
वचनं। अणावकर्मकादिति चुरादिभ्यो णिजन्तात्परस्मैपदं भवतीति वक्तव्यं इहापि
यथा स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति। यदि न्यर्थे वा बाध्यते अणावित्यग्रहणं क्रि
नो किमर्थं स्यात्। अकर्मकग्रहणमणपि नाविशेषणं तथा विज्ञायेत। अथा क्रियमा
णे अणावित्यग्रहणे कस्मात्कर्मग्रहणं विशेषणं स्यात्। तोरिति वर्जनीये ण्यन्तविशेषणं। तत्र
को दोषः इहैव स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति। इह न स्यात् आसयति शाय

भा०प्र

217

पतीति ॥ सिद्धं त्वतस्मिन्सूत्रा विनिवर्तनात् ॥ सिद्धमेतत् कथं अतस्मिन्सूत्रे योऽकर्मकस्तत्रे
निवर्तकं स्थं सिध्यति सूत्रं न हि विधियते । एकश्चान्यासमेवाल्पः । ननु चोक्तं अणोरवकर्मि
कादिनि वृत्तादिति योगे नान्पूर्वस्मै पदे विवर्तमिति । नैष दोषः । अग्राणाविनिवृ
त्ये दृशोऽत्र हणो यस्मात्तः । शाकर्मकस्तस्य विधेयते न वृत्तादितोः शाकर्मकन्नवाविधिपते
॥ ॥ नेयाद ॥ पादिपुवेदशपसंख्यानं कर्तव्यं । यापपयेतेशिशुमेकसमीधा ॥ ॥ लुप्तिव
लोपः ॥ ॥ किमर्थमकारः । मासनोरियेजदनुबध्यकुमध्यते । प्रदितहिनानुरेणावका
रमनुवृत्तिर्भवति दुष्योत्सुङा सत्रापि वकारः कर्तव्या विधाशेमस्यानुकप्रसाधयुः
अथेदानीमनयेणापि वकारमनुवृत्तिर्भवति । इहापि नाविशुकारेण । एवं सर्वे व
काराः प्रत्याख्यायन्ते ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभा
ष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तः

राम

॥ ॥ ३॥ ॥ आकडारादेकासंज्ञा ॥ किमर्थमिदमुच्यते। अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमा
र्थं वचनं। अन्यत्र संज्ञानां समावेशो भवति। धात्वन्तलोपे व्याकरणे वा लोके तावत्
द्विः शाकः गुरुः हन्तः शुरंदरः कुंडः कोष्ठः। कुशल इति एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवन्ति। व्या
करणेपि हि कर्मसंज्ञं हन्तव्यमित्यत्र प्रत्यय कृत्य संज्ञानां भवति समावेशः। पा
वालो वैदेहो वैदर्भ इत्यत्र प्रत्यय तद्धित इत्यत्र संज्ञानां भवति समावेशः। अन्यत्र संज्ञा
नां समावेशादेतस्मात्कारणादाकडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोतीत्यत एव
एकैव संज्ञा यथा स्यादि[illegible]तिनद्यान्तरेण यत्नेन सिध्यतीति नियमार्थं वचनम्। एवम
र्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। कथं वेन तत्रैकसंज्ञं किमाक
डारादेकासंज्ञेति। आहो स्विदाकडारात्परं कार्यमिति। कुतः पुनरयं संदेहः। उभ
यथा ह्याचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः केचिदाकडारादेकासंज्ञेति केचि

भा·प·

स्याकडारात्परंकार्यमिति।कस्त्वत्रविशेषः।तत्रैकसंज्ञाधिकारेनकुर्वनांतत्रैकसंज्ञाधि
कारेतत्कृतंकिं·एकासंज्ञाभवतीति।ननुचयस्यापिपरंकार्यंतेनापिपरग्रह
णांकर्तव्यं।[illegible]
केचिदाकडारादेकासंज्ञेति।केचित्प्राकडारात्परंकार्यमिति।परार्थंममतुविष्य
ति।विप्रतिषेधेचेति।ममापिनदोषः।कथं।ग्रहणंपरार्थंतद्विप्रतिषेधेति।सरूपाणामेकशे
षः।एकविभक्ताविति।संज्ञाधिकारश्चायंतत्रकिमन्यच्छक्यंविज्ञातुंअन्यदतःसंज्ञा
याः।तत्रैतावद्वाच्यंआकडारादेकाकिमेकासंज्ञाभवतीति।अंगसंज्ञयाभपदसं
ज्ञयोरसमावेशः।अंगसंज्ञयातत्पदसंज्ञयोःसमावेशोनप्राप्नोति।सापिश्रक्तः।काहि
ष्ठाः।श्वानुबंधः।यान्तुध्नः।बाल्यबनः।मांतुवन्द्रइति।अनवकाशेतत्पदसंज्ञेअंगसंज्ञांबाधे
यातां।परत्ववचनेहिनियमार्थउपपन्नेत्यवसंज्ञाताकः।यस्यपुनःपरंकार्यंतंनियमा

राम

218

उपपन्नेस्तस्यअपोः संज्ञायोस्ता[?]वः सिद्धः कथं एवं नसमस्तपदसंज्ञेपरांगसंज्ञा कथं एवंस
वस्यांतिरुष्मान्तरस्यापिविधिस्तदाहस्तुत्रिदुं जंयदेनः कोसिनिवस्वारिक्ष सर्वनामस्थानेप
वितंनस्यांतेशन्पा[?]दें[?]सिनि।नत्रांतसामर्थ्याच्छ्रुलपदसंज्ञेपरं कार्यथाधांगसंज्ञालवि
च्छ्रुतिन्नतुवयमाणेकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि अंगसंज्ञापूर्विकेतयदसंज्ञेकथं अनुवृ
त्तिः क्रियते।पर्यायः प्रसंगेनो।एकासंज्ञेतिवचना।न्नाप्तियोगपाद्येनसंलव्यः कर्मधारयश्चे
तत्पुरुषग्रहणं।कर्मधारयश्चेतत्पुरुषग्रहणे।कर्मधारयतत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधार
यइतिएकसंज्ञाधिकारइतिवोद्दितो।अक्रियमाणोह्यमवकाशा कर्मधारयसंज्ञातत्पुरुष
संज्ञाबाधेनापरत्ववचनेहिनियमार्थं पप।न्नेतत्पुसंज्ञाभावाः।। पस्मस्तुनः परंकार्यं वेत्रियमा
नुपपन्नेस्तस्योतयोः संज्ञयोस्तावसिद्धिः।कथं पूर्वनिपातकर्मधारयसंज्ञापरातत्पुरुषसंज्ञा
कथंपदवसवहरति।पूर्वकालेकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनकर्मधार

तत्पुरुषचे द्विगुश्च हल४

भा·प्र·

पद्यते॥ एवं सर्वकर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्यतत्स्थानेष्विमादिस्तत्पुरुषइतितन्त्रारंतस्मासामर्थ्याद्व
कर्मधारयसंज्ञापरं कार्ययाद्वतत्पुरुषसंज्ञातविष्यति। ननु च यस्मादेकसंज्ञाधिकारस्तस्मा
पितत्पुरुषसंज्ञापूर्वविका कर्मधारयसंज्ञा कथमनुष्टास्यति। किं य तो यथा यः प्रसङ्गेन एकासंज्ञि
तिवचनान्नास्तियोगपद्येन समावेशः। तत्पुरुषश्चेद्विगुश्चयत्र हांकर्तव्यं तत्पुरुषः द्विगुश्चेतिच
कारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशत्वाद्द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत परत्व
वान्तेहि नियमानुपपत्तेस्तत्पुरुषसंज्ञाभावः। यत्तत्पुरुषः परं कार्यं विधत्ते नित्यमात्रयय तत्पुरुष्योत याः
संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथं पूर्वाणि पद्विगुसंज्ञापरा तत्पुरुषसंज्ञा कथमेवं सर्वस्मिन्नद्विगा
ध्यात्रयद्समाहारे च समस्यात्सर्वोद्विगुरिति। एवं सर्वद्विगुप्रकरणमनुक्रम्यतत्स्थानेष्वि
मादिस्तत्पुरुषइतितन्त्रारं तस्मासामार्थ्याद्वद्विगुसंज्ञापरं कार्ययातत्पुरुषसंज्ञातविष्यति। राम
ननु च यस्मादेकसंज्ञाधिकारस्तस्मापितत्पुरुषसंज्ञापूर्वविकाद्विगुसंज्ञाकथमनुष्टास्यति:

219

१५

क्रियते [illegible] । पर्यायः प्रसङ्गेन । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः । गतिश्च
कर्म्महेतुमत्सु वशहर्तां गतिरिव; कर्म्महेतुमत्सु वशहर्तां कर्त्रीं वां उपसर्गाः क्रियायोग
गतिश्चेति वकारः । कर्तव्यः । अक्रियमाणो हि वकारेऽनवकाशा उपसर्गसंज्ञा गतिसं
ज्ञां बाधेत । एवं वचने हि नियमार्थः प्रयत्ने हृतः पसंज्ञा तावः । पश्यः पुनः परं कार्यं नियमा
नुपपत्ते नस्यो लयोः संज्ञायोर्लाभः सिद्धः । कथं पूर्वो नास्यो पसर्गसंज्ञायां गतिसंज्ञान
ारेण सामर्थ्याद्धोपसर्गसंज्ञा परं कार्यं या हि गतिसंज्ञा भविष्यतीति ननु वचनाद्येकसंज्ञा
धिकारस्याप्युपसर्गसंज्ञा पूर्वविका गतिसंज्ञाऽस्तु वृत्तिः क्रियते ॥ पर्यायः प्रसङ्गेन ॥ एका
संज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः । गतिसंज्ञाऽनवकाशा भाववचनाद्भविष्यति ।
सावकाशा गतिसंज्ञा कोऽवकाशः । कुपादिभ्य वकाशः । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवका
शा गतिरिवः कर्मसाधकानां करणां । रिवः कर्मवावकाशः कर्तव्यः । अक्रियमाणो हि व

कारेऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां बाधेत। परत्वं नेहि नियमानुपपत्तेः तत्र संज्ञाला
वः परस्य पुनः परं कार्यं हि नियमानुपपत्तेरलब्ध्यात तयोः संज्ञयोर्लाभः सिद्धः। पूर्वानवकाक
र्मसंज्ञा परा करणसंज्ञा कथं। एवं सर्वस्य॥ इवः साधकतमं कर्मेति ततः करणं कारण
संज्ञं भवति साधकतमं॥ इव इति निवृत्तं। नचास्य सामर्थ्यादेवाकर्मसंज्ञा परका
र्या इत्र करणसंज्ञा लभ्यते। ननु च परस्यापेक संज्ञाधिकारस्य स्पष्टा यि करणसं
ज्ञा वार्थकारकर्मसंज्ञाऽनुवृत्तिः क्रियते यथायथं स्वसङ्गेन। एकसंज्ञेति वचनात्। आलि
योगपद्येन संज्ञा॥ इवः कर्मिहेतुमत्त्वात् ॥ कुर्वाणं तत्प्रयोजके हेतुश्च वकारात्। क
र्त्ता च॥ अकिं प्रमाणे हि वकारेऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधेत। परत्वं नेहि
परत्वं नेहि नियमानुपपत्तेः तत्र संज्ञालाभः। परस्य पुनः परं कार्यं हि नियमानुपपत्ते
लब्ध्या तयोः संज्ञयोर्लाभः सिद्धः। कथं पूर्वा नः स्यात् हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा कथं। एवं सर्वस्या

ति॥ स्वतंत्रः प्रयोजको हेतुश्चेति॥ ननु कर्त्ता किमर्थं संज्ञकस्तावत् स्वतंत्रः प्रयोजक इति निवृत्ते
न तत्रारंभसामर्थ्यात् । हेतुसंज्ञा परं कार्यं यावद् कर्तृसंज्ञा न विच्छिन्ना॥ ननु वयमप्येकसं
ज्ञाधिकारस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा अनुवृत्तिः क्रियते पर्यायः प्रसङ्गोमे
एकासंज्ञेति वचनात्त्वात्ति योगपद्येन संतत्वः गुरुलघुसंज्ञे न दीर्घसंज्ञे गुरुलघुसं
ज्ञेन दीर्घसंज्ञे बाध्येयातां॥ गामी बेधुः वेत्रे विविनयात्॥ परत्वे नेहि नियमा
नुपप[illegible]न्ने रूतपसंज्ञातावः॥ यस्माद् गुरुः परं कार्यं संज्ञा नियमात्तु प्रपन्नत्वस्योत्तयोः संज्ञ
योर्त्तावः सिद्धः॥ कथं पूर्वे तस्मिन् दीर्घसंज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे न त्वारंभसामर्थ्याद् दीर्घ
संज्ञे परं कार्यं यावद् गुरुलघुसंज्ञे न विच्छिन्ने॥ ननु वयमप्येकसंज्ञाधिकारस्यापि न
दीर्घसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे अनुवृत्तिः क्रियते॥ पर्यायः प्रसङ्गोमे॥ एकासंज्ञेति व
वनात्त्वात्ति योगपद्येन संतत्वः॥ परत्वात्मे परसंज्ञा गुरुत्वसंज्ञाव परत्वमे परसंज्ञा गुरु

कपं

भा०४. घसंज्ञाबाधेनेपरत्ववचनेहिनियमानुपपत्तेरुभयोरपिसंज्ञयोरविशेषः॥ सिद्धा कथंपूर्वानिमस्य
पुरुषसंज्ञापरापरस्मैपदसंज्ञाकेथमेवंसवस्यनि॥ निर्दिष्टा॥ लिङ्लिङोः प्रथममध्यमोत्त
माइति॥ एवं सर्वपुरुषनियममनुक्रम्यन्तस्यांतेलः परस्मैपदमिति॥ नत्वारंरेतसामर्थ्या
द्या पुरुषसंज्ञापरंकार्यंयाबुपरस्मैपदसंज्ञास्तविष्यति॥ ननुवयमुत्पाप्यकसंज्ञावि
कारः स्त्यापिपरस्मैपदसंज्ञापूर्विकापुरुषसंज्ञाऽनुवृत्तिः क्रियते॥ पर्यायपक्षःस्वसंज्ञेन।
एकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियोगपद्येनसंभवः॥ परस्मैपदसंज्ञाऽपनवकाशास्तवचनाद्
विष्यति॥ सावकाशापरस्मैपदसंज्ञाकोवकाशः॥ शतृक्वसू अवकाशः॥ परत्ववनेसितिपदं
तंपरत्ववनेसिति॥ पूर्वस्तसंज्ञामपिबाधेतिमध्यमैतेयोनिश्चियः॥ युक्तांविद्यामस्याद्ययान्त्र
रेतसामर्थ्यात्तुपदसंज्ञापरंकार्ययाबुलमसंज्ञाबाधेति॥ [illegible]॥ तिबुध्यादीनांप्येनानाकृ राम
मिकर्तृसंज्ञेगतिबुध्यादीनांप्येनानांकर्मकर्तृसंज्ञामपिबाधेति॥ आरंरेतसामर्थ्याद्बाधकर्म

221

ग्रं३

संज्ञापरं कार्यं यथा स्यात् कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति निषेधोऽयं आकार्यप्रवृत्तिनिमित्तपयः तेन कर्मसंज्ञायां कर्तृ
संज्ञा स्वनीति । यू स्त्र्याख्यौ नदी । ईकारोकारौ स्त्र्याख्यौ नदीसंज्ञौ स्तः । ग्रहणं कारो जि ॥ शेषो घ्यसखि ॥ शेषो घिसंज्ञा
स्यात् अर्थः शेषग्रहणं किं कर्तव्यं । शेषो घ्यसखि किं शेषः यो ऽनदी घिसंज्ञा निवृत्त्यर्थं नदीसंज्ञाया
घिसंज्ञा मा भूत् इति । शाकघ्नौ पदन्वे जुघ्ने । इतरथा हि परं कार्यं यथा स्यात् घिसंज्ञा । आरेतमाम
र्था वृद्धि । जिह्वा स्त्र्याख्यौ । नदीसंज्ञा । न वामि । संतवान् । नेयङुवङ्स्थानौ नदीसंज्ञा यो घिसंज्ञा कर्म
न्तवति । श्रिमतवान् । कोशाव संतव । ह्रस्वलक्षणात् हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञा यावद्गुणः । ह्र
स्वलक्षणात् हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञा यावद्गुणो न तत्र विनमनेतेन वव ना श्रीमान् स्यात् नदीसंज्ञा यो घि
संज्ञा ताव नत्र वव न श्रीमान् नदीसंज्ञा यो घिसंज्ञा न तत्र विप्र इति किं कारणं मा भूत् स्यात् ताव
न् । श्रीमान् स्यात् ताव नदीसंज्ञा यो घिसंज्ञा निवृत्तिरिति वेद्यं यदा देशात् ताव । श्रीमान् स्यात् ताव
न् नदीसंज्ञा यो घिसंज्ञा निवृत्तिरिति । वेदैव प्रत्यक्ष । यदादेशात् प्रतिप्राप्नोति । नेयङ्
न् नदीसंज्ञा यो घिसंज्ञा निवृत्तिरिति

भा॰प्र॰

नघाश्रयया घणादेशस्या हृस्वस्य नदी संज्ञा लाका। नघाश्रयो यणादेशः ग्रहानदी संज्ञ याधि
संज्ञा बाधिमानननत्रन्रकाले यणादेशो न लविनयं नघाश्रयथ्या घणादेशस्य हृस्वसंज्ञाभ
विं षजि। वहुश्री र्घार्थं हन्ता। बहुव्रीहिश्चजि षेघार्थं हन्तुशेषग्रहणकर्त्तव्यं। शेषो बहुव्रीहिरि
ति। किं प्रयोजनं। प्रयोजनं मध्यपीतांवोयमाना द्वितुरुत्रोपेषु अव्ययीभावेनमतग
ङ्गलोहितगंगं गयमानेशाद्वीपमातुरुषु इत्य यो नानिद्वितुषवं व गार्दिशा गवेञ्हुञोपे शिद्धो शो
वि:। निर्वाराणासि:। नत शेषववुनाहो ष: संख्यासमानाधिकरणानञ्जसमासेषु बहुव्री
हिरति षेध:। ~~नत्रशेषववन होषोलवति। संख्यासमानाधिकरणानञ्जसमासेषु बहुव्री~~
~~हिरति षेध:।~~ नत्रशेषववनाहोषोलवति। संख्यासमानाधिकरणानञ्जसमासेषु बहुव्री
प्रतिषेध:। श्यामोजि। संख्यार्थिरावतीको देश:। श्रीरावतीको देश: समानाधिकरणावीर
पुरुषका को ग्रामः। नञ्समासे सलमाको देश:। अश्वचलको देश:। ङ्ह्लोपे वशेषववनानुप्रा

प्र॰२

२२९

स्थनदीसं४

स्म

स्त्री१

इतिर्न बहुव्रीहिः द्वन्द्वोपेवा शेषवचनात्। प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति। [illegible] अपतितप
त्रिः अपतितकः। अपतितपलाशाः। अपलाशकद्रुमिश्चा थैकसंज्ञाधिकारे कर्म सिध्यति। ए
कसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः [illegible]। एकसंज्ञाधिकारे विप्रति[illegible] षेधाद्बहुव्री
हिर्विधायते। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति वेन्न। क्वार्थे प्रतिषेधः॥ एकसं
ज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति वेत्क्वार्थे प्रतिषेधे कोऽवकाशः [illegible]
[illegible] निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। नञ्सुरूपो
वायकोऽल विध्याति। नञ्सुरूपबहुजिवेदन्यत्रकार्थ्यात्प्रतिषेधः॥ नञ्सुरूपबहुजिवेदन्यत्रकार्था
प्रतिषेधेऽवकाशः। अपतितपत्रिः। अ[illegible]पतितकः। अपतितपलाशाः। अपलाशकद्रुमिति। तिद्वं
आदीनां क्वार्थे नञ्सुरूपबवचनानुपसिद्धमनत्रकथं। आदीनां क्वार्थे नञ्सुरूपोत्तरपदेति वक्तव्य
का। नित्यं नरस्य पोगारासयो। अनानि। अयोऽन्ये ह्रस्वसंज्ञो दीर्घतो ह्रस्वसंज्ञा दीर्घप्लुतसं

भा॰ प्रा॰

लघु २

हे बाधेते। तिङ्शित्सार्वधातुकं। लिङ्लिटोरार्धधातुकं। लिङः सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्धधा-
तुकसंज्ञा बाधते। अपत्यं वृद्धं युवा। अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बाधते। घिं नदी। घिसंज्ञां नदी-
संज्ञा बाधते। गुरुर्लघु संज्ञां गुरुसंज्ञा बाधते। परं संज्ञां परसंज्ञान्तसंज्ञा बाधते। अपादान-
सूत्रे राणि। अपादानसंज्ञासूत्रराणि कारकाणि बाधंते। का। धनुषा विध्यति। कांस्यपा-
त्र्यां भुंक्ते। गां दोग्धि धनुर्विध्यति। धनुषा विध्यतीत्यत्र पायपयुक्तयाध्रुवमपायेपादानमि-
त्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति। साधकतमं करणमिति। करणसंज्ञा [illegible] साप[रा]-
भवति। कांस्यपात्र्यां भुंक्ते इत्यत्रापायपयुक्तयाध्रुवमपायेपादानमित्यपादानसंज्ञाप्रा-
प्नोति। आधारोधिकरणमिति वाधिकरणसंज्ञा अधिकरणसंज्ञा सा परा भवति। गां दो-
ग्धीत्यत्रापायपयुक्तयाध्रुवमपादानसंज्ञा। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञा [illegible] सा राम
परा भवति। धनुर्विध्यतीत्यत्र अपायपयुक्तयाध्रुवमपादानसंज्ञा प्राप्नोति। स्वतंत्रः कर्तेति

223

कर्तृसंज्ञा कर्तृसंज्ञा परा सा लवानि। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानं क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः
कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां बाधते। करणं परा णि कारणसंज्ञां परा णि कारकाणि बाधते। ध
नुर्विध्यति। असिं छिनत्ति। अधिकरणं कर्म। अधिकरणसंज्ञा कर्मसंज्ञां बाधते। कु
गेहं प्रविशति। अधिकरणं कर्त्ता। अधिकरणसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधते। स्थाली पच
ति। अकथितं च कर्म। अकथितं कर्माधिकरणसंज्ञां बाधते। गतिरुपसर्गसंज्ञे कर्म
प्रवचनीयसंज्ञां बाधते। परस्मैपदमात्मनेपदं। परस्मैपदसंज्ञा आत्मनेपदसंज्ञां बाधते।
समाससंज्ञास्थौ [illegible] पाद्याः परा अन्ये कारणानि नामतः पूर्वाः सावकाशाश्च बाध
ते। अर्थवत्प्रातिपदिकं अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञा तद्वर्जितं गुणवचनं वचनं गुणवचनसंज्ञा भवति
पूर्ववत्। समासस्तत्पुरुषः तद्धिता यत्र सर्वनामा सर्वलिंगा जातिः समाससंज्ञा समाससंज्ञा द्वन्द्वमव्ययीभू
तत्पुरुषसंज्ञा द्वन्द्वमव्ययीभावं नाधितिष्ठति। समसंज्ञा द्वन्द्वमव्ययी। अव्ययाः। अव्ययसंज्ञा द्वन्द्वमव्ययी। सर्व

गतिरुपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञां प

श्रा॰ श

नामसर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या॥ असर्वलिंगाऽव्ययानीति। एतच्च वक्तव्यं। संख्या। संख्येति संज्ञा च
वक्तव्या। बहुगणवतुडति संज्ञा च वक्तव्या॥ का पुनः षट्संज्ञा। षट्संज्ञा। एकद्व्योः प्रतिषेधः। नी संज्ञा
इत्येतच्च वक्तव्यं। किमर्थमिदमुच्यते। पृथक्त्वेन एवमादिष्टाः संज्ञाः क्रियन्ते। सन्निवेशात्र
का गमदृष्टैव संज्ञा। अपि च एते नानुपूर्व्या तासां निविष्टानां बाधनं यथा स्यात् नानुगुणाश्च वक्तव्यं
संज्ञायाः पूर्वनाडिः संज्ञा निर्बाधनं यथा स्यादिति॥ आ कडारादेका संज्ञा। विप्रतिषेधे परं कार्यं वि
प्रतिषेधे परं कार्यं परा बुद्धिः विप्रतिपूर्वात्सिद्धेः कर्मव्यतिहारे घञ्। इतरेतरप्रतिषेधो विप्रति
षेधः। अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः॥ कः पुनर्विप्रतिषेधः॥ द्वौ प्रसंगावन्यार्थावेकस्मि
न्स विप्रतिषेधः॥ द्वौ प्रसंगौ यदा अन्यार्थौ भवतः एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषे
धः। क्व पुनरन्यार्थौ। एकैकस्मिन्नयुगपत्प्राप्नुतः। तुल्यबलयोर्हि विप्रतिषेधो। प्रत्येकमन्यत्र युग
पत्प्राप्नुतः॥ किं च स्यात्। एकस्मिन्युगपत्प्रसंगे तु वा तु। पूर्वपरशास्त्रलक्षणप्रसंगे एक

रास

स्मिन्युगपत्प्रसंगे तत्र बाध्यपूर्वस्यान्यत्र परस्यैवाप्राप्तेरुत्तरप्रसंगे ऽप्येवं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते। एकस्मि-
न्युगपत्प्रसंगे सति बानुः। पूर्वं परशास्त्रेणोत्तरप्रसंग इति। कथं ह्येकस्मिन्नपि युगपत्प्रसंगे सति बाध्यान्यत्र पूर्व-
स्यान्यत्र परस्यान्यत्र चाप्रवृत्तेरुत्तरप्रसंगश्च स्यान्नैतद्विप्रतिषिद्धं यदुच्यते। एकस्मिन्युगपत्प्रसंगे सति बाधि-
ति। कार्ययोर्युगपत्प्रसंगे सति शास्त्रयोरुत्तरप्रसंगः। द्वन्द्वादिति तुल्ये। द्वन्द्वादिविति तुल्ये पर्यायः।
शास्त्रोक्तिनिषेधात् द्वन्द्वादयः। पर्यायेण तत्र विनि। किं पुनः कारणं द्वन्द्वादयः पर्यायेण तत्र विनिश्च-
तत्र यत्र प्रसंगान्तः। इति यत्र विधेयं न तत्र यत्रैव न प्रसज्येते। इति परं च विधीयते। अप्रतिपत्तिर्वो-
ऽनयोस्तुल्यबलयोः स्यात्। अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात्। किं कारणं तुल्यबलत्वात्। तु-
ल्यबले उभे शास्त्रे तथा च यो तुल्यबलयोरेकः। द्वैष्ठ्याच्च जिः सतोयोः पर्यायेण कार्यं क-
रोति। न हि तत्र युगपत्प्रसंगः। नानादिक्तुवकार्यं तत्र न दृश्यते। न हि यत्र समावविरोधार्थी तत्र बुद्धि-
ततस्तयोर्निकारोति। किं पुनः कारणमुत तयोः न करोति। यौगपद्यासंभवात्। नास्ति यौगपद्य-

भा॰ग्र॰ नुमेतत्वं । जन्यशनियम्यर्थिवत्वने जन्यशनियतत्वसिद्वंवक्तव्यं जनव्यता ... शनां अपशसिद्धिः । जन्यतादी
नांतु काविस्याद्यसिद्धिः । न हि किं विनव्यता रितुनियमकारित्वात् ब्रमारस्यने । येन नव्यता हुपः सक
ः । पक्षत्वतवताहेतुव्यापदिष्टः । अप्रतिनियमविर्वो तयो स्तुल्यबलत्वात् इतितुल्यः । सनव्यताहित्तु नेच
दोषः । अनवकाशत्वात्तव्यताद्वयं तर्थ्यं नेवा ते वत्वनाद्गविद्धांनि । पक्षत्वतवताहेतुव्यापदिष्टः । टजा
दितिस्तुल्यं पर्यायः शाभोनोनि । तुल्यः सनव्याहितु पत्तावविरुद्धहेतु विशिष्टविशेषपरमिनि प
स्तुनिस्तुत्यावाधः । सरुद्ध हेतो विशिष्टविशेषयद्वाधितं तत्त्वाधितमेवेनि तुनस्तुपाद्धिष्यनि । तुनः श्वसग
विज्ञानमसिद्धमिनि । किंतु नरियनामस्तत्वे तोलधंलसोल त्वामिन्नाहत्वो कथं दृहलवताद्वै
हेतुव्यापदिष्टो । टजादितिस्तुल्यं पर्यायः शाभोनोनि । अप्रतिनियमविर्वो तयो स्तुल्यबलत्वाद्धिनि
वात घृतानावदेहहेतुस्तजादितिस्तुल्यं पर्यायः शाभोनोनि । तत्राविशिष्टविशेषपरमिन्यनेन
किं क्रियते नियमः । विशिष्टविशेषपरमे वस्तवत्तोनिनदैतदुपपद्यं तत्वतानि । सरुद्ध हेतो विशिष्ट

225   224   राम

षेधे पक्षाधिनं तच्छाधितमेवेति। पराचेष हेतुरशनिपत्तिर्वेति योस्तुल्यबलत्वादित्यानराविश
निषेधे परमत्मनेन किं क्रियते। वास्तविशेषनिषेधे परं नाव[illegible]त्वमितस्मिन्नूक्तेपास्पूर्ववमपि
षामोनिनदर्पितवजि। नदैनहुपपन्नंतवानि पुनः प्रसंगविशेषानास्तिहिमिनि। विशेषनिषेधेपद
मिनि। विशेषनिषेधेपरामिनफलागाथिकारेपूर्ववमिति वक्तव्यं। किंस्तंतलवनिसूर्वावविशेषनिषेधे
नपवितमात्तवंनिपुगाट्छोयरहड्डावे। स्तोतुर्ववविशेषनिषिद्धं। नुमस्थिरट्टड्डा। वस्तोतुा
नि। कथं ये परविशेषनिषेधे। इयोथाम्यांस्तुणे ह्वांतवनो विशेषनिषेधेनेतिसूत्रंवासिघते। य
थान्यामेवास्तु। कथं ये पूर्वशनिषेधः। विशेषनिषेधे परमित्येवसिद्धं। कथं परशब्दोयं बहुर्थः।
अस्तोवक्तव्यवस्थापांवर्तते। नयथा पूर्वः पर इति। अस्मयार्थेवर्तते। यरेस्तुत्र। परतामिन्न्यस्त
नः अन्यतार्थेतिगम्यते। ग्रामिशाकान्येववर्तते। नयथा परामित्यत्रात्माणि। अस्मिन्नूकुरेवेशभी
नमितिगम्यते। अलोष्वावीपरशब्दस्तघ[illegible]था परंपमगानद्दतिइपमागातइतिगम्य

म१

मा॰श्रा॰ तेमघट्टष्टवांवीपरस्याबृहस्पतेस्थहांविषमिषेवेय्यस्य दृष्टिज्रडवति । ...रंगवान्त्रंतरगवबली

योलवतिइतिवक्तव्यं किंच्छ्रयोजनेनाप्रयोजनं नयतोकारेशेयोयानिगुणावृद्धिर्विवनाक्षोपस्व

रस्यगुणावृषयत्वारेशः ॥ स्थानं ॥ स्थोनागुणास्थशाक्रांनि यत्वारेशास्थूपरस्यातगुणाः स्यायत्वा

रेशोलवंच्यंतरगतः दृष्टिचत्वारेशः घोकामिः स्योकामिः दृष्टिस्थशाक्रांतियत्वारेशास्थपर

स्याद्दृष्टिः स्यात्वयत्वारेशोभवंच्यंतरगतः । द्विर्विवनायत्वारेशः । दृष्टिनिःसुस्पष्टिर्द्विवि

वनेवक्षा । क्रांतिवत्वारेशास्थानिस्पर्याद्विविवनेस्यान्नृ । यत्वारेशोलवंच्यंतरगतः । ...णोपस्थव

यत्वारेशास्यवनास्थितेमध्यमारणास्थिरां घत्वारेशः । घोकामिः स्वस्थशाक्रांतिः । यत्वारेशा

स्थपरस्यास्थिरः स्यात्नृ । यत्वारेशोलवंच्यंतरगतः । गुणारेकोरेशः । काद्रावो ये मंत्रमपरस्यनृ ।

राम

गुणास्थूशाक्रांत्यकोरेशोस्थपरस्यादृष्टिगुणः स्यान्नृ । एकारेशोलवंच्यंतरगतः । वक्रेरेकारेशः । पे

त्रमाशिः ॥ सौम्यस्थितिनिवर्द्धिस्थशाक्रांमेकारेशास्थपरस्याद्दृष्टिः स्यादेकारेशोलवंच्यंतरगतः

द्विर्वचनादेकादेशः॥ ज्ञापयार्थं इदं॥ ओदनः॥ ओदनमिच्छति॥ ओदनीयति॥ ओदनीयतेः सन् तुन्॥ ओ
दनीयिषति॥ द्विर्वचनं वक्ष्यमाणमेकादेशश्च नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात्॥ एकादेशे लवत्वं तत्र
गतः॥ आह्वेपादेकादेशः॥ सुनासुने॥ ओयश्च शमोऽन्यकादेशश्च परत्वाद्बलीयः॥ स्यात्॥
एकादेशे लवर्णतरगः॥ नैतत्॥ लिशयोऽलन्ने॥ नास्त्यत्र विशेषः॥ अल्लोपेन वाभिहितो
सन्धां पूर्वध्येन॥ वा ग्राय मल्लि विशेषः॥ अल्लोपेन निर्दिष्टो समस्यां नित्यान्निर्दिष्टो स्वरश्च
स्थानमात्रो द्वित्वानिर्दिष्टे स्वरः॥ शमो नि॥ किं कारणं॥ नगञ्च नूमावव र्ह्मेनि प्रजिघ्रेयं ब्रह्म
त्वनिर्दिष्टे स्वरस्य प्रतिषेधं कस्य न हि॥ द्वितीया दि स्वरस्य यत्वं न हि॥ द्वितीयादि स्वरे नालिड्
नः पूर्वेणानि॥ एवं न हि नलसुणास्य प्रतिषेधं किं षा॥ किं न हि यिन केन विल्लसलो न प्रापस्य
वितक्ति स्वरस्य प्रतिषेधः॥ यत्वं न हि विभक्तिनां लिनि॥ बहुस्तु नानि॥ यदि तु नरपतुरा न निर्दिष्टे
स्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत॥ नैवं शाकामिहापि प्रसाङ्गेन॥ कुमारी नि॥ एवं न हि आवा

भा॰ग्रा॰

र्ध्वप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ॥ नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुध्यवतरतीति ॥ यद्दयं श्रुत्वा हुङ्गोरादिषु पठति ओ
नोदात्तार्थं यत्नं करोति ॥ सिद्धं हि स्थानेऽपि पैवा स्वरादेकादेशः ॥ सौत्रो हि ॥ तिः वेत्रमाणि
स्वरस्य प्राप्नोत्येकादेशः श्रूपस्यासं स्वरःस्मादेकादेशो सवर्णान्तरंगतः ॥ गुणस्य वे यो
[illegible] वयोश्च नास्ति ॥ संप्रधारणा वृद्धिरेचोः ॥ वेन सिः ॥ पो
सिः ॥ वृद्धिस्थ प्राप्नोति ॥ ओ चेवपरस्या वृद्धिः स्यादियो चे सवर्णोऽन्तरं गोहि वे नास्ति ये चेआ
नेस्तीर्यन्ते ॥ आपो यपिनो हिं वर्णं व प्राप्नोति द्वौ ये वनित्यपर्याद्धि वर्ण स्यात् स्यो ये सवर्णो
न्तरंगात ॥ अल्लोपस्य वर्ण्यौ वृपो श्च नास्ति संप्रधारणा स्वारे नास्ति विशेषः ॥ द्विपि श्री ना
मौहुणः ॥ सवर्णदीर्घत्वं परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यान्नु ॥ आद्गुणोऽल सवर्णान्तरंगतः ॥ नवा
सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्तानवाप्नतरं तरंगेणापि सिद्धत्वात् ॥ किं कारणं सवर्ण
दीर्घस्य स्यानवकाशत्वात् नुआ नवे काशं सवर्णदीर्घत्वं आद्गुणो बाधते ॥ नेनस्तर

सवर्णदीर्घत्वात् ... [illegible]
तदं दायदं ... [illegible]

गोस्त्रिश्च नवकाशं परमिति । इहापि स्योनः । स्योने निशकेंवक्तुं । नलापरस्यादुगास्यणि
ब्रह्मणो रेकादेशः ईर्ष्यलोपात्स्योनः । ऊपो रेकादेशः ईर्ष्यालोपात्स्यो नलवत्वं न रंगतः ॥ प्रथ
मन्यायारेकादेशः रेवाद्वि यन्निमालोपनि । ईर्ष्य वृत्राघ्नो नेकादेशात्स्वपरयाते वृत्स्यादेका
देशोलवत्वेन रं गतः लोपादेकादेशः । कामदुलेयं माडूवाहेयः । लोपश्च प्रत्रामोनेकाद
शास्वपरस्या लोपः पणरेकादेशो लवत्वं न रंगतः । अथ किमर्थं माद्यलोपात्सामित्यन्याने
नलोपेव्यासामिन्येवोव्या न । संख्यानुदेशो माभूदिति । आपो रेकादेशो लोपे प्रयोजन
यति । यौङ्गि बालाकिः । अथ नपुंसकोपसर्जन ह्रस्वयान्ययावायावेकादेशः तुग्विधिः सः
आत्र नपुंसकोपसर्जन ह्रस्वत्वान्निश्रयाबावेकादेशात्तुग्विधिस्योलवत्वं न रंगतः । वेश्म
वानीयं श्रोशानीयं स्त्रैसानीयं । स्त्रैग्रामणीयं । लाक्षत्रं लाक्षवं । आर्यं वत्रामो निः एने
न विद्ययः परस्वादेनेविधयः एकः । आछं लवत्वं न रंगतः नपुंसकोपसर्जन ह्रस्वत्वं बप

ता५ पा३

मा॰श॰ ३१

पालनं।अग्निर्यत्र।अग्निर्यौ।अग्निरिच्छवं।अग्निर्नुच्छवे।अप्राराशांशीर्दृक्षनाशाकुलो यैनिष्ठो।
र्यांबौर्दन्निर्वीराशासीदं।निष्ठोकांविच्छत्रेनि वीराणांसिच्छत्रं।नपुंसकोपसर्जनह्रस्वचेद्व
चाम्रेतिपि नेववित्वयः।परवाद्देनेवित्वयःस्फुः।नपुंसकोपसर्जनह्रस्वचेतवमंतरंगात्म
नुपयोकादेशगुणाद्देघ्योनुदीर्घेन्नुस्तुमरी विधिलः।पयोकादेशगुणाद्देघ्योयदि
र्घयेन्नुस्तुमेयरी विधिलस्तुगुः।तिवंतनरंढानः।पणारेशानु।अग्निविरश्चासोमस्तुस्वाए
कादेशादग्निविदिदं।सोमस्तुदंकेश्चगुणाणानु।अग्निविनेसो मस्तुनेवद्धैः।हरूछकःशछिकः।
यादग्निविजि।सोमस्तुजिदीर्घयानु।जगद्भाः।जनगद्भाईयानु।जगत्यनिं।जनगत्यनिंषु
मः।अग्निविमन्यः।सोमस्तुमन्यः।एयानु।जगद्भः।जनगद्भःशिविधेः।सुकृत्यजिपायस्रप
जिग्रनङ्नङ्नाबेजिवक्रंव्यं।सुकृनु।सुकृनु।सुकृतोसुकशशेनेनेवविधयः।परत्वा राम
देनेविधयःस्फाः।तुसवत्पतरंगतः।इयदेशोगुणानु।इयदेशोगुणाद्भवमंतरंगतः।

२२४ ८५ ६१३

प्रयोजनं षिपा जिज्ञापयिषतीति। इयङ् देशाच्च श्राञ्चोनि। युरान्स्व परत्वानु। युताः ...नु। इयङ्
देशो लवत्वं नेरंगतः। उवङ् देशाच्च निवृत्तं व्या। ओड्डुवतृ। ओ चुहुव तृच्च। संप्रसारणा पू
र्वत्वं पाणा देशानृच्च: संप्रसारणा पूर्वत्वं यणा देशाड्डुवत्वं नेरंगतः। प्रयोजनं शुशुव
तुः शुशुवुः। पूर्वत्वं वशोञ्चोनि। यणा देशाच्च। परत्वा घणा देशः स्थानु। पूर्वत्वं मवत्वं नेरंग
तः। ह्व आकारलोपानृ। ह्व आकारलोपान् पूर्वत्वं तवत्वं नेरंगतः। प्रयोजनं जुहुवतुः जुहु
वुः। पूर्वत्वं वशोञ्चोनि। आकारलोपश्च परत्वानु। आकारलोपः स्थानु। पूर्वत्वं मवत्वं नूत
रंगतः। स्वरोलोपानृ। स्वरोलोपाड्डुवत्वं नेरंगतः। प्रयोजनं। शुयगवी सोदामिनी
स्वरश्च श्राञ्चोनि लोपश्च परत्वाल्लोपः स्थानु। स्वरोतवत्वं नेरंगतः। श्वय्य विधिरेका
देशानृ। श्वय्य विधिरेकादेशानृ तवत्वं नेरंगतः। प्रयोजनं इ आग्निरिद्धः। वायुहरके प
यपाविधिः श्राञ्चोनि एकादेशाच्च। परत्वादेकारदेशः स्थानृ। श्वय्यपाविधिर्भवत्वं नेरंगतः॥

श्रुः १

कौ

मा·प्रा·

यणादेशः श्वा। यणादेशाद्येति वक्तव्यं। अग्नि स्त्र वायुरत्र। लादेशो वसा वियो॥ गलादेशो वर्ण
विधेः तेनात्र तरंगानन्तरं प्रयोजनं। पवयत्र। लादेशः ष्व शाश्नोति। पशां देशाः ष्वपरस्या द्येणा
देशः स्यान्न। लोदेशो न तत्र परत्वेन तरंगानतः नमुरुषोनो दान्त येपूर्वे परस्य इति स्वरात नरे भवत्येन तरंग
नः प्रयोजनं पूर्वं शाला प्रियः अपर शाला प्रियः नमुरुघानो दान्तं स्वरान्तो नि। पूर्वेपरस्य
इति स्वरन्तं पूर्वपरस्यान्तर्वेपदस्य इति स्वरत्ये स्यान्न। नमुरुषोनो दान्तं नेलवत्पन तरंगानतः। एता
वत्स्याः परिलाघवाघाः प्रयोजनानि परस्थं मेघा परिला घाकर्तव्या। यदि संजि प्रयोजनं मे
मेघा परिला घाक्रियन्ते। इयमपि वक्तव्या। असिद्धं बहिरंगमन्तरंगद्वानिः। किं प्रयोजनं पवा
विदं यवामेहं। असिद्धवान्न। बहिरंगलक्षणास्य गुणास्यान्तरंगलक्षणामेवं माभूदिति। नेतन
हि कर्तव्ये। यावद्यं नपेवासिद्धः। इहापि स्योनः स्योनेति। असिद्धवान्न बहिरंगलक्षणास्य
ण स्यान्तरंगलक्षणो मा यणादेशो न विष्यति। यद्यसिद्धं बहिरंगलक्षणोमनन्तरंगलक्षणादि

पुरुषो नोदान्त स्येपूर्वपदस्य कृत स्वरात

उ३

राम

२२९

मत्यानो ञ्रस्य घृः हिरण्प ष्ठः । असिद्धवान्नृ बहिरंगलक्षणमस्य ठ अंतरंगलक्षणो यणादेशो न श्र मो
नि । नेघा रो घः । असिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणे इत्यस्यानतनो वस्या मिनाजानेता घे व्रीहिः १५
प्रष्टा निरिति सा न दये घाय रिता घा कर्त्रे व्या न कर्त्रे व्या । आवाधि प्रवृत्ति निह्नुपि पनि । तव पे घा परि
ता पेजि । परये घव्वनु को र सिद्धइ माहा ढूं पंन हि पारिता घा कर्त्रे व्या । असिद्धं बहिरंगलक्षणमं
तरंगलक्षणा इति । एघा वनकर्त्रे व्या । आवाधि प्रवृत्ति निह्नुपि पयनि । तवले घा पारिता घे नि । पदस्य
वा हद कैं हित्यठं शास्त्रि । नस्प दोघः पूर्व पदो न्तरपदयो वृद्धि स्वरा वैकारे शानुत्तम्पे न स्पर्लेशमा
स्पदोघः । पूर्वो न्तरपदस्यो वृद्धिस्वरा वेका देशाद् नतरंगत्वे सो न्नि वृत्ता त्रशा सुनः पूर्वे घुकामरामः ।
अपरे घुकामरामः । पुडोद्कं नि लोद्कं तु द्कं वलडानि पूर्वो न्तरपदस्यः । वाघव र्थी न्ता वा न्व स्या तू ।
नेघदोघः । आवाधि प्रवृत्ति निह्नुपि पयानि पूर्वो न्तरपदस्य यो त्वा व कार्य तव नि नेका दे शा इनि । पदस्यै
दूस्प परस्पा नि । प्र नि घे वं शास्त्रि कें थं स्पा ज्ञाप का दूं इ द्भा वे । वो न चैकोयस्पा नि ब नि लो पन ड्वि

भा॰ष्या॰

पतो॥ अथ यदा एकादेशो न नतो निवकः इंद्रः संपन्नः ततनकः उभे गोत्रे हेः। पसा निया वार्य्यः। एवोत्तरपदस्योल
वकार्यं लवति॥ नैकादेशाइति। ततो नेंद्रस्य परस्येति॥ अनिषेधे शास्त्रि। पणा देशा स्थुवौ। यत्ता देशा
स्थुवौ अंतरं गतो सि निवृत्ता तत्रापुनः। वैयाकरणाः सौवश्वः। इति लक्षणं हलवति। घोषविध
यू संगे इस्थुवौ लवन इति। नैष दोषः। अनवकाशा विधुवौ। अवीनकथ्मतो किं पुनः कारणमवी
कृष्यते इह माभूतां इति कायनः। औरगव इति। मा समवेयुवौ लोपो व्योर्वलि इति लोपो लवध्या इति।
पवनाई लोपो नास्ति। श्रेयसेयः। श्रेयं गव इति। अक्षिपररूपाद्यंतरं क्षिपररूपा द्यां नरगतोसि
निर्देशा द्वादशाद्वेशो न प्राप्नोति। पवेयुः यावेयुः। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। यदन्येन स्पर्दु पलप
तीति कैथ्थें तर्हि यस्मादन्येन स्पर्शलवतीति। लुकू लोपयणा। आयवायावेकादेशः। स लोपयणा
यवायावेकादेशे व्योर्लोपो व्येलीयाति निवकृव्यं। लोपा व्योर्मा भूत्। यो यस्मेसोयां गोमतिप्रियः। गोमा राम
तिवा वरति॥ गोमन्नतेय वमन्यते। ययादेशो ह्यमापि कुलं गाम तिकुलं मेनाच्च कुलमेनापि

२३०

कवरी पृ३

कुलंग्रयवायावेकारेश्योन्यः गावेहिनंगोहिनेरायः कुलोरेकुलोनाव कुलेनौ कुलोकाइ पंश्कत
यालुक्छशओन्मेनेवविधयः । परयोरेनेविधयस्कः लुंबलोपानिनिवक्रथं लोपथास्मान् ॥
इति व्याकरणे नाम्ने प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकं ॥ ॥ छ ॥ प्रत्याख्यौ नदीए
इति किमर्थो खट्वा माला किं वस्मा नू । खट्वा बंधुः मा जा बंधुः ॥ नौ नदी बंधुनी से घः स्वरः श माद्र
नद्रह्वबहुखट्वक इति न पृ तश्चोति निमकः प्रमस्पेन । नेषष्ठेषः । आवाय प्रत्यन्निर्दिपपानि । नोप
नदीसंज्ञायैं नवतेणिमपदंपं हेः राश्रा घाश्री त्य इति एथ ग्प्रुनहतां करोति । इहनाहं प्राश्रमातुरिम्या
ान घाश्न्यात् प्रमस्पेनविं पुनारदेशोधि यो ग्रहणमाहो स्त्रिनह्रस्वयोः किंयानं । यदि इह धिलोर्थ
ह्णां वृद्धितिर्नि दें ज्ञोनोपपद्यते शेषाङ्किापर्यसवर्णः श्रनिषिध्यते । उत्तरसूत्रविशेषणं नवक
लेन पृह्रस्वो इति । पदिपूनह्रस्वोच्चथह्रस्वोनपर प्रह्रस्वो वे ति विज्ञानेषिकांस्नथ ह्रस्वयोः । हेशाक
टेऽत्रापि प्रमस्पेनाने षष्ठेषः । अवर्णमत्रायेताम्यानदीः मह्रै स्त्रियामाबेल्यहीष्यते । हे शाकी

भा॰श्री

हेराकटेइति।इहहन्तोर्हिंसाकटिबंधुनीज्येयस्वरद्रसस्तेन।इहवत्रुहुराकारीरीतिनेपूत्ताश्चमिति।नि
त्यःकः।प्रसज्येत।नेयदेशः।ङितिह्रस्वश्च।अयंयोगोयमार्थात्तविष्यति।ङितमेवपूर्वस्त्रोनदी
संज्ञौनयनतः।नान्यत्रेति।केसमर्थका।नियमार्थस्तर्हि।प्रियेयंनाम्नीजसूया।इहवामितिविधेयं
क्विंनिपानदेसंज्ञाशास्त्रमारभ्यतेविताघविषयानेत्राप्रवौविधिरस्तु।नियमोस्त्विति।अपूर्व
एवविधिर्भविष्यति।ननियमः।अथायंनियमोयोगःस्यान्नूपकेल्पेनननियमः।वार्टप्रकल्प
ता।नियमर्हितविष्यतिनेकश्चयोगविभागःकरिष्यते।इदमस्तिपूस्त्र्याख्यौनदीनेयङुवङ्
स्थानावस्त्रीवामिननः।ङितिङितिवा।इयङुवङ्स्थानौपूर्वास्त्र्याख्यौनदीसंज्ञौभवतः।ततः।
ह्रस्वौह्रस्वौचस्त्र्याख्यौ।ङितिनदीसंज्ञौभवतः।इयङुवङ्स्थानौवा।नेतिवानिवृत्तंवधेवंश
कष्टवेअत्रशंभोनशाभोनिविद्विते।योयोगविभागःकरिष्यते।सोघस्त्रहणंनकरिष्यते।
केवइदमस्तिपूस्त्र्याख्यौनदीनेयङुवङ्स्थानावस्त्रीवामिननः।ङितिश्ङितिवइयङुवङ्स्था

231

32

नोपवाञ्चेयानदीसंज्ञौ स्तावन्तः। ततो ह्रस्वौ ह्रस्वोपयपस्यापरश्चो ङि॰ निनदीसंज्ञौ तावन्तः। इय्युं॰ वङ॰ ह्ल
नैष्वा नोनिव निकृनं त्रेनेतः घि घ्विसंज्ञौ तावन्तः। ह्येरश्चो पृ ह्रस्वो ङि॰ निनन्तः। अस्त्रिस्त्रिखिवर्जितौ
वे घ ह्रस्वो घिसंज्ञौ तावन्तः। स्त्रा रश्चो ङि॰ नोनि वृभि वृत्ते यदि नाहि। रोषयह तां नक्रियेते। नाथ्यएक
नापि योगविता गेन अविशेषस्ता नदीसंज्ञो मर्यः। नस्याः ह्रस्वपो घिसंज्ञाबाधिकात स्यानित्या
यां प्राप्तायां इयं ङि निविता प्तारस्याते। अथ वायुर्नस्त्रुदीर्घायोः नवुवोक्तो निर्देशो नोपयप घन
ह्रजेदीर्घाद्विरूवमवर्णा दीर्घः प्रतिषिध्यते इति। वो ह्रस्वो ह्रवेता विघ्नि ह्रस्वोन्यक्यते नेवा-
ह्रेदः छन्दोवस्त्राणि तवनीजियद प्रभ्यते। तत्र स्ववधि रोषणां नशकाल्येनापृह्रस्वावितिः। यदि
प्लुन ह्रस्वा अथ ह्रस्वो न यप ह्रस्वा जिवाविशति सिद्धामिति। नैवं न द्विप्रतिषिद्धमाह। यप ह्रस्वो
दितियादपन ह्रस्वो। अथ ह्रस्वो न प्लुन एवं विज्ञास्यामः। द्वौ यौ ह्रस्वाविति कोवघोक्तः। ह्रस्वो-
स्वास्वेवर्णौ अथ ह्रस्वाद्वौ विजिकायराद्वः स्त्रियमावर्ण्णे ज्ञाते। स्त्रा रश्चो। स्त्र्यापयाविति प्रा सौ

मा॰श॰

ति। अनुपसर्गे हि को विधीयते। ननु हीदृशो निमिस्तत्ववति ऐश्मि श्यासहस्राणि। एवं ज्ञाने गवां
सहस्रौ। ब्राह्मणौ स्यः प्रियाः कामः। सोपपत्तौ नलौवति। छेदो वक्तव्यः कुर्वीति न स्येष्वादृशि॥
एवं नार्हः कृषि सायां नोल विच्छति। सिर्यामाख्यायेते। ह्वा रेषा। परि कसि साधन। श्रुश्वि
याक्षनु श्विपाश्चुनासिष्यन्ति। तेऽयोलक्ष्मो श्रियेव बुलवै एवं नार्हं बहु श्री हूर्ताविच्छन्ति। श्विया-
आख्याऽप्रनायोऽस्म्यास्मि। एवमपि कृश्वियाकन्दुहिवि याश्च नासिष्यन्ति। ने श्रेलक्ष्मो श्रियेत्ववै
एवं नार्हा विबुलविच्छन्ति। अथ वा पुनरस्तु। कएवाश्वि यमा वसृते त्याख्याविति। ननु वोऽक्तः। स्या
ख्यायोविनिश्वाश्रोति। अनुपसर्गे हि को विधीयते इति मूलविभुज्ञादि पाठानुकोऽते विच्छन्ति।
एवं वरूपा सोऽप्यदो घो तवति यदुक्तं यस्मि इशासहस्राणि एवं ज्ञाने गवां सहस्रौ। ब्राह्मणौ स्यः
प्रियाः स्त्रैरस्युः। सोपपत्तौ नजीवति। अथाख्या गृहं सांकिमर्थम्। नरासंज्ञायामाख्या गृहा- राम
ह्वी विकल्पार्थं न दासंज्ञायामाख्या गृहं सांकि यनोऽही विकल्पार्थं ह्वा विकल्पावेव योनिमन यो।

रेवनदीसंज्ञायथामास्त्रिहमातृनृयामरणे सेनान्योस्त्रियै यैनाशत्थमलिंगग्रहणं व स्त्र्थमलिंगग्र
हणं वकर्त्तव्यं स्त्रथमलिंगेयोह्वास्यामिति न वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। प्रयोजनं न किंतु प्रमाणाः स्त्रियः
कुमार्य्यै ब्राह्मणाय पटुं पूर्ववत्स्त्रग्धे ब्राह्मणाय समास स्त्रजं निनं। अ ग्रामणाय ऑनिलन्त्स्वं प्रधान ब्राह्म
णाय नन्वाहुं वक्तव्यं न वक्तव्यं। अवयव स्त्री विषयं यामि सिद्धं। अवयवे तत्स्त्री विषय्यः। नदी ग्रयान
ग्रामसंज्ञा तावि सूत्रानि। अवयवं स्त्री विषयवानुसिद्धमिति वेत्। स्त्रीपुंवद्भावान ग्रतिषेधे यणः स्थान ग्र
तिषेध ग्रामं गोव यवस्त्रीपुंवद्भावान चोनु। अवयव स्त्री विषययानु। सिद्धमिति वेत्। स्त्रीपुंवद्भाव
विशति मावैय णस्थान यो रायि यो। इति षेधः। न प्रमत्ये ना ग्रामे यस्ये। ब्रास्मणे किं कारणं ग्र
वयवस्त्र इयणुं वद्भुस्थान यानु। अवयवो न स्त्रीपुंवद्भावानः सिद्धं यं गरूपत्र हणाग्रनागस्य पु
वौतन्त्र ति षेधानन। सिद्धमेतत्कथं प्रांगरूपत्र हणे। यस्मात् गस्य पुंवोत वनः। तेस्य रद्यत्र हणानं
वेन स्यागस्य पुंवोत वनः। स्त्रीपुंवस्थान प्रत्ययौ वह्निा ववने द्रव्यौ वद्भुवस्थानो वप्रत्ययौ वा

भा॰श्रा॰ शाकल्यस्त्वं नेत्राववेनावेवनरीसंस्त्वौलवतः । दुनिवतकव्यं । शाकघे अग्नि शाकघौ ब्राह्मणाय कमात्तनुः । श
कटये अग्नि शाकटये ब्रा । ह्मणाय वेधे अग्नि धेधे । ब्राह्मणाय । कमात्तनुः । धेनावे अग्नि धेनवे । ब्राह्म
णाय श्रिये अग्नि । श्रिये । ब्राह्मणाय कमात्तनुः । श्रिये अग्नि श्रिये । ब्राह्मणाय । तुवे अग्नि तुवे ब्राह्म
णाय कमात्तनुः । तुवे अग्नि तुवे । ब्राह्मणाय अपरस्याह । दुष्वोवदतु पुवष्ठानो वष्टन्नावापुह्मो
ववनावेवनरीसंस्त्वौलवनदुनिवतकव्यं । शाकघे अग्नि शाकघे ब्राह्मणाय कमात्तनुः । शाकटये अग्नि
शाकटये । ब्राह्मणाय धेधे । धेधे अग्नि धेधे ब्राह्मणाय कमात्तनुः । धेनवे अग्नि धेनवे । ब्राह्मणाय श्रि
ये अग्नि श्रिये । ब्राह्मणाय कमात्तनुः । श्रिये अग्नि श्रिये ब्राह्मणाय तुवे अग्नि तुवे । ब्राह्मणाय कमात्त
नुः । तुवे अग्नि तुवे ब्राह्मणाय किमर्थं तु वीरस्य पुष्यते । प्रथम लिंग ग्रहणं वोप्दनं । नेद्वर्थं विज्ञाने
पान्न वि मेन न नृ विकल्प । न द्वितीय वार्थः । तु हलत्वं याद्यावष्टा । दुष्वोवदतु पुवष्ठानो वष्टन्नावशाकल्यस्त्वं राम
नेत्रावनएवेति । पुस्त्वाग्नानरी ॥ ॥ षष्ठी पुत्रकः । शुरामिवा यो गा वितागः कर्त्रेक्या । षष्ठी पुत्रकः प

233

निश्राबद्धं छंदसि ॥ धिसं होत व ति । तनः वा वा छंदसि सर्वे विधयो भवंति सुपां व्यत्ययः । तिङ् व्यत्ययः ।
वर्णव्यत्ययः । लिंगव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः
यः । सुपां व्यत्ययः । युक्ता माता सीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते विकरणव्यत्ययः । वर्णाले
ये अश्वयूपाय तक्षति लक्ष्मीतिति प्राप्ते वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौजः । शुभितमुग्रवीरं सुश्रुतहमिति प्रा
प्ते लिंगव्यत्ययः । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते कालव्यत्ययः । श्वो
अग्नीनाधास्यमानेन श्वोग्नीनाधाता मानेन यजमानेन श्वोग्नीनाधातेति प्राप्ते पुरुषव्यत्ययः । अधा स
वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्रा
प्ते परस्मैपदव्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते
ष्टसुनः ॥ ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेंगं यस्मादिति व्यपदेशाय । अथ प्रत्ययग्रहणं
किमर्थं । यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेंगं भिनीयसन् यजमानेस्त्री इयमतोस्त्री यतीत्यत्रापि प्रसक्ते

भा·प्र

तोशस्य प्रग्रहणो पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थं । यस्मात्प्रत्ययस्तदादिप्र
त्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत अधुना मधु अधुना । अत्रापि प्रसज्येत । विधिग्रहणे पुनः क्रियमा
णे नास्ति दोषो भवति । नात्र तस्मात्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन क्रियते । सा । भियोगः
यस्मात्पः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति । अथ तदादिग्रहणं क्रियते । सा
साप्रथमेऽर्थे वस्या प्रत्ययाभाव करिष्यावः करिष्यावः करिष्यामः । नुमर्थं कुण्डानि वनानि । भि-
श्नम्सुटोरुपसंख्यानं । श्नम्सुटोरुपसंख्यानं कर्तव्यं । भिनत्ति । छिनत्ति । सुट्
संस्कर्तुं । संस्कर्ता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तावत् ग्रहणे तदादिनियमार्थं नवे
दं तत्रापि तदादिः । सिद्धं तु तदाद्याद्यवचनात् । सिद्धमेतत् कथं तदाद्याद्यङ्गसंज्ञा भवतीति वक्त
व्यं । किमिदं तदाद्यादीति । तस्य ॥ दिल्ला देशिः । तस्यादिस्तदादिः तस्यादिस्तदाद्याद्यादिरत्ना । तदादिः । राम
तदादिस्तदादिः तस्य तदादि तदाद्यादीति समन्वितं तपाभिर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः । तत्र रपदलोपो

नद्वयस्यान्तर्घथ्यात् पुष्पसुरभिवत् सुरभिमत्त्वपुष्पस्य सुरभेः पुष्पत्वम् । एवं नानाघटादियक्षेति नानादेशके
शविज्ञानानां क्षणिकत्वं नानैकदेशविज्ञानानां क्षणिकत्वमेतत्यां तदेकदेशविज्ञानानां क्षणिकत्वमेनननानेकदेशको
देशान्तं तं न ग्रहणेन गृह्यते नेत्यथा गंगायमुनादेवदत्तेति । अनेकान्यो गंगायमुनावशेषवि
गंगायमुनाग्रहणेन गृह्येते न यथा देवदत्तः स्वागतो देवदत्तायग्रहणेन गृह्यते । विषमत्वप
र्यासः । इह केचित् वृक्षकपरिमाणनार्थानांवावकाभवेनि । एतेन स्वाश्रयः यत्परिमा
णान्तरं ह्याश्रयं वसन्नेतिन ग्राकना पापायेनत्वविनिङ्घोण: स्वाश्रयाटकामिभिने वायिके त्वविनि
नवन्पूनोकेषि यावदेवनद्वविनि । नावदेवाहुः । एतेनाभिशा व्याप्तु यास्वा बहुनेत्व शून्ममि
त्वार्थ्यु म।पित्वविनिङ्घोण्योपिष्णुत्कः भीलः त्वन्म इति । हमवन्यापित्वविनिभट्टकालिकामात्रेपि
द्वयोत्रु गसत्ताभ्याप्यकपरिमाणानां क्रियते । मा केनापि कस्यस्यात् । एवं नत्वीवा विश्वचेन्न
त्रापि यानिनानैकदेशाभ्यन्तं न न्हूहणेन गृह्यत इति । यदृष्येनेहस्मरस्मोरकोरितिसककारयो । प्रीति

मा॰ प्रा॰

धेयं शास्त्रात्। कथं ज्ञायते। ज्ञापकं इदं रमोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसंगो यत्स्वकाकारयोः स्यात्। पर्यवस्ति-
यो वार्थः जरे एकदेशानुपूर्तनं गृहीतो न गृह्यत इति। ततः स्वककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। अर्थोऽयमप्र-
त्ययग्रहणे। किमर्थं। प्रत्ययग्रहणे पदादावग्रहणार्थं। शतृप्रत्ययग्रहणं क्रियते। पदादावेगं संज्ञा मा
भूदिति। किं प्रयोजनं। स्वार्थं अर्थं त्वर्थं प्रेणक्षेणाय पद्गुवाकोस्मात्। परिमाणार्थं वा। परिमाणा-
र्थं वर्द्धितोयं शतृप्रत्ययग्रहणं क्रियते। यस्मान्प्रत्ययविधिर्नरदादेगा सिनोयमुच्यमाने तृशानप्र-
त्ययगसंज्ञा शसडोनां जन्माहिवक्र वं नवक्र। कं नेदानीमङ्गकार्यं तद्विख्यातं। प्रत्ययद्विसंज्ञा-
ङ्गकार्यमत्र प्राप्तिः प्रत्ययग्रहणे प्रक्रमाङ्गकार्यमथोक्ष्यं। प्राकरोतु। अपेक्षित्वात् परत्वात् पूर्ववि-
प्रतिषेधागुनः। सिद्धं तु शतृप्रत्ययग्रहणं। यस्मात् मननदादिसंज्ञाविज्ञानानामसिद्धमेतत्कथं। प्रत्यय-
ग्रहणं। यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं तदवधितादेर्पोथर्चस्य तावकन्तुल्या।
कः पुनरत्र विशेषः। एषा परिभाषा कियेत प्रत्ययग्रहणे। अवरणमेषा परिभाषा कर्त्री

राम

ना ॥ कः पुनरयं विशेषः एषा परिभाषा किं येन प्रत्ययग्रहणे व अवश्यमेषा परिभाषा
कर्तव्या ॥ बहूनि येन स्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि प्रत्ययग्रहणे वा अवश्यमेषा परि
भाषा कर्तव्या ॥ बहूनि येन स्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि प्रयोजनं फलतु प्राति परिष्कम
यय ममासत्प्रवृत्तो विधिस्वराः मातुरेव स्त्रस्यिकै छाति । सघातस्य फलतु सहाय मोनि
प्रानि परिकाटे व स्त्रेगार्ग्यः । संघातस्य प्रानि परिक संज्ञा प्रोति । प्रत्ययमहणे तद्
त्रमिछ निसंघातात्स्यय योः यस्त्रिः शाश्वो नि । समासम्यहुस्यराज्ञः पुरुषः संघातस्य समास
संज्ञा प्रानि नाद्वि न विधिदेवराश्रेगार्ग्याः प्रामाः । संघातानननाद्विमो यत्ति: प्राप्नोति स्वयद्
वस्त्रे गार्ग्यः । संघातस्य प्रानि हस्याद्धि निपमित्याफरानै यप्रा प्रोति । प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति न दोषो भवतीति । नान्तर्हिताकर्तव्या । न कर्तव्या एवं व
स्यामि । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ग्रह्यमाणे त्यघे ते जनन: अग्रा । अग्रसहो

वलवतियेस्मात्शब्दपरविप्रतिषाद्दारिप्रयेयरिशब्दपरग्रहणोयस्मात्सतदादेश्चग्रहणंलवणाकक्ष्यते ऽव
नश्चेनकुलक्ष्छिन्नेनएननुत्तेरकेविशीर्णेन एननु।मगनिकेनसनेकुलेनवसमासोनप्राप्नोति।एवंत
र्हिशब्दपरग्रहणोयस्मात्सतदादेश्चग्रहणंलवणोफकोनजोवस्याप्या।ऋदूहणोगनिकारककपूर्व
स्यापिऋदूहतोगनिकारककपूर्वस्यापिग्रहणंनवृतिर्भ्येषापरित्वाषाकर्त्तव्या।कान्यतेषां।
परित्वाषापा:प्रयोजनानि।प्रयोजनंसमासमानाधिकरणाधिकविधिस्वरा।समासग्रवनश्चेनकुलक्ष्छिन्नं
नएननुहकेविशीर्णेननिएननुसृगनिकेनसनवृसमासः।सिद्धोलवतिसमासनाधिकस्वरः
विधिर्गाकूटिनोज्जावकेशीस्यघानानहितो।शकिःसिद्धमववतिनहितविधिस्वरहूराननुदा
गनःदूरादागतइति।अन्तःथाघघस्रकाजविन्नकाहणमित्येषस्वरःसिद्धोलवति।ऋदूहणो
गनिकारककपूर्वस्यापिग्रहणंप्रयोजनं।सालयेबाधपरित्वाषाकर्त्तव्या।नकर्त्तव्या।।श्राद्धाय
प्रत्रिक्लिप्यतिं।लवन्येषापरित्वाष्ठेनि।परस्यगोनरनेनतरइत्यनेनतरग्रहणंकरोति।यस्मात्

236

राम

मपणा। सुप्तिङंतं पदं। अंतग्रहणं किमर्थं। न सुप्तिङ् परमेवोच्येत। केनेरीनीतरं तानां तविष्ठाभिनदं
नविधिना। आनंतर्य पक्षे। पदसंज्ञा प्राप्नोति। न च वचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधि
प्रतिषेधार्थं पदसंज्ञा प्राप्नोति न गृह्यते। क्रियते। ज्ञापकार्थं। किं ज्ञाप्यं। एतन् ज्ञापयत्यमो वार्थः। अत्र
त्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिर्भवतीति। किमेतस्य प्रयोजनं ज्ञापने। तरप्तमपौ घः। न प्र
मवंतस्य घसंज्ञा न तदंतविधिः। किंच स्थाने। कुमारी गौरितराद्यारिकुन घा ह्रस्वो नद्यास्ति ह्रस्वः
मस्येनाः। यद्येतज्ज्ञाप्यते। सनाद्यंता धातवः। इत्यंत ग्रहणं कर्तव्यं। कृत्तद्धितसमासाश्च। अंतग्रहणं क
र्तव्यं। एवं तरहृदंतो यत्ता पक्षार्थं दत्ता वा क्रियते। नाम एव पदं प्रयते। कृत्तद्धितसमासाश्च। अंत
ग्रहणं कर्तव्यं मिति नकर्तव्यं। अर्थवदिति वर्तते। कृत्तद्धितांतं चैवार्थवत्त्वं च केवलाः। कृत्तद्धि
ता वा सुप्तिङंतं नः। का। किमर्थमिदं सूच्यते। न सुवंतं पदमित्येव सिद्धा। नियमार्थं पिमारेतः
तं न मेव वर्णपदसंज्ञा तवति। नान्यत्र कुमानून्। वाक्यानि सुप्तिनः। को॥ ॥ स्वारि [illegible] सर्वनामसंज्ञा

भा॰ श्री

नेषा॥ असर्वनामस्थाने इत्यस्य तेनात्र नेहान्नो॥ असर्वनामस्थाने इति प्रतिषेधः प्रसज्येत॥ ना
शतिषेधः नानार्थे प्रसज्यप्रतिषेधः। सर्वनामस्थाने प्रति। किं नहि पर्युदासोयं प्रदन्यस्मिन्सर्वनाम
स्थानादिति। सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः। यदिकेन विस्थास्योति॥ तेन तद्विष्यति पूर्वेणावशा-
स्रोति। अशासेवा। अथवा ऽनन्तरायाः प्राप्तिः। साप्रतिषिध्यते। कुतः एतदनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति। एवं प्राप्तिः। रयप्रतिषिद्धा तयातद्विष्यति ननु चैवं प्रशोप्तिः। पूर्वाप्ताप्तिर्वा तन्नेष्य
हेत प्रतिषिद्धा सतो बाधिनुश्राश्वसायो गविता गः करिष्यते। लोरिद्ध्य पूर्वपरे संज्ञे लब्धिज्ञानतः
सर्वनाम नामस्थाने ऽपयवि पूर्वे परसंज्ञे लब्धि तत्तः ते त संज्ञं व प्रजाप्ताव सर्वनामस्थाने इति।
प्रतिषेधार्हि मात्रापि परलब्ध नि। एवं प्रत्युत्तविकारेयदा ननु ग्रहं गांधो दृश्ने। इहमा भूत्। तदंकरोषि गो
हितति स्मिन् द्रियमाणोपि शाशेति। वाक्यपरयोरेम्सोऽमेवेनलां। लुव्द्धवृत्नो कारयद्वस्य: राम
एतयोः पदसंज्ञावन्ता। लुव्धघञ्जाः। कारयद्वञ्जः पदिवित॥ ॥ तसिलाद्यामत्रुरपद्स्लोपश्च॥ ३

237

239

निषेधः। तसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः। सि
द्धमवः छात्रानि षयान्। सिद्धमनकं षष्ठः अवः छात्रानि वह्वाबान्। तसंज्ञानतो विछति। इहापि तर्हि प्रा
प्नोति। बो गाशेर्द्दृशे। वाविक इति वेसंग्येन तु। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनादिति।
इहापि तर्हि प्राप्नोति। षडङ्गुलिः षडिक इति व संसेनन षष छात्रा रिववनान्। सिद्धमिति॥ न
लोगिरोमनुषी वत्स्रपमत्या नलेत्तो गिरोमनुषी वत्स्रपे संख्यानं कर्तव्यं। नलस्वतु। अङ्गिरस्व
ता मनुषन्। वृषाब स्वश्च योः। वृषाति स्वत स्व व स्वश्रूप्योर्तसंज्ञा वक्तव्या। वृषाश्वनुः वृषा स्यात
स्यपञ्छिरः वृषा स्यश्च स्थ मोते॥ नभसे सोमस्वार्थ्यो अर्थग्रहणं। किमर्थं न सोमनाविन्यवो यतेन सो
मनाविनो यत्क्यमाने इहैव स्यान्। पयस्या न्ययशस्यान् इह न स्यान्। पयस्यी यशस्वी। अर्थग्रह
णे पुनः क्रियमाणे सोमस्यापि वासिद्धं लवनि। पश्वाच्येन न समानार्थेनति। मिश्रपयः पर्यय ग्रहणं किं।
यते पयस्यान् यशस्यान् उ अनेन नस्प्रोति॥ किं कारणं। नहि मनु प्रमयर्थेव अनि। ते नु बापि मय अर्थे व

मा॰प्रा॰ न्त्रिता तथा देवस्कन्धालापं ब्राह्मणानाश्चानीयं जामित्रकेय द्दिदेवदत्तोपि ब्राह्मणो तत्र वनितो छात्रीय
नेनैस्मैमर्थे ॥ अयमुक्ता इति निष्ठ्ठ राक्षितं भयमस्य हान्यपीति जिवक्र व्यं स्मृत्वा छुताम गृह्घ नागणानन्तस्य
स्मय ॥ बहुषु बहुवचने बहुषु बहुवचनमित्यत्र ॥ केषु बहुषु अर्थेषु ॥ पद्येवं दृष्टः मन्त्रः ॥ अत्रापि
ब्राह्मणो भोजनं ॥ बहवो ब्राह्मणा भोज्यन्ताः मूलानि कथं फलयन्ति ॥ एवं नहि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमि
ति ॥ संज्ञा एतास्येष्वर्थेषु नाद्यो विधीयन्ते ॥ तेषु बहुषु केषु बहुत्वा इत्यो विधीयन्ते ॥ कर्मादि
षु न वैकस्मिंश्चार्थे द्रव्ये विलक्षणार्थे ॥ कैनाहं एकवचनं द्यः एकवचनादिषु पिवै विलक्षणार्थेषु वचनयं कर्मा
द्यो निमित्त्वेनोपादेयाः ॥ कर्मता एकत्वे कर्मत्वाद्विवचनं ॥ बहुवचनमिति ॥ ननु हि तथा निर्देशाः
कर्तव्याः ॥ नहि ज्ञानिरेत्रा तावत्प्रत्ययेनुगाऽक्षणोत वनिनिर्देशाः ॥ इह च ह्येकमन्यो तेन हेकमन्यत्र
इतिमरणाः केवचनं प्राप्नोति बहुषु बहुवचनमित्येष्ठायागाः परत्वानि छानमत्र विप्रतिषेधः रामो राम
तवति ॥ इह च बहुत्वेन बहुः सप्तइति पेर्यात् ॥ बहुवचनं प्राप्नोति नैष्ठा राष्ट्रः पक्षा वद्यते

नत्वेनं नरेणा तावच्छक्यं गुणप्रधानो लब्धवानिति निर्देशः इति । अत्र अंतरेणापि तावच्छक्यं गुणप्रधा
नो लब्धवानिति निर्देशः कथं तन्नगाइहकराविद्गुणो गुणिविशेषको लब्धवानिन घस्ता पटः शुक्लः इति
न घस्तानाविद्गुणो गुणिविशेषको लब्धवानिय टः शुक्लः इति न शमामानाधिकरण्ये पगुणो गुणि
नोः नरतानां नरेण तावच्छक्यं गुणप्रधानो लब्धवानिति निर्देशः एतानुगुणिना गुणो व्ययस्तिरपने
येरस्य शुक्लः इति । स्वप्रश्नो नस्नता गुणो लब्धवानिति नहाइध्यघटीन तावरेण तावच्छक्यं गुणप्र
धानो लब्धवानिति निर्देशः नवेहव्ययमेकयादिर्लिङ्गः कर्मोदाहितो शेषयिष्यामः किं तर्हि कर्मोदाहितेरेक
याशेषाहितो शेषयिष्यामः कथं एकस्मिन्नेकवचनं कस्मै कस्य कर्मिणः द्वयोर्द्विवचनं कयोर्द्व
योः कर्मणोः बहुषु बहुवचनं ॥ केषां बहूनां कर्मणामिति । कथं बहुषु बहुवचनमिति । एतद्दे
वज्ञापयत्याचार्यः नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दः तस्येदं यद्ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन इति कि
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं यदुक्तं बहुशेषनो बहुः भूयस्तिपरत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति स न दोषो

मा·श्रा· तवानिपेरेष्वप्यतो ह्यन्येकेऽसम्यंतोनरेकोऽसन्यंतरहृति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नैष दोषः। एकशेषे
यद्बहुत्वेः। अस्मद्युष्मच्छब्दावाश्रित्य यथा लोके द्वौ बहव इति अस्य समुदायस्याश्रितत्वात् यथा एकाश्रयः ए
कालाः अन्यादृत्यर्थः। तद्धि अन्यार्थवर्त्तिनेन समे छन्दःप्रयोगः किमर्थं पुनरिदमुच्यते। युष्मदि च मवि-
शेषविधानान्ननु बहुवचनप्रयोगयाथ नियमार्थं वचनं॥ युष्मदः अविशेषेण श्रुतिपारिकमात्रानुवृत्ति-
धीयते। तेऽव्यविशेषधातुमात्राद्विधीयते। ननु तेन स्यादेकस्य विशेषणविधीयते ने च विषय-
गोलस्य नश्यति। इह च विप्रयोगयाद्यस्य नो खल्वपि विप्रयोगनल यथा अहं ब्रवीमि ते इति नोपयामि।
पाशामेः लुङ्लुङ्मात्र इति युष्मिन्नेशेरविशेषेण विधानादेवं विप्रयोगाद्व्यतिकरः प्राप्नोति इष्यते
वा व्यतिकरः स्यात्। इति। न चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनं एवमर्थमिदमुच्यते। अ-
र्थेनास्मान्नियमार्थं भवति। किं पुनरयं पर्यायनियमः। एकस्मिन्नर्थे एकवचनं द्वयोर्द्विवचनं। राम
बहुषु बहुवचनमिति। आहोस्विदर्थनियमः एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव ब।

239

235

द्वेषु बहुष्वेकवचनमेवेति । कः पुनर्विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे प्रत्ययानां परस्मैसंज्ञा तावोसुबंतस्या

नुात्र प्रत्ययनियमे अप्रत्ययानां परस्मैसंज्ञा न शाप्नोति । उद्वैनी वेरिति । किं कारणं । अस्तु बंतस्यानु ।

अर्थे नियमे सिद्धः । अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्तु तर्ह्यर्थनियमः । अथवा पुनरस्तु प्रत्ययनि

यमः । ननु चोक्तं । तत्र प्रत्ययनियमे प्रत्ययानां परस्मैसंज्ञा तावोसुबंतस्याप्नोतीति । नैष दोषः । सुपां का

र्यमाणे श्रीः संख्या वै वाक्यार्थानि । तेषु सुपां संख्या वै वाच्येः कर्मादयश्च तथा नियतं प्रसिद्धेति

यमस्तत्र प्रसिद्धत्वान्नियमो नियमः । प्रकृतानुवर्त्या । अथवा प्रकृता न चाने पेसनियमः । के

वप्रकृता एकयाए यः । एकस्मिन्नेवैकवचनं । न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं । नैकस्मिन्न ब

हुषु बहुष्वेव बहुवचनं । न द्वयोर्नैकस्मिन्निति । अथवा वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । तेन

यथेभ्यः स्यादयः इति । यस्य ममयायाश्च ... व इति । अप्ययमलुकं शास्त्रो बहुषु बहुवचनं ॥॥

इति व्याकरणमहाभाष्ये ... ॥ ॥ कारके ॥ किमिदं कारकमिति । संज्ञानिर्देशः । किंवक्त

भा.प्र. व्यमेतत् । नहि किं तर्हि अनुपयमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे ये वा एते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्ते
निर्देशाः क्रियन्ते । या वा एताः कृत्रिमाः टिघुभसंज्ञाः । न वा यल्लोके क्रियावादीनां प्रतीतपदार्थकः
शब्दः । न खल्वपि कृत्रिमाः संज्ञा अन्यत्र अविकानां संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञा-
२४० तुमन्यदतः संज्ञायाः । कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत् साधिनोऽपि निर्देशः । कारक इति संज्ञानि-
र्देशश्चेत् साधिनोऽपि निर्देशः कर्त्तव्यः । साधकं निर्वर्त्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । इतर-
थाह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीति । कारकस्य इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गेन । अका-
रकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । ग्रामस्य समीपादागच्छतीति । नैष दोषः । नात्र ग्रामोऽपा-
ययुक्तः । किं तर्हि समीपं यदा च तत्र ग्रामोऽपाययुक्तो भवति तदापादानसंज्ञा भवत्येव । ग्रामा-
दागच्छतीति । कर्मसंज्ञाप्रसङ्गो कथितं तस्य शाल्मलाद्यां पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति कर्मसंज्ञाप्रसङ्गो राम
ति । अकथितस्य । कृष्णालता पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति नैष दोषः । अयमकथितशब्दोऽस्त्येव

संकेतान्निवर्त्तते। यथा कश्चित्कंचिद्विसंवदत्याह। असावग्नाकथितः। अस्मत्कीर्त्तितइति गम्यते। अस्मा

द्ग्रामान्निवर्त्तते। न यथा। अकथितो सो ग्रामः। अकथितो सो नगरादुपलभ्यते। यो यथा प्रकृतो न

वर्त्तते न दृष्टोऽप्रामाण्यः। कथितस्य ग्रामस्य निवर्त्तते। नैष दोषः। कर्मसंज्ञा हि संगोकथितस्य ग्रामस्य सा

ग्रामस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति। अपादानं वक्तुमुपकल्प्यते नेति। अपादानसंज्ञा बाध्यते इति।

कथं हृदयस्य पर्व्वसंपतनतीति। कुड्यस्य पिण्डः पततीति। न चापायस्याविवक्षितत्वात्। न चैष दो

षः। किं कारणं। अपायस्याविवक्षितत्वात्। नापायो विवक्षितः। किं नहि संबन्धः। यदा वा-

पायो विवक्षितो भवति तदापादानसंज्ञा। न यथा। वृक्षात्पर्णं पततीति। संबन्धस्तु तदा

न विवक्षितो भवति। न ह्यायते। केकस्य वाकुरस्य वेति। अयं न हि दोषः। कर्मसंज्ञा हि संगाकथ्

थितस्य ग्रामस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति नैष दोषः। कारक इति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा

वनामयतीनलघीयः। कुतः तत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणमेतत्प्र

भा॰शा॰

योऽसनं अर्थसंज्ञाय यथाविज्ञायेनाकारो नाति कारकमिति। अर्थमिति निवेश्य कर्त्रादिकं तच्छा
स्त्रानुपपत्तिः। अर्थमिति निवेश्य कर्त्रादिकं शास्त्रेनोपपद्यते। करणं कारकमधिकरणं कारक
मिति। सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृत्वात्। सिद्धं करणा
धिकरणयोः कर्तृत्वात्। कुतः। प्रति कारके क्रियाभेदात् पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रियाभि
धाने। किमिदं प्रतिकारकमिति। कारके कारके प्रति प्रतिकारकं। को सौ प्रतिकारकं
क्रियाभेदः पचादीनां। अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः। प्रधानस्य
कर्तुः [illegible] यथा कः। अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देव
दत्तः पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष प्रकारः कर्तुः पाकः। एतत्प्रधानं कर्तुः कर्तृ
त्वं। इदं तावदपवर्गात् कं पचतीति संतवनक्रियाधारणक्रियावाधिकरणस्य पाकः। इदं राम
यवनाट्कं पचतीति संतवनक्रियाधारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते। तत्र तदा

पचिवर्त्तिनि। एषोधिकरणस्य पाकः। एनदधि। करणस्य कर्तृत्वं प्रसंग्याविवक्षिते न्नु...लिष्वनीति
ऋलेन क्रियाकरणस्य पाकः। एषः प्रज्ञाति। आविवक्षिते न्...लिख्यनीति ऋलेन क्रियांकुर्वति।
काष्ठानि पचन्तीत्यर्थः नि। तत्र तदा पचिवर्त्तिन्नि। एष करणस्य पाकः। एन करणस्य कर्तृत्वं। घम
न निपातनानि कर्तुः छिदि क्रिया। न घमन निपातननानि कुर्वन्ति देवदत्तं छिनत्ति न्यत्र
नदा छिदि वर्त्तिनि। एष प्रधानस्य कर्तुर्देवदत्तः। एतन्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वं। पचत्तत्सोनन्तमपरशो
छिदं नेपचत्तस मानेन घमनेनि पतनेन वपरशु नाछिघते। नन्तोननत्परशोः छेदनं अवा-
न्तरपवेन देवं विज्ञेयं। इनरथ्या घसिरणायो छेदने ऽविशेषः स्यात्। प्रोहिमन्यते। न घमनति
पतनादेवैन इवनि छिनत्तीति। असिरणयोः छेदने तस्याविशेषः स्यात्। प्रदासितालछिघ
नेन्टतोनापितं छिघेत। अपादानादीनां च प्रसिद्धिः। अपादानादीनां कर्तृत्व स्याप्रसिद्धिः।
यथाहिलवनाकरणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितं। न तथापादानादीनां कर्तृत्वं निर्दि

उ२

मा·प्रा·

र्पतिा न वा स्वनेत्रपरनेत्रयोर्नृत्ययोः पर्यायेणावबन्धे बन्धनाश्रयावसंज्ञानवाप्येषदोषः। किंकार
णं स्वनेत्रपरनेत्रयोः सर्वत्र बाह्यवाहने अपारनेत्र वविवक्षितं तयोः पर्यायेणावबन्धेन तयोः
स्वनेत्रपरनेत्रयोः पर्यायेणावबन्धे ताविव्याप्ति बन्धनाश्रयावसंज्ञा तविषयमितिन घ्यु था
लाहकानुविघातने बलाहकोविघातनने बलाकोविघातनन इति किंनलघु ख्यनेत्र
पादानादीनां प्रसिद्धिरिति। एवं नाहिन्दूतो ऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति। प
र्यालं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितं अपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायापर्याप्त
स्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय किं नाहिं संज्ञाया अप्रसिद्धिः। यावता सर्वत्रैवाबाह्या
नेत्रविघ्नेपारनेत्रव। नत्र पर्यायं केटसंज्ञैवशाघ्रोमि। अत्रापि न वा स्वनेत्रपरनेत्रयो
र्नयोः पर्यायेणावबन्धे। बन्धनाश्रयावसंज्ञेनेव यथा पुनरिदं तब्बनाच्छालाः स्थाप्येत्रो राम
कर्तृत्वं निदर्शितं। संतबनक्रियायां करणक्रियां नकुर्वन्ति स्थाली स्वनेत्रेमि। घेदांनीपर

242

नेत्रास्पानायत्नस्सा[illegible]लनं परिवर्त्तनं वा नवा एवमर्थे ष्ठाल्कयादीयतो प्रक्षालनं वपरि
वर्त्तनेवकाहिष्यामीति। किंतर्हि संस्तवनक्रियां वक्षारणा। क्रियां वकरिष्यतीति। नत्रवास्
स्वतंत्रा एवं तर्हि ष्ठाली ष्ठे पात्रेकथमानेष्ठाली स्वतंत्रा। कर्ष्ठे यात्रेकथमानेपरतं
त्रा। ननुव रोः कर्ष्ठे पिवैपात्रेकथमानेष्ठाली संस्तवनक्रियां धारणा। क्रियां वकरोति।
नत्रासौ स्वातंत्र्याधिकरणी परतंत्रा। एवं तर्हि प्रधानेन समवायात् ष्ठाली परतंत्रा। व्यवाये स्व
तंत्रा। तद्यथा अमात्यादीनां राज्ञा सह समवाये पारतंत्र्यं व्यवाये स्वातंत्र्यं किंपुनः प्रधानं।
कर्त्ता कथं पुनर्ज्ञायते। कर्त्ता प्रधानमिति। यत्सर्वेषु साधनेषु सन्निहि
तेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति। ननु च रोः प्रधानेनापि वैसमवाये ष्ठाल्याअन्येनार्थः।
आधिकरणो कारकमिति। नहि कारकमित्यनेनाधिकरणमुक्तं अधिकरणमिति वा
कारकत्वं तत्सो वान्योन्यविशेषकौ भवतः। कथं एकद्रव्यसमवायित्वात्। तद्यथा गार्ग्यो

भा॰श॰

२५३

देवदत्त इत्येतानि हि गार्ग्य इति। अनेन देवदत्तमयमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्य इत्युक्ते वान्योन्यं विशेषको
न वर्त्तः॥ ■ एकदेशमसमर्थवाचित्वात्॥ एवं न हि सामर्थ्यं प्रत्यक्षेण क्रियावर्त्तिनो जम्भानिर्वर्त्तकं कार
कं। अपवादापवादरूपानां क्रियायाम् निर्जितानां वकारकादीनि। एवं वरुथ्यानिर्देशः नपपत्रोत
यति। कारकादिनि। इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात्। कार
केषु॥ अवमर्यादायेपादाने। अकवासिति किमर्थं। ग्रामाद्रागच्छति। शकटेनानेतत्रित्तिकरणा
संज्ञा अत्र बाधकालयिष्यति। इदं तर्हि ग्रामाद्रागच्छच्छकटेन परश्वा यास्मिन्नौ रथेनेत्युक्ते इति। अ
पाप्यधिकरणसंज्ञा बाधिकालविष्यति। इदं तर्हि कंस्य परांविशतीति। कुड्यमपि पङ्क्
ते इति। जुगुप्सा विरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसं
ख्यानं कर्त्तव्यं। जुगुप्सा अधर्माज्जुगुप्सते। अधर्माद्बीभत्सते। विरामा। अधर्माद्विरमति। राम
अधर्मान्निवर्त्तते। प्रमादः। धर्मात्प्रमाद्यति। धर्मान्मुह्यति इति इह केचिदुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्॥

R ६२

कामकेलः पाटलिपुत्रकाद् अलिलमनगरादिति। नन्वहो। इदं बहु वक्तव्यं न वक्तव्यं। इह नाव हृदयमि
त्रा नु गुप्स्यते। अथ मा स्त्री तस्य नेदानीं इह य एष मनुष्यः श्रेष्ठः पूर्वकारी सर्वमिमं पश्यति। दुःखे
धर्मो नाम नेन रूपमस्तीति। सर्वबुद्धाः संप्राप्य निवर्तन्ते जन्म ध्रुवमपायेषु पातनमित्येवमिदं।
इहैव माधिरमन्ति। अथ माभिनिवर्तन्त इति य मा स्म मा कुशिला यं स्मास्मि सुखिता। इह य एष मनु-
ष्यः मलिनबुद्धिर्तिवाति। मम पश्यति नेदं किं वि धर्मो नाम नेन करिष्यामीति। सर्वबुद्धाः संप्रा
प्य निवर्तन्ते जन्म ध्रुवमपायेषु पातनमिति। एवमिदं बहुवक्तव्यं। कामकेलः पाटलिपुत्रकाद् अ
लिलपनगरादिति। एतैः मार्गमध्ये गतवान्। वर्ति स एतत्युक्तेः गाति सुकेष्ठ पातान मृत्वानो य
पद्धने [illegible] ध्रुव यानूं। गतिप्सुकेष्ठ पातान मिह्नानो यद्धने। अश्रु त्रस्तान्यति नः रथार्थी
मात्यतिनः मा ध्याद्गृह्यतो हीन इति किं कारणाम ध्रुवयानूं। नवाः श्रेष्ठमिह्नाविवस्थितयानू। नवा
एष दोषः किं कारणात् श्रेष्ठमत्स्याविवस्थितयानू। मात्राः श्रेष्ठं विवस्थितं किं नहि श्रेष्ठं इह ना

त्रस्मा १

मा॰ग्रा॰ वदस्थान्यपितिनङितिपत्ररक्षेस्तुथमास्तु गामित्येवंनतुस्तुवंनेद्यविवक्षितेरथ्यात्प्रवीमात्यपितिनङितिय
नेङ्थेरथवेरमेने । अभिव्रथङ्गितिनस्तुवंनद्यविवक्षितेः । मार्थ्याङ्गृछमोहीनुङ्गि । यत्रमार्थे
मार्थ्येयमहार्थीत्तावः । नस्तुवंनद्यविवक्षितेः । यद्यपिनावरत्येनछप्पोनेबन्कुपेत्येनेमंनगमि ।
त्यकामत्रकथं । यमवनः पतितः । वृरमा । ता । नपतितः । इति । अत्रापिनवाश्रोत्रस्याविवक्षि
तत्वादित्येवंकथंपुनः सतोनाम्नाविवक्षास्यात् । सतोऽप्यविवक्षातुवाचि । नदृष्ट्या । अलोमि
काएडकाग्रन्त्रुद्दराकत्येति । असतश्चाविवक्षितवाति । मधुङः कुद्रिकाविंधेमावर्द्धिनकमिति
॥ ॥ दीर्घाच्छान्तेतपहेतुः ॥ ॥ अथयोगः शाकोवकृं । कथवृकेसोविलेति । हस्केसोविले
ति ॥ दीर्घात्स्वाप्यनेहस्कलस्वाप्यनइति । इहतावद्वकेसोविनेमिदस्कसोविलेतेति । पा
एछमनुब्धः । रेलापूर्वं । कारीतवति । सपरत्पति । यदिमांहृकाः परत्पति । भूवोमेमत्करि राम
ति । सबुद्धासंप्राप्तनिवर्त्तनेः । तत्रस्तुवमपायेपादानमित्येवसिद्धा । इह । वोरत्यस्वापने ।

244

वधर

दुष्कृतस्य त्वावयन्त इति । य एष मनुष्यश्रेष्ठः पूर्वकारी शुहृद्भवति स पश्यति । एषामं वो राजः पश्य
ति । ध्रुवमस्यं बंधने परि ॥ क्रेया इति । सबुद्धा सञ्ज्ञाष्टिनिवर्त्तयति । तत्र ध्रुव मया ये पारा
न मिन्ये वसिष्ठं ॥ हो श्राथा ॥ ॥ पराजेर सो ष्ठ ॥ अयमपि योगः शाकोवकुं । कथं अस्यायुना
य राजयन्त इति । य एष मनुष्यश्रेष्ठः पूर्वकारी लवति । स पश्यति दुःस्वभस्य पन्ने दुर्दरेव
गुरुस्वप्रष्ठुर्दुरुपयारा इति । सबुद्धा सञ्ज्ञाष्टिनिवर्त्तते । तत्र ध्रुव मया ये पारा न मिन्ये वसिष्ठं
॥ ॥ पराजेर ॥ ॥ वारणाच्छिनामाप्सिनः । किं तु राहरणां मा छेत्रो धावारयन्तीति तवे यस्य
माषाः ब्जगाव न तस्य माषाः इप्सितः । स्फः । यस्य स्वलु गावो न माषाः कथं तस्य माषाः इप्सि
तः । स्फः । तस्यापि माषावदेवेप्सितं श्रानन्दश्च । इप्सिता यदि सो गावारयति । इह कूपादं धंवारय
ति इति कूपे पाद्दनेन संज्ञा न प्राप्नोति । नहि तस्य कूप इप्सितः । कर्त्ता हि । अथ तस्यापि कूप
एवेप्सितः । पश्यत्यपश्यंसं कूपं मा शायमिति । अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । एवं कू

प: ७ दि १

भा·श्रा·

पेविाइत्याग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति। कर्मसंज्ञा बाधिका न
विद्यते। अत्रापि न हि बाधिकास्त्यात्। तस्मादुक्तं। कर्मणो यदीप्सिततमं ईप्सि
तमीप्सितमिति वा। वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात्।
वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकं किं कारणं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात्। कर्तु
रीप्सिततमं कर्मेत्यत्रायमपि योगः शक्यो वक्तुं। कथं माषेभ्यो गां वारयतीति। पश्यत्ययं
यदि माषा गावो भक्षयिष्यन्ति ध्रुवः सस्यविनाशः। सस्यविनाशेऽधर्मः श्चैव राजभयं वा स बुद्ध्या
संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धं वारणानां। ॥ अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छ
ति॥ ॥अयमपि योगः शक्यो वक्तुं। कथमुपाध्यायादन्तर्द्धत्ते इति। पश्यत्ययं यदि मामुपा
ध्यायः पश्यति। ध्रुवं प्रेषणमुपालम्भो वेति। स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते। तत्र ध्रुवमपायेऽपाद
नमित्येव सिद्धं॥ ॥आख्यातोपयोगे॥ ॥उपयोग इति किमर्थं। नटस्य शृणोति। ग्रन्थिकस्य

वसिद्धं ५

245

राम

शृणोति॥ उपयोगे इत्युच्यमाने षष्ठ्यन्तं प्राप्नोति। एषोपि ह्युपयोगः। आनस्योपयोगः। यद्य-
र्भकारं गां दोग्धि। नटस्य श्रोष्यामः। ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति॥ एवं तर्हि उपयोगः इत्यु-
च्यते। सर्वस्योपयोगे इत्युच्यमाने षष्ठ्यन्तं प्राप्नोति। एषोपि ह्युपयोगः। आ आनस्योपयोगः।
यद्यर्भकारं गां दोग्धि। नटस्य श्रोष्यामः। ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति। एवं तर्हि उपयोगः
इत्युच्यते। सर्वस्योपयोगः। तत्र प्रकृष्टं गानं निर्दिश्यते। साधीयो य उपयोग इति। कश्च साधी-
यः। यो नियमपूर्वकः। अथ वा उपयोगः को भविष्यति। यो नियमपूर्वकस्तच्छ्रवणमुपयु-
ज्यमाने वक्तरि इत्युच्यते। एतेन नियमपूर्वकमधीतं भवति। किं पुनराख्यातोपयो-
गे कारकं माहो स्विदकारकं। कश्चात्र विशेषः। आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदुपयोग-
वचनादकथितत्वानूर्मसंज्ञाप्रसंगः। आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वानू-
कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यकारकं। अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यं। यद्यका-

८२

भा·प्रा· केतुपयोगवचनमनर्थकं। अस्तु तर्हि कारकं। ननु चोक्तमाख्यातानामुपयोगे कारकमिति। वेदकाधि
गेयास्त्र कर्मसंज्ञा प्रसज्यत इति। नैष दोषः। परिगणनं तत्र क्रियते। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचि
ञां कर्मसंज्ञा [illegible]मिति। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं। कथमुपाध्यायादधीत इति। अपक्रा
मति तस्मात्तदध्ययनं। यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति। संततत्वात्। अथवा स्रोति
वंति ज्ञानानि भवंति। आख्याता॥ ॥जनिकर्तुः प्रकृतिः। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं। कथं गो
मयाद्वृश्चिको जायते। गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायंत इति। अपक्रामंति तास्तेभ्यः। यद्य
पक्रामंति। किं नात्यंतायापक्रामंति। संततत्वात्। अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवंति। जनि
कर्तुः॥ ॥भुवः प्रभवः। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं। कथं हिमवतो गंगा प्रभवति। अप
क्रामंति तास्तस्मात्। यद्यपक्रामंति। किं नात्यंतायापक्रामंति। संततत्वात्। अथवान्या- श्च
श्चान्याश्च प्रादुर्भवंति। भुवः॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं। कर्मग्रहणं किमर्थमभि

प्रैति संप्रदानमितीयं पृच्छ्यमाने कर्मणा एव संप्रदानसंज्ञा प्रसङ्गेन । कर्मग्रहणं पुनः क्रिय
माणो नहेतोर्भवति कर्म निमित्तत्वेनाश्रीयते । अथ यस्य ग्रहणं किमर्थं [illegible] कर्मणो लिप्सेति संप्र
दानमितीयं पृच्छ्यमाने आलिप्यत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसङ्गेन । यस्य ग्रहणं पुनः क्रियमाणे
नाहो घोतयति । यस्य ग्रहणादृते लिप्सतः संप्रदानसंज्ञानिर्देशाने । अप्रधानस्य ग्रहणं किमर्थं के
माणो पश्येति । ससंप्रदानमितीयं पृच्छ्यमाने पाठमेव सं[illegible]मिति तत्रैव कृत्यानुपपाद्यमाने पगादर्शने
ति इह नस्यानुरूपाध्यस्य पयोगाग्रहादुपाध्य । यापगोरस्य नीतिम् आलिप्य ग्रहणं पुनः क्रियमा
णेन हेतोर्भवति । अतिरा पुरुषे वर्तते । हरिह आदि कर्मणेन नयेवालिप्सेत्यवालिप्सेत्यति ।
यवालिप्सा गोदाति पुरुषमात्रे [illegible] सर्वत्र सिद्धं भवति । कि[illegible]या ग्रहणमपि कर्तव्यम् । इह । पिय
श्यामानु । आग्नाय निगृह्णीते । पुष्पाय संपन्नधने । पत्ये शेते । न रुचिर्न वृक्षे मं न वक्तव्यं । केचित्
यो हि लोके कर्मत्वाय वर्तते । कोऽकिं याकरिष्यसि । किं कर्म करिष्यसीति एवमपि कर्तव्यम् ।

भाष्यं· त्रिमात्रं त्रिमयोः स्वतन्त्रे भेसंप्रत्ययो भवति। क्रियापि स्वतन्त्रं कर्म न सिध्यति। कर्तुरीप्सिततमं क
र्मेत्युच्यते। कथं च नाम क्रियया क्रिया ईप्सिततमा स्यात्। क्रियापि क्रियया ईप्सिततमा भवति
कया क्रियया संदर्शनक्रियया प्रार्थनक्रियया वा अध्यवसायक्रियया वा। इह य एष
मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति। स बुद्ध्या तावत् किंचिदर्थं संपश्यति। संदृष्टे प्रार्थना। प्रार्थनाया
मध्यवसायः। अध्यवसाये आरम्भः। आरम्भे निर्वृत्तिः। निर्वृत्तौ फलावाप्तिः। एवं क्रियापि कृ
त्रिमं कर्म एवमपि कर्मणः करणस्य संज्ञा वक्तव्या। संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा पशुना रुद्रं यजते। प
शुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते। रुद्राय त्यज्यते इति। कर्मणा॥ क्रुधद्रु
हेर्ष्या॥ किमेते एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः। किं चातः। यद्येकार्थाः किमर्थं पृथग्ग्रहणं
नेः। अथ नानार्थाः कथं कुपिना शक्यं विशेषयितुं। एवं तर्हि नानार्था नानार्थाः। कुपेस्तु सामान्य
मात्रे वृत्तिः। क्रुध्यतीत्येवाकुपितो द्रुह्यति। नेवाकुपित ईर्ष्यति। नवाकुपितोऽसूयति।

२५

247

कृषेः ॥ ॥ साधकतमं करणं । ननु तमग्रहणं किमर्थं न साधकं करणमित्येवोच्येत । साधकं करणमिती

यत्युच्यमाने । सर्वेषां कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत । सर्वेषां हि कारकाणां साधकानि । तमग्र

ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनं पूर्वाचार्यसंज्ञा अपवादस्तथा ह्याधि

कारणं विच्छेदे परा पर्याधानवकाशाया देहतो हि वक्तव्यं विष्वयति । अपाययुक्तस्यापा

दानसंज्ञा प्रसज्येत । साधकस्य च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो

भवति । एवं तर्हि लोकतः एतत् सिद्धं । तद्यथा लोके तिरूपायोरकमानेयमति रूपायकं रूद

येति । न चानतिरूपे प्रवर्त्तन्ते अतिरूपं न साधयेति गम्यते । एवमिहापि साधकं करणमि

त्युच्यमाने सर्वेषां यकारकाणां साधकानां न वा साधकेषु प्रवर्त्तितस्मिन् तत्र साधकतममिति

विज्ञास्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तन्नु ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां

तरतमयोगो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं अपादानमाचार्यः किं न्याय्यमन्यते ।

यत्र संप्रत्ययनिर्देशस्तेनेहैव स्यात्। ग्रामादागच्छति। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा
इत्यत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। तथा आधारे
आधारोऽधिकरणमित्युच्यते। यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति तेनेहैव स्यात्। तिलेषु तैलं
दध्नि सर्पिरिति। गंगायां घोषः। कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायां तरतमयोगो
न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। साधकं॥ ॥ उपान्वध्याङ्वसः॥ वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः॥ वा
सेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्रामेऽनुपवसति। नियतं तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नायं उपपूर्व
स्य वसेः कर्माधिकरणं। कस्य तर्हि। उपसर्गस्य। ग्रामे सोऽत्र संस्थितो भुञ्जान उपवसतीति। उपाख्ये
॥ ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥ तमब्ग्रहणं किमर्थं। कर्तुरीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माण
वकं वारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत। नैष दोषः। कर्मसंज्ञात्र बाधिका भ
विष्यति। अथापि न हि बाधिका स्यात्। इह तु तमब्ग्रहणे क्रियमाणे न दृष्यन्तं भवति।

राम

२४८

पडुक्कं वारणा। थेवुक मं थहणान थें कं कत्तुरी प्पिततमं कमें निववनादिति इहोस्य ते। खेदाद
नेयवती तिया घोष्टनः पुष्पेनडु थांतस्म नित्ति निवन्ने ता। ने घदो घः। नादथ्यां घ्ववृं तवति। ओर
नाथी तंडुला ओदनं इति। अथ हकथं तं विनव्यो। तंडुला नोदनेपवती ति। आहो स्विनु तंडु
ला नामोदनेयवती ति। उभयथा तविलयं कथं इह हि तंडुला नोदनेयवती ति। घ थें: प
वि। तंडुलान्यव नव ओदनं निर्व[illegible]न्नेयवती ति। इहेदानीं तंडुला नामोदनं पवती ति। यथा विप
वि विकार योगे व छी। तंडुल विकार मोदनं निर्वन्नेयति। इह कश्चित्कं चिद्रामंत्रयते।
हिंडुस्नाति ति। स आमंत्र्यमाणमाह। प्रभू तं तुक्कम सम्मा ति रिति। आमंत्र्यमाण आ
हा दधि खलु तविष्यति। दयः खलु तवि ष्यति। आमंत्र्यमाण आह। दघ्न खलु तुं डीपयय
सा खलु भुंक्ष्ये ति। अत्र कर्म संज्ञा प्राप्नोति। तद्धित स्यप्सिनत मंतव ति। तस्य पयो दन
वेप्सिततमः। ननु खणो घस्यानुरोधः। नयच्छ्या तं डीयाहू मोदने प दिस डुविशदः स्यादिति

उ ८१

नया एव शेषः । किं कारणं उनयेप्सितत्वात् । ४

गु १

भा· ग्रा

एवमिहापि दर्शितं गुणो मोदनं तुंडीयं ययो । गुणो मोदनं तुंडीयेति । ईप्सिततमस्य कर्मसंज्ञायां निर्दिष्टत्वा
त् । कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसंगः । क्रियेप्सिततमत्वानु ईप्सिततमस्य कर्मसंज्ञायां निर्दिष्टत्वात् कारकत्वे क
र्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति किं कारणं क्रियेप्सिततमत्वानु क्रियानस्येप्सितौ । नवा
नयेप्सितत्वानु भक्षयेहि नस्येप्सितं प्रानष्टाते यं यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता
तब्यं वेति इनासौ लोष्टं भक्षयितुं प्रवर्तते । यद्यपि नाव इच्छत्येतद्धकाले वनुं येनेरा नक
र्षि शास्त्रप्रवृत्त्याप्रसंगो कश्चित् कं विराहाकं कुर्विति । स आह । नाहं कटं करिष्यामि । घटोम
याहेति । ईप्सिततमस्य क्रियामात्रमीप्सितं यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं यस्य तो हि घयजिन
स्यो तयं मीप्सितमिति । कर्तुरीप्सित ॥ ॥ नच्छा गुडके वा नीप्सितं किं दाहरणं । विषतरूपतीति
नेन हन्ति एवं गाछेत न सिद्ध्यति । न सिद्ध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मैत्यनेनेकैस्य नाम विषदे ।
सामानीप्सितं स्यानु । विषभक्षणमपि कस्य चिदीप्सिततमं भवति । इहं यदेष मनुष्यो दुःखार्तो भवति

२४९

य ६

उ

राम

वतिसोप्यातिदुःखान्यन्तु निशाम्य विषतस्मरणमेव श्लाघो मन्यते। आतश्चोक्तिं ते यत्न दूरदूयस्थिय
नेर्ये न्यनूकरिष्यामीत्यन्यङ्करोति नदुद्घाहरणं। किं पुनर्लज्जां मां तर स्मयं गच्छन्नु वीरान्य स्पृजि।
अहिंलेछ्यति। केंटकान्मुञ्चाति। इहेक्षितमस्मापि कर्म मंजरीरसनो [illegible] गीक्षितमस्मापियदि
दांशाने वेक्षितं नाच्छनोक्षितेन वक्तव्यं तपितव्यो। ग्रामं गच्छन्त्व समूलान्यकृपसर्पति। कुसुम
लान्कपसर्पतीति। अन्यापि सिद्धं। कथं। अनोक्षितसिनितायं श्मश्रुदाशनिछेयद्विक्षितं वेति।
किं तर्हि यदुदासो यं स्यरस्य हरे। [illegible] क्षितत्रेऽप्येक्षितमिति। अन्यद्वैत शिक्षितानायते वेक्षितंता
कृतोक्षितमिति नितेथाप्युक्तं। अकथितंच॥ केनाकथितं। अपादानादिभिर्विशेषकथनैः किं
दुद्घाहरणं। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ बुविशासिगुणे
न च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना। दुहिगां दोग्धि पयः। नैतदन्यत्। केचिन्नानेनच
र्वियाराग्नेसंज्ञा। दुहियाचिरुधिप्रच्छि। इत्यनेनाहि पौरवं गां याचते इति। कथितत्वापि पूर्वापादान

मा॰श्रा॰

संज्ञानपावनादेवापापोत्तवनानि। पाविनोमोपदिहृदाहिता।नत्रोपापनएवुत्रानो। याविनिर्विज्ञय
वनत्वाह्नि गोत्रुओ।।नैनदस्ति। कथितात्र पूर्वोषिकरणोसंज्ञा।नस्त्रिधाहृष्टि। माणावकंपथ्या
नपछ्छानि। [illegible]नेनदस्ति। कथितात्र पूर्वोपादानसंज्ञानशब्दोदेवापापोत्तवजिपछो
मोपथ्यावृष्टेनानोपापेनयुक्तानो।शक्तिर्लिङ्गि।पोरवंगाभिद्वने।।नेनदस्तिकथितात्रपूर्व
पादानसंज्ञानशब्दोदेवलिङ्गाणादेवापापोत्तेवनि।निर्दिनोमोपदिहृदानिता।नोपापेनयुक्त
नोलिङ्गि।विभूतद्रमपविनोनिफला।नि।नेनदस्ति। कथितात्रपूर्वोपादानसंज्ञा। बुविशाभि
गुणोगवयस्य वनोनस्कौनिन माणवोरिनंकविनाबुविशा।मिगुणोनवपञ्चानवनेमवपनो।
नेम्नोदाहरणे। किंपुनस्तस्युत्रेशृनेधर्मपुत्रमनुशासिधर्ममिति नेन[illegible]दस्तिकेथितात्रपूर्व
संप्रदानसंज्ञानस्मान्नेपवोदाहरणानि।पोरवंगापावने।माणावकंपथानं पछ्छानि।पो
रवंगाभिद्वनद्यतिः अथपेतृनांङ्किकर्मकालेर्वा किंकथितलादयोलवेनि।आहोस्विद॰

राम

२५

कथितेः कथितेलादयः कथितेलादिति रीतिहि । नि गुणकर्मणि कर्तव्या ॥ कथितेलादयस्थ्ये स्मा
षष्ठी कु । यात्र दुगुणे । कथितेलादयस्थ्रे स्मृः । यष्ठी गुणकर्मणि नराकर्तव्या । दुह्यते गोः प
यः पायसं । पौरवस्य कंबल इति कथं अकारकं स्येकृथ्यनयानु । अकारकं स्येनद्भवति किं कार
ता । अकथितयानु कारकं वेद्भ नाकथा । अथ कारकेनाकथितं । अथ कारके सति कारकर्तव्या ।
कारकं वेदिज्ञानी यानु । पांचा मन्यत मासवेना कारकं वेदिज्ञानो यांश्चा प्रोति मासा कर्तव्या ।
दुह्यते गोः पयः पायसं पौरवाकं बलं इति । कथितेलादिति तेषु विधिष्वमानि गुणकर्मणि ला
दिविधिः । मयरे कथितेलादिति रविहिते विविधिरेष लभ्वति । किं मिदंष्व विधिरिते वा विधिस्व
विधिः स्वमति । किं मिदं स्वमति इति नव मतिः स्वमति । नैव मन्ये मन्यते । कथं मन्यते मन्यते ।
गुणकर्मणि लादिविधिः । मयरे गुणकर्मणि लादिविधयो लभ्वति । सहपारे ला योगे न गति
बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्ता सणौ विति । ध्रुव बोधयति युक्तिं ध्रुवा पयस्

नवपाप

न ४

भा॰ शा॰ | ५२

ग्णोनट्रनलग्मनेर्षवनं स्मरन् कुर्वयुक्तिषु वोष्टितयुक्तिषु वाप्यगुलो कर्मणिलाट्यायनो तत्र वेत्ति एतन्द्
नल्पौनेरावार्थस्यवबनेस्मर्थना। अप[illegible] कर्मणिलाट्यायनो तत्र वेत्ति एतन्द्द्नलौनेरावा
र्थस्यवबनं[illegible]। अप[illegible]र आह। प्रथमनकर्मणि एष स्व येलाट्टिनाहुर्द्धकर्मणो वा शब्दोनकर्मणि एत
त्रिषे येद्धिकर्मणो यान्तूनां कर्मणि किलाट्यायनो तत्र वेत्तीति वक्रको वा। अज्ञानयति ग्रामं अज्ञानीय इने
ग्रामं इति। अप्रथमनेद्दहारिनां। अप्रथमनेद्दहारिनां कर्मणि किलाट्यायनो तत्र वेत्तीति वक्रको वा। दुग्धेने
गोः पयः। एनेन कर्तुश्चकर्मणः। लाट्यायनो तत्र वेत्तीति गम्यते देवदत्तो ग्रामं यज्ञदत्तेनाकेवलनकर्म
नाद्धिकर्मकाः। भावहो हरतेश्चापि गम्यर्थानां नेव वा द्धिकर्मके षु ग्रहणाइ ष्टप्रमिति निश्च
यः। अज्ञानयति ग्रामं तारं वह[illegible]ति ग्रामं तारं हरति ग्रामं। गन्यर्थानां गमयति देवदत्तं ग्रामं ग्रा
पयति। देवदत्तं ग्रामे[illegible]द्धवाण्यन्यकर्मणः। सिद्धवा पुनरेतद्वचनं कृतः। अन्यकर्मणः। अन्य
स्याज्ञाना कर्मणि अन्यस्य ग्रामः। अज्ञाप्स सोग्हो वा ग्रामं नयति। अन्यकर्म्मेति वेद्रूपानुला—

अज्ञानीना ग्रामश्च

राम

ईनामविषिर्त्वविनूः॥ अन्यकर्मेतिवेढ्रूपानुलादीनामविषिरयंत्वेनूः॥ अज्ञानीयतेयामा॥ मिति
परस्मायनङ्स्पृष्टमानेनुलेनाज्ञायोः॥ आलिङ्गनं न शाश्रा॥ जि॥ कालतावोष्ठगंनव्याः॥ कर्मसं
ज्ञात्वेकर्मकाणां कालतावोष्ठगंनव्या॥ अकर्मकाणां क्षमन्त्रा॥ कर्मसंज्ञात्वतीतिवक्तव्यं॥ काल
मासमासमासंस्वपिति॥ तावा॥ गोदोहमासे गोदोहं स्वपिति॥ अध्वगंनव्यो॥ क्रोशमास्ते क्रोशं
स्वपिति॥ देशश्च कर्मकाणां कर्मसंज्ञोत्ववतीति वक्तव्यः॥ पंचालानू स्वपिति॥ कुरून् स्वपिति॥ जीवि
प्रतिनेतु पक्षकर्मिनत्कल्मकववयोविदुः॥ किमिदं कल्मेति॥ अणरिसमाश्रं कर्मिकलमेनवा॥ अ
स्मिन्सर्वीस्मिन्कर्मकापिराणि क्रियते॥ किंतर्हि ढितीये॥ वा॥ यस्मिन्स्तु कर्मा [illegible] पत्तायंने यद्दावर्थ
यो गापि वपत्रप्रष्ठा॥ तत्कर्म कल्मेतिवकल्मनोक्तो॥ फनोहि द्विहूत्रिनेरलङ्घतो स्त्रिएनेन कर्मसंज्ञा
सिद्धा सर्वोत्ववत्पकथितेनेन॥ नत्रैषि तत्मकिंस्पानं॥ ध्रुवोक्तनेकर्मसंज्ञायाः॥ अकथितं गुरुला
दीपितनयुक्तंवनस्पास्सिद्धार्थे ईप्सितं [illegible] स्मैवतुयत्स्मानू॥ जत्सलविषय कथितेनाऽग्रथेहकथ्यंत

भा०श्रा० विनष्टं तेनाशुरस्य सुघ्रमिति। ... मिति। आहोस्वित्तेनाशुरस्य सुघ्रस्येति
तत्पथागोणिकापुत्रः॥ ॥गतिबुद्धिप्रत्यवसाना शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते। शब्दोप
योगक्रियेति। आहोस्वित् छब्दोपयोगकर्मेति कस्यात्र विशेषः। शब्दकर्मेति निर्देशे शब्दक्रियाणा
मिति वेनूद्यमानां शक्तिष्वेव। शब्दकर्मेति निर्देशे शब्दक्रियाणामिति वेनूद्यमाने नाश्व
तिरोभवत्क्रमः। के पुनर्ह्वयमादयः। ह्वयति क्रन्दति। शब्दायते। ह्वयति देवदत्तः। ह्वय
यति देवदत्तेन। क्रन्दति देवदत्तः। क्रन्दयति देवदत्तेन। शब्दायते देवदत्तः। शब्दापयति देवदत्तेन। नाश्व
रोणादीनां चोपसंख्यानं। अशब्दक्रियत्वान्नाश्वरोणादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यं। के पुनः श्व
रोणादयः। श्वरोति विजानाति उपलभते। श्वरोति देवदत्तः। श्रावयति देवदत्तेन। विजानाति
देवदत्तः। विज्ञापयति देवदत्तेन। उपलभते देवदत्तः। उपलम्भयति देवदत्तेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। राम
ति। अशब्दक्रियत्वात्। अस्तु तर्हि शब्दोपयोगकर्मेति। शब्दकर्माणामिति वेनूद्यमाने जल्पतिप्रभृतीनां।

२५

दृदम:४

२५२

नाख्युपसंख्यानेशाश्वत्कर्मण्येतद्वितिवेहाल्पतिप्रजल्पतो नाख्युपसंख्यानेकर्मकाः के पुनर्जल्पतिप्रजल्पतः।
जल्पति विलपति आलापते। जल्पति प्रजल्पती नाख्युपसंख्याने कर्मकाः। के पुनर्जल्पति प्रजल्पतः।
जल्पति विलपति आलापते। जल्पति देवदत्तः। जल्पयति देवदत्तं। विलपति देवदत्तः। विलाप-
यति देवदत्तं। आलापते देवदत्तः। आलापयते देवदत्तं। दृशेः सर्वत्र दृशेः सर्वत्रोपसंख्याने क-
र्मकं पश्यति रूपं तार्किकः कार्षापणं दर्शयति रूपं तार्किकं कार्षापणं। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषे-
धः। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अत्ति देवदत्तः। आदयते देवदत्तेन। अत्रापरत्र आहास्वि-
मेव शब्दायमानकार्यमिदेनलिवतीति वक्तव्यं। परस्मैपरमापिदृदमेकमिच्छन्तेऽकोऽधिकरणेव
क्षेत्रमगतिशब्दायमानार्थस्य। भक्षयति देवदत्तः। भक्षयति देवदत्तेन। नी-
नयति देवदत्तः। नाययति देवदत्तेन। वहेरनियन्तृकर्तृकस्य। वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यं।
वहति भारं देवदत्तः। वाहयति भारं देवदत्तेन। अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थं। वहन्ति यवान् बली-

८१

७५

भा०श० वह्निर्विवाहयंतीति बली वर्द्धनूपयाग्रात् तस्मेरहिंसार्थ्यस्मात् तस्मे रहिं सार्थ्यस्येति वक्तव्यं । तत्रूपमिति पिंडी
देवदत्तः । तस्य यतिपिंडीदेवदत्तेन ॥ अहिंसार्थस्येति किं मर्थ्यं तत्रूपंजियकान्बली वर्दः । तद्व
यंति बलोवर्द्धान् यवान्नू । अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यानं । अकर्मकग्रहणे का
लकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं । मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति देवदत्तं । मासं शेते देव
दत्तः मासं शाययति देवदत्तं सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्भावात् । सिद्धमेतत्कथं कालक
र्मका अकर्मवद्भवंतीति वक्तव्यं । तत्रहि वक्तव्यं न वक्तव्यं । अकर्मकाणामित्येव सिध्यते । न वक्तव्यं
कदाचित् कालतावाधिक्येऽसकर्मकाः । न पर्वं पिहसतामः । [illegible] अकर्मकाणामित्येव सिध्यते । न वा
[illegible] एवं विज्ञायते । [illegible] अकर्मकाइति । अथवा
येनकर्मणामकर्मकाः अकर्मकाश्च तेषां ते न कर्मणाकश्चिदपि कर्मका । रप
अथवा कर्मत्वं न भवति । तेनाकर्मकाणां न वैतेन कर्मण कृद्भिवरपिन तवति । जनिबुद्धिश

२५३

२५२

हृक्रोरन्यतरस्याम् हृक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदे उपसंख्यानं। हृक्रोर्वावचने अभिवादि-
दृशोरात्मनेपदे उपसंख्यानं कर्तव्यं॥ अभिवदति गुरुं देवदत्तः॥ अभिवादयते गुरुं देव-
दत्तेन। अभिवादयते गुरुं देवदत्तेनात्मनेपदं नित्यम्। पश्यन्ति भृत्याः राजानं दर्शयते। तस्मात् राजानं दर्शयते
भृत्यैः राजा॥ कथं वा आत्मनेपदं कस्य लोपः॥ विनिमयः परस्य णिचि वक्ष्यमाणं हृक्रोः॥ एवं तर्हि क-
र्त्ता॥ किं प्रयोजनं ने चेत्सु एव नेत॥ किं कारणं तत्र आश्रयभूतो णिः। नैष दोषः। आत्मनेपदे विधानं वक्ष्यति
नेव अन्वेता न सन्ति ग्रा॥ ग्रामं अन्तेन विनाना इति गम्यते॥ अभिवादयतेः एवं विध्ये नात्र ध्वाते अत्र
स्थानात् गते। स्पर्शनं इति गम्यते नान्यः कर्मप्रत्यये कर्ता नेनन्वयः शब्दे न स्थितः इह हलः। एतत्त्व
अर्हे संज्ञायां हेतुमत्यु उपसंख्यानं मत्यते नत्र यानेन। एवं भन्त्रस्य कुर्वन्ति सङ्क्षेपो हेतुमत उपसंख्यानं क
र्तव्यं। पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्राप्ते त्रयाणां न वाच्य
नेन्तान् काव्ये---इति उदाहरणं तथा हि कुर्वन्त्यपि कारयतीति

नवा कर्तव्यः ॥ किं कारणं स्यात् ... स्वतंत्रो ऽसौ भवति ॥ तत्र यथा ... कुर्वन्नपि कारयतीति स्यात् ॥ १ ॥

भा·प·

ख्याता ॥ यो हि मन्यते नासौ स्वतंत्रः ॥ अकुर्वदपि कारयतीत्येतस्यामुना कुर्वती वेन्स्वतंत्रः ॥ न वे द
कुर्वन्निति भिः कारयतीत्येतन्मनि स्वतंत्रो ऽसौ भवति ॥ शक्येनावरुद्धोपसर्ग्या नेकुर्वेतावकुं
कुर्वन्न् स्वतंत्रः ॥ अकुर्वन्नेति ॥ साधीयो ज्ञापकं भवति ॥ श्रोषिते चै किलायं क्रियां वा क्रियाव
दृष्ट्वा व्यवस्यति ॥ कुर्वन्स्वतंत्रः ॥ अकुर्वन्नेति ॥ यदि विशेषितो ऽसौ न करोति स्वतंत्रो ऽसौ भवति
॥ ॥ तत्प्रयोजकः ॥ प्रेष स्वतंत्रः प्रयोजकः स्याद्धेतुसंज्ञश्च सिद्धिः ॥ प्रेष्यत्वं स्वतंत्रप्रयोजकत्वाद्धे
तुसंज्ञायाः प्रसिद्धिः ॥ स्वतंत्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवति ॥ ... नानावासो स्वतंत्रप्रयोजकय
ति ॥ स्वतंत्रग्रहणं किं सिद्धं सिद्धमनेकत्वं ॥ स्वतंत्रग्रहणं स्वतंत्रमसौ प्रयोजकः ॥ स्वतंत्रग्रहणं सिद्धमि
ति ॥ वेतनस्वतंत्रपरतंत्रयोः विशेषानिषिद्धः ॥ परिस्वतंत्रो न प्रयोजकः ॥ अथ प्रयोजयेन स्वतंत्रः प्रयो
जः स्वतंत्रश्चेति विशेषनिषिद्धस्य ... केवाकि सुकमेकं नावर्तकेन वा स्वातंत्र्यादिमरथा स्वकु
र्वद्यपि कारयतीति निष्ठादिति ॥ अप्रसुकेन वा सा मान्यहेतुना हेतुमतो ऽयं विशिष्टो ऽस्वतं

रा·म

नप्रयोजकं चानित्यं। अप्रयोजक इति चेन्नानुकूलमशंयेन तुल्ययोगित्वात् ॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥ प्राङ्गुष्ठाराद्यः ॥ किमर्थं रिफाधिक ईश्वरशाष्टे गृह्यते ईश्वरसिद्धेश्वरसत्ता
नुत्वा ईश्वरादिफलदाने वीश्वरा मानाभूनुत्वा किणमुल्कमुला वीश्वरे नास्तु द्रष्टुना विधिना नैन
दृष्टिश्च प्रयोजनं। आवापोद्वापौ त्रिरूपपयानि। अनंतरोपर्यश्वरशाष्टस्य ग्रहणमिति। यद्यपि
मेऽनुद्देशतिसन्तो मंतव्ये नास्य वाक्यपसंख्याशासित्तमेवोक्तः परोपिमः परोपेक्षन स्मात्कुम्भे
ऽनुतश्चाख्यानदृष्टिमेस्यात्। यत्र शृङ्गं यथा भावस्या व्यपसंख्याणा क्षिनतन्नापयस्या बाधः
तनरोपईश्वरस्य दृष्टस्य ग्रहणमिति निमसासेख वाधाभावः। समासत्वे ननज्ञापकं स्यात् ॥
अव्ययीभावएव समासो व्यपसंख्या भवति नान्य इति। एवं न हि लोके न एवं [illegible] तसिद्धांतस्य
थालोके आवनां नाम [illegible] रादृकां तान्तु षियं यां यमनुवज्जेरिति। यएव प्रथमो वना न द्वहकान्तः
[illegible] तेनो न तु [illegible] लौकिके वा निवर्तते हि तीय्यरनीयं [illegible] वनां न स्पृहकां ते वानुषज्जेति। तस्मादुपा

मा॰ श्री॰ थिकः ईश्वरशास्त्रेऽयं हि तन्त्रं ॥ अथ शास्त्रवचनं किमर्थं शास्त्रवचने संज्ञानिवृत्त्यर्थं शास्त्रवचनं क्रियते । निय-
त संज्ञाबाधनार्थं निवृत्त्यर्थं शास्त्रान्तरे । अक्रियमाणे हि शास्त्रव[illegible]ने [illegible]नवकाशा गत्युपसर्गक-
र्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञां बाधेरन् । न मा बाधिषत इति शास्त्रवचनं क्रियते । अथ क्रियमा-
णेऽपि शास्त्रवचने यावता निरवकाशा एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते । क्रियमाणे हि शास्त्रवचने स-
त्यां निपातसंज्ञायां अव्ययसंज्ञा आरम्भेणेन तत्र वचनात् समासावेशा भविष्यन्ति ॥ ॥ चाद-
योऽसत्त्वे ॥ असत्त्वग्रहणं किमर्थं । अश्वो वै [illegible] किमर्थं पदार्थकः । न द्रव्यार्थं न यथा [illegible] असत्त्वे इति वक्तव्यं ह्य-
र्थानि । अथ क्रियापदार्थकः सत्त्ववद्योतिनि कस्येदं ग्रहणं । द्रव्यपदार्थकस्याकुनपत्तनए
वंवा । स यथा विधिविशेषसिद्धो भवति । इति चेत् किं पुनरयं द्रव्यपदार्थकः । यदन्यस्यासत्त्ववचनादिति । आहो-
स्विदसत्त्वं प्रति चेष्टः सत्त्ववचनेनेति । किं चातः । यदि द्रव्यपदार्थकः । [illegible]विशेषद्रव्यं चापि शास्त्राणि ।
क्रियापदार्थके यथोपसङ्ख्यानं । द्रव्यादन्यस्य विधिना शीर्षेणोऽग्निवशादि निःसमान्यासिद्धिः स्या

रप्प

255

गरे तु विधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति । अथ शब्दस्य प्रतिषेधः । नरो घोषो [illegible] यथा नरो घ[illegible] प्रास्तु अ
द्ध्यः । उपसर्गाः क्रियायोगे । प्रादय इति योगविभागः । प्रादय इति योगविभागः कर्त्तव्यः । प्रा
दयो सत्त्ववचनाः निपातसंज्ञा भवन्ति । उपसर्गाः क्रियायोग इति । किमर्थो योगविभागः निपात
संज्ञार्थः । निपातसंज्ञा यथा [illegible] स्यात् । एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः । एकयोगे हि सति नि
पातसंज्ञायाः अभावः स्यात् । यस्मिंस्तत्र विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः तस्मिंस्तत्र वा
विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् । नामप्रह्वशब्दस्योपसंख्यानं । नामप्रह्वशब्दस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं । नामप्रह्व
नामप्रह्वः । अवयवोपसर्गा इति निवृत्त्यर्थं यथा स्यात् । अनुशब्दस्योपसंख्यानं । अनुशब्दस्योप
संख्यानं कर्त्तव्यं । [illegible] । कारिकाशब्दस्य । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं । का
रिका [illegible] निपातसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं [illegible]
[illegible] । [illegible] संज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रिया

उ

मा·शा·

पापुक्ता संस्रतोनिबवनां गन्धपसमर्थ स्ति ह्णाः क्रियायो गेपछ्रिषयापुक्ता अस्रांतिगन्धपसमर्थ
सेत्ताभवेतोनिबकव्यो। किं श्यालनो श्योलनस्युणायेषयं विगनाः सेवकाः अस्मात्ह्रात्
ह्रिसेवको ग्रामः। उपस्रंगारिति छवे माश्र तुणायां श्रगानानायकाः अस्मात्ह्रामान्स्वनाय
कोग्रामः। उपसंश्रं इति णायें माश्रेतु। हृदि विशेषणात्तु ग्रहणात् नर्थकं। हृदि विशेष
णात्तु ग्रहणात् नर्थकं उपसंश्रा दृतिष्यतांविति। अत्रणात्तु ग्रहणाञ्च्यणान्यु श्योलन सिद्धं न्याद्दु
णां पृथिमेवनामिति। क्रियमाणो वापि यत्नु ग्रहणा अर्थकं स्यत्रशामोनि। पछ्रि पापुक्ता संश्र
तो निबवनात्रभवती ति। वाह्दिथिनत्वा वाबो त्वस्यां गारिघराणायें स्रुदो घोभवतिावाह्दिषिः।
यन्हतो निवतो या सिबहून् वा। वाह्दिषिनतो वप्रणा सेस्रुखे [illegible] संस्रुखेन स्वा वच्ञ्बीय
ऐ संपरेयं अबी वस्या गारिघ्वरक्षीपिकषोदरः। हाणारिघ्वरणायेंश्रणः। श्रइः। प्रणां प्राया
यः। श्रणो राजा यत्रहातपसग्रारियेते विघयोनप्राप्तुवंति। वाह्दिपिनत्रावा वाबाय ब्रह्मणारिघ्व

नत्वेषत्वमेव हि तु वक्तव्यं नु मूर्विधिः तुल्यं तु लंभ तुपस गो इति हुष्टः

रायेष्वेवनश्मा ण्णा मिद्धं । अनवकाशाण ने विषयमेवं वनशमा ण पाइ द्विष्ठं ति । तुडुरः
ष्टतिष्ठ । षत्नु विधिनयषत्व णे ने षु तुडुरः षु मितिषष्ठं नु विषिमा भूदिति । नतु डुष्यंकि
वलाभ्यामि येनतत्र वक्तव्यं भवति । नेनदृष्टिशप्रयोजनं क्रियतए एन न्यायेण एव । नवतु दन्नेत्रव
तुपप्रग्रोन्नदृत्वेति ततेषमाभूदिति । षष्ठं तु सिक्के वृदशत नतु तु नं श्लोकशतेन गपमथादिति
षष्ठं गमाभूदिति । तुः पूरुपामित्येन न वक्तव्यं भवति । नेनदृष्टिशप्रयोजनं क्रियतए
नक्ष्मा एण्वा । वृडुर्मपदं डुर्गीनमितिति । उपदश्र्यादिति । ततेषमाभूदिति । गतिष्ठ ॥ तु पादि
ष्टिडावष्ठा । नषष्त्रि योगइति वक्तव्यं इहैव यथा स्यात् । तुरीकृत्य यजेरीषू यरमाभू । नो कुरीप
क्रो । ननाहि वक्तव्य नवक्तव्यं । क्रियाद्यो गइयस्तु वर्षने । नवान्यपा क्रिय । यायीदि वृडावा
षोगोष्ठिा ऽर्थाः ॥ ॥ अवकरणं वा निति परं कथमिदं विज्ञायते । इतेः परमिति परं न इनि पर
मनिनि परमिनि अ ● ऽषि दिति । परोयमात्र हि दमिति । एवं न इति पर मनिनि परमिति

भा॰प्र॰ किं वातः। यदि विज्ञायते। इतः परस्मिन्निति परं न इति परस्मिन्निति परस्मिन्निति। स्याद्धि निरूप्या निरष्टीवद्
त्र शाखोति। अथ विज्ञायते इतः परो यस्मात् इति परस्मिन्निति परं न इति परमानि नि परस्मिन्निति। अथ
ह्रीघठि ति रूप्यानिरष्टीवदिय त्र शाखोति। अनुनावृत्तिः। परो यस्मात् इति परस्मिन्निति परं न इति
परमनि ति परस्मिन्निति। ननु चोक्तं आघेघट्टो घाडजि रूप्या निरष्टीवदिय त्र शाखोति नेघ रोघ
इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथ हेतुमते शब्द्यानो रिति। कथं गानि मात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति। उपाद्ध
र्तो ति त्यारतिः श्रुतिनिर्दिश्यते। इत्यापि न च्छुत्तुकरणात् तु निनिर्दिश्यते। किं मथुसि दसु
मते। अनुकरणस्यैतिकरणपरत्वे प्रतिषेधे नि ष्ठ शरट् निर्दिश्य घः। अनुकरणस्येतिकर
णपरत्वप्रतिषेधे उच्यते। किं प्रयोजनं। अनिष्ठ शरट् नि रूप्य घः। अनिष्ठ शरद्जा मा भूत्।
इति। इदं विचारयिष्यति। नित्याप्रसक्तानुवचनं प्रयोगानियमार्थं वा स्यात्। संज्ञानियमार्थं वेति। रूप
न यदा प्रयोगानियमार्थं तदा अनिष्ठ शरट् नि रूप्य इति इदं कर्तव्यं। यदा हि संज्ञानियमार्थं

नराननरोगो भवति । आतुरकरणं ॥ ॥ आतुरस्नानातुरयोः स्मरतिः । आतुरस्मतिवहुक्रियते । आतुरे अना
तुरे समन्तु अस्मादिति । आतुरे समर्थ्येनभिद्धः । कथमसमर्थ्ययेति । न उक्तविधिनाभावेछाति । केवला
नामनातुरे भविष्यति । नञा आतुरशब्देन विधेविकल्पस्यामः । न आतुरे अनातुर इति । नैव शक्य
मातुरस्य स्नानमेव हि स्यात्तु । अनातुरस्नानेन स्यात् । अनातुरस्य हलोपुनः क्रियमाणो वहूद्वी
हि रूपं विलोपयेत् । अविद्यमानातुरे अनातुर इति । तस्मादनातुरस्य हलाकर्तव्यं । अस्मिन्नन्तु मेवंत
विधिना सिद्धं ॥ आतुरस्नानं ॥ ॥ अन्तर्मरीयग्रहे । अन्तर्दशाहे स्यात् [illegible] किं विधि समासमाप्ते वृप
करव्याने । अन्तः शावस्यात् [illegible] किं विधि समास मत्याप्ते वृ पसंख्या [illegible] नेकर्तव्यो अत्र हि । अन्तर्दशा किं वि
धिः । अन्तर्दिः समासः [illegible] अन्तर्हिरण्ययन्तु । गोभ्योगाः । अन्तर्परियहे ॥ ॥ मासात्प्रभृति
निवा ॥ मासात्प्रभृति पुत्रविवने मासात्प्रभृति पुत्रार्थ ग्रहणं कर्तव्यो । अमासात्तु मासात्क्रिया
सा सात्कृत्याय्यदाहि मासादेवकिंविक्रियते । नरामासूहिति । मकारान्तवगतिर्यं हिसंप्रि ।

भा॰ श

ष्टकं मकारान्तत्वं गतिसंज्ञामंतियोगे न वक्तव्यं । लवणं कृत्या । तत्र द्विप्रतिषेधः । तत्र वक्तव्यं त-
त्यय इति प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्यानवाक्षु वणेकृत्य नवानूनं वा वक्तव्यं । किं कारणं पूर्वं लक्ष-
ण्यं । रूः । अनेन विभाषा पूर्वं लक्षणं न्याय्यं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं मकारान्तत्वं गति-
संज्ञासंनियुक्तं क्रियते । तदर्थं न स्यात् मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं । लवणशब्दस्या-
यं विभाषा लवणं शब्दस्य आदेशः क्रियते । यदि वलवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणं शब्दस्य आदे-
शो भवति । न किंचिद्दुष्यति । वैशाख्यं वेदसमाख्या । तद्वैवं सति सिद्धं भवतीति ॥ ते अग्रयोतोः । किमि-
दं प्राध्वानुवचने । प्रयोगनियमार्थमेतत् आगे वक्षा तोः प्रयोक्तव्याः । आहोस्वित् संज्ञानियमा-
र्थं मेते प्राध्वाशब्दे प्रयोक्तव्याः । प्राध्व उपमानानां गतिसंज्ञा भवतीति कथं । अविशेषः । प्रा-
ध्वानुवचने प्रयोगनियमार्थमिति वेदं तु करणस्येति करणं परश इति पंचमी निर्देशः । कथं
देशः । प्राध्वानुवचने प्रयोगनियमार्थमिति वेत् अनुकरणस्येति करणं परश इति पंचमी

राम

कथ्यः। किं प्रयोजनं। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थं। अनिष्टशब्दानामानुदिति। छंदसि एरव्यवहि
तवचने। छंदसि पारे [illegible] व्याहिमा श्रूनिवक्तव्यं। संज्ञानिषमे सिद्धे संज्ञाने पमे सिद्धमेन इ
वति। प्रस्तुता हि संज्ञानियमः। उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात्। उभयोरपि पर्यायोक्त
नमनर्थकं। किं कारणमनिष्टादर्शनात्। न हि कश्चिदन्यप्रवृत्तोऽनियोक्तव्यः प्रवर्तितुं नियंतुं
कः। यथा दिवानिर्द्वंद्वशब्देन ततो यत्नार्हस्यानु। उपसर्गे न संनिपातेनु पूर्वपरव्यवच्छार्थगपम
र्गे न संनिपातेनु पूर्वपरव्यवच्छार्थं वचनमेतद् कृत्वा सर्वमेकलमुदुलेषु सकृल्लमुद्य
हि। अतद्गते शास्त्रमानो प्रयोगोऽप्यथास्यानु। अप्यपसर्गे न संनिपाते पूर्वपरव्यवच्छार्थ
सिद्धमुच्यते। सुकरं करणीयमारणीयमेत्युगते शास्त्रानोः प्रयोगः शास्त्रेति। अथवार्थप्र
दृष्टिलापयति। नातद्गते शास्त्रप्रयोगोऽभवतीति पदस्यमी प्रदुःखु [illegible] शास्त्र [illegible] र्थं सुख
नीति स्वकारमनुबंधं करोति। कथं स्वाभावापकं विकरणमेनन्यथाजनोऽविक्रांतिमुप्य

भा॰ श्रा॰

थाप्यादिति। यदि वात्र गतेः शाकल्ययोगः स्यात् तिवकरणामनर्थकं स्यात्। आग्रस्ट्वत्रस्तुं अनुप्रपद्यते इति
सूत्रि पदमेभविष्यति। पश्यति याथाः पिः। नात्र गतेः श्रा[illegible] श्रा। नोः शयो गो भवतीति ततः। स्वका
रमनुबंधं करोति। नेति यदि ज्ञापकं यद्यप्यत्र गतेः शाकल्ययोगः स्यात्। तदेवात्र सुसागमः। क
थं रुढ्हतो गति कारकपूर्वस्यैव। इह तां भवतीति न स्मात्त्राथ एवमर्थेन प्राप्स्यतु वचनेन
कथमनुकूलमुद्धृतमथ मे कूलमुद्धृहनेषरोघानेषु उदिहपपदः किंनो हि विशेषणं उदि
कूले हल्ति वहेः कृ मूर्धाभ्यां रु हि वहिः स्यात् कूलेषु उपपदे इति तेषु॥ ॥ कर्मप्रवचनीयाः॥ किम
र्थमहनी संज्ञा क्रियते। अनुर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत कर्म प्रोक्तवंत कर्मप्रवचनीया इति। के
पुनः कर्म प्रोक्तवंतः। ये संप्रति क्रियां नाहुः॥ ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः। ते कर्मप्रवचनी
याः। कर्मसु॥ अनुर्लक्षणे॥ किमर्थमिदमुच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्। गत्युप
सर्गसंज्ञे मा भूतामिति। किं च स्यात्। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्। तिगतावि ति। निघातः

सं ५

रम

कैय संप्रति क्रियां नाहुः ३

ग्रसमस्तेनायथेवं । वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या ॥ वेरपि निघातो नेष्यते । प्रादेशं विपरिलिख
ति । अत्र विशेषः । नाथवेरिह विनिघातः । किं यायोगः । किं न स्यात् प्रयुज्यमाने प्रादेशं विप
यपरिलिखतीति । यद्येवमतोऽपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या ॥ अनोरपि हि न दृष्टि प्रति कि
यायोगः । किं न स्यात् प्रयुज्यमाने शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् । नाहि
द्वयोर्जनोऽद्वितीयायथाख्यानं । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । अत उत्तरं पठति । अनुर्लक्षणे
वचनानर्थक्यं । सामान्यकृतत्वात् । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं । किं कारणं । सामान्यकृतत्वात् ।
सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सास्वनुप्रतिपर्यः
इत्यनेन । हेतौ यः लवचनो हेत्वर्थमिदं वक्तव्यं ॥ हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य न लक्षणं । किं
वक्तव्यमेतत् । नहि कथमनुष्यमाने गम्यते । लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । न
यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । मत्स्याद्यो शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ।

मा० श्रा सन्निहितत्वान्निर्देशः कर्त्तव्यः। अनुवर्त्तते तावित्यत्र थेदानीं लक्षणेन हेतुरपि दृष्टान्तः। नार्थेनेति ल-
क्षणेन हेतुरपि दृष्टः। न च बहुत्वं नदीव नक्षणं भवति। येन तु केतुनलेख्यानि। किं तर्हि प्रसाद-
पि निमित्तयाप्यकल्पने। वृक्षपिलक्षणं भवति न घटः। अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्रा-
क्षीदिति। मस्त्रु हासौ कमण्डलुपाणिः छात्रो इष्टव्य नदेव लक्षणं भवति। तदेव नार्हि प्रयोज-
नं हि तीयाप्रथमाख्यानत्। कर्मप्रवचनीयप्रयुक्ते द्वितीये ति एतत्प्रयोजनम् प्रयोजनं सिद्धा बुद्धि
तीया। कर्मप्रवचनीयप्रयुक्त इत्येव न सिद्ध्यति परत्वात् पञ्चम्याश्रयात्तीया प्राप्नोति॥ आङ् मर्या-
दावचने। आङ् मर्यादायाम्। आङ्ग्यापादाभिविध्योरिति। वक्तव्यमिहापि पञ्चम्याख्यानात्। कुमारे
यशः पाणिनेरिति। तन्नार्हि वक्तव्य न वक्तव्य। मर्यादावचन इत्येव सिद्धम्। एवमप्यपयशः सा-
र्वं ह्येष॥ ॥ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः॥ लक्षणादयो र्थाः निर्दिश्यन्ते। वृक्षं प्रति विद्योतते। किमर्थं ह्युभयं न इतरत्सुखेनाने-
कप्रवचनीयसंज्ञाप्रथमाख्यानात् गत्युपसर्गसंज्ञे माभूतामिति। ते न तदा प्रयोजनं। यत्कि-

नदप्रमि
दमुच्यते

राम

पायुक्तौ प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। अनवकाशत्वादिति नु प्रत्येति किम्। प्रयोगः। इदं नाहि प्रयोजनं। द्विती
यायुपद्याप्यानु। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। वृत्तं प्रतिविधेयोऽनेनेति। इत्र मनुविधेयोऽनन्तरं॥
अधिपरी॥ किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो व्यते। [illegible]
[illegible] कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञे माभूतामिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं। यदि
यायुक्तौ न प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः। अनर्थकौ वेमौ इदं नाहि प्रयोजनं एवं भीयथा स्यात्
पर्यवाप्तयाद्युपरि सिद्धिरिति। कुतः। पर्यागच्छतीति। सिद्धं तु पर्यवसायादानर्थक्यैवं श्रांतं ध्यापादानेप
र्यवस्था। पर्याख्याविशेषणे प्रयोगेऽपर्यवसाने विधीयते। नन्वापि विवक्षायते। कुतो [illegible] गमनात् इति। ए
वं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिका कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापय
त्याचार्यः। अनर्थकानामपि एषां भवत्यर्थवत्कृतमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। निपातस्या
नर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं। तन्न वक्तव्यं भवति। अथवा नैमावनर्थकौ। किं तर्हि अनर्थका

सा॰ श्री॰

विवक्ष्यते। अनर्थो नरवाविनावनर्थको। धातुनोक्तां क्रियामाहुः। न द्विविशिष्टं भवति। यथा रं
खेपयः। यद्येवं धातुनोक्तया नु न स्यादर्थस्योपसर्गस्य। गोनसाधो नि। उक्तार्थानामप्रयोग
इति। उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते। न दृष्टा। अमूको द्वावानयत्र आस्मरोद्वा वा द्विपेति॥ ३॥
ए:। इह कस्मान्न भवति। सर्पिष्को पिस्यान्। गोमूत्रस्यापिस्यान्। किं वृत्त्याद्धितो यापिपदसमुदा-
ना। कर्मप्रवचनीययुक्तेऽद्धितो। यति। नेष्टरो षः॥ नेमेऽत्र षष्ठी। निर्दिश्यते। किं नहि परपदार्था
इत्यनिर्दिश्यते। एतेन षष्ठ्यर्थेत्युपसर्जनं वर्ण्यते। नन्वस्ति अपि। कर्मप्रवचनीययुक्ते ह्योभवतीति। अथवाय
दृत्र कर्मप्रवचनीययुक्तेनादृः ह्रयुत्स्यते। किंतु नाम्नि द्वितुः। विंदेशा हि कस्मान्न भवति। उपपदवि
भक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। निष्पमामवेष्यानीति। अभिरीष्वरे। अभिरीश्वरवचनं ग्रंथे
किमुक्तं। यस्यायश्च रवचनमिति। कर्द्धनिर्देशा स्वरवचना स्मिन्। प्रत्ययमानुपद निमित्ताव्ययचना। राम
हुसिद्धमिति। अपि हृप्तिकर्मप्रवचनीययज्ञो भवती निवर्तकार्थः॥ लः परस्मैपदं॥ लादेशेष

न३

रस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितं स्यात् ॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ किं कारणं पुरुषबाधितं स्यात्
नु ॥ इह च वचने हि संज्ञां बाधयेत् ॥ इह ... क्रियमाणेऽप्यनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत ॥
परस्मैपदसंज्ञा ह्यनवकाशा सा च वचनाद्भविष्यति ॥ सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा ॥ कोऽवकाशः ॥ शतृ
क्वस्वसू अवकाशः ॥ ... विप्रतिषेधे तु परस्मैपदग्रहणं ... पुरुषसंज्ञा बाधकत्वात् ... विप्रतिषिद्ध
... परस्मैपदग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं ॥ न पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बा
धेत इति ॥ ॥ तङानावात्मनेपदम् ॥ तङानयोरात्मनेपदसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं ॥ तङानयोरात्मनेपदसंज्ञाया
मात्मनेपदग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ आत्मनेपदानां ... तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा भवतीति वक्तव्यं ॥ किं प्रयो
जनं ॥ समसंख्यार्थं ॥ संख्यातानुदेशो यथा स्यात् ॥ अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे निसः संज्ञाः प्र
... संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ क्रियमाणेऽपि वात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्य
वचनं वा आनुपूर्व्यवचनं कर्त्तव्यं ॥ अक्रियमाणे हि कस्य ... कस्य ... समसंज्ञा स्यात् नु ... क...

सा॰प्रा॰

२ एकशेषनिर्दिष्टानां ग्रहणे तस्मिन्नेकशेषनिर्दिष्टानामिति किमयं क्रमते ३

विशेषमध्यमसंज्ञाकस्य विशेषो न मसंज्ञा न वैकशेषनिर्दिष्टानां यच्छतो वक्ष्यते आत्मनेपदग्रहणा
कर्तव्यं। समर्सख्याति इति। तत्र कर्तव्यं संज्ञा आपि च इति निर्दिष्टो नाकथं। एकशेषनिर्दि
ष्टानां। एकशेषात् प्राणां द्वन्द्वः प्रथममध्यमोत्तमः प्रथममध्यमौ। मध्यमप्रथममध्यममध्यम मध्यमौ। उत्तमप्र
थमप्रथमोत्तमौ प्रथमौ वा मध्यमौ वा उत्तमौ वा प्रथममध्यमोत्तमा इति। आहोस्वित् त्रयाणां द्वन्द्वा
नामेकशेषः प्रथममध्यममध्यमप्रथमोत्तममध्यमोत्तमप्रथममध्यमोत्तमाः। प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथम
मध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमा इति किं वा ततः। यदि द्वन्द्वे कशेषात् प्राणां त्रयाणां द्वन्द्वः प्रथममध्यमयोः
प्रथममसंज्ञा प्राप्नोति। उत्तमप्रथमयोः मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति। मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्रा
प्नोति। अथ त्रयाणां द्वन्द्वानामेकशेषः न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। किं तु न तत्र त्वात्य
तमयुक्तमित्याहात्मनेपदं हि द्वन्द्वप्रतेते। तद्यथा। बहुधा क्रिकिकिटिके। बहूनि शालिकिकिटिकानि। ब
हुस्थालीपिठरं। बहूनि स्थालीपिठराणि। यदुच्यते। किं प्रमाणं ध्यात्मनेपदग्रहणे तत्राते

राम

262

मू

सर्व्य विवनं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यं। लोकत एव तत्सिद्धत्वात्। यथा लोके विहव्यप्युक्षाम्यां ग्रामर्यादा
ग्रामस्थितिरूपस्यष्टुं यदृच्छानिबोध्यते। ग्रामे न तु रूपं तेति। अग्न्यु रूप्याबीवा एषि यत इति॥ विभ
क्तिश्च॥ ... अनुवर्तते। नान्यहोनकिं वा तेः। यद्यनुवर्तते। अत्र एव न आ विभक्ताविति। आ
येन शापोति। अथ निर्दिष्टे। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। यवप्रत्यययोरेव ग्रहणं पूर्वं मोति। यथैव
न तथा स्तु। अस्तु न च वहन्तु वर्तते इति। ननु बोऽङ्को अत्र एव न आ विभक्ता विभाग्येन शापोति। निवर्तनाद्वि
ष्टति। अथ वा स्तु नरस्तु निर्दिष्टे। ननु बोऽङ्को प्रथमयोः पूर्वसवर्णः यद्यप्रत्यययोरेव ग्रहणम
प्रोतीति॥ नेष्या हिषः। अथ यद्यनुवर्तते नानवाजादि प्रथमो प्रत्ययो ग्रहः। न ... विज्ञायते। अत्रा
दीयो प्रथमो अत्रादीन् ... प्रथमाद्वि ... तत्समाच्छ ... मानः ... अनुवर्तते। पूर्वसवर्णदी
र्घ इति निर्दिष्टे इति। न तु ... प्रत्याचष्टे। विभक्तो ... इति। अथ वा वचन ग्रहणमेव कुर्यात् वे
पुष्पदस्मच्छ वच्छ नानियमार्थं नियमार्थाय मारभः। अथ तस्मिन्नियमार्थं विज्ञायते अनेकमप

घ १

१ औ असा: पूर्वसवर्णा इति। युष्म युप। अस्मयुतम ... प्रथम:
किमर्थमिदमुदमुच्यते।

सुपपदे नियमः। पुष्पादिमध्यमपर्येवा। अस्मत्कत्वमेव। आहोस्वित्सुतत्र नियमः। युष्मद्येवमध्यमः।
अस्मद्येवोत्तम इति किं वक्तः। यदि सुतत्र नियमः। शेषग्रहणं कर्तव्यं॥ शेषे प्रथम इति किं का
रणं। मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदोर्नियमेन तत्र प्रथमो विशेषाश्रोर्ति। तत्र शेष
ग्रहणं कर्तव्यं। प्रथमनियमार्थं शेषएव प्रथमो भवति नान्यत्रेति। अथ युष्मदुपपदे नियमः।
एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं। शेषे नियमार्थं शेषे प्रथम एव भवति इति। युष्मदस्मदोर्निय
तौ मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषे पि प्राप्नुतः। तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं। शेषनियमार्थं शेषे
प्रथम एव भवति नान्यत्र इति। उपपदे नियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं युष्मदस्मदोर्नि
यतौ मध्यमोत्तमावनियतौ नैतौ शेषे प्राप्नुतः। ततोऽवश्यमिह प्रथमो भवतीति न नियमार्थं
भविष्यति। यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति। तत्र प्रथम एव भवतीति तत्र युष्मदस्मद्भ्यां शेषे राम
षमस्य प्राप्तिश्चेत्। शेषत्वानु। तत्र युष्मदस्मदन्ये प्रथमस्य प्रतिषेधे वक्तव्यः। वेवस्व

263

द्वन्द्वमुपचर्यते। अहं वै देवदत्तस्त्वमुपचारः किंकारणं शेषत्वात्। शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति।
सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्कथं युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्। शेषे प्रथमः। यु-
ष्मदस्मदोरिति वक्तव्यं युष्मद्युपपदे मध्यमोऽस्मद्युत्तम इति विप्रतिषेधेन युष्मद्युपपदे मध्यमोऽस्मद्यु-
त्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन युष्मद्युपपदे मध्यमस्यावकाशः त्वं पचसि अस्मद्युत्तमस्य
अवकाशः अहं पचामि इहोभयं प्राप्नोति। त्वं चाहं च पचावः अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्र-
तिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः त्यदादीनां यद्यदुत्तरं तत्तच्छिष्यत इत्येवमस्म-
दः शेषो भविष्यति। अथाप्यत्र कृत्स्नस्यैव शिष्टं। अनेकशेषभावार्थं तु। अनेकशेषभावार्थं तु सवि-
प्रतिषेधो वक्तव्यः यदा नैकशेषो न कदा नैकशेषो न सह विवक्षायामेकशेषः यदा न सहवि-
वक्षा तदैकशेषो नास्ति। न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकारेणानामपि त्वं अनेकशे-
षभावात् विप्रतिषेधः न वार्थो विप्रतिषेधेन किं कारणं युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदि

भा॰श॰

विकरणानामपि युष्मदस्मद्विकरणानामपि एकशेषो न भवति एवं न... वाहव पचसि
पचामि वेति। क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य। क्रि
यापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते। तद्यथा पचसि पचामि वा यं वा ह वेति। न ह्यनुमा
नमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति। एवं च सर्वासां युष्मदस्मदोर्भवति। यद्युक्तं
तत्र युष्मदस्मदन्येषु पृथग्भावा प्रतिषेधः शेषव्याद्रियते। तत्रापि ह्येवं भविता त्वं च वर्द्ध
से च पचसि पचति वेति। अहं च वर्द्धे वर्द्धसे च पचति पचामि वा युष्मदस्मदो
रनेकशेषभावान्निर्दिष्टविकरणानामप्यनेकशेषभावार्थं विप्रतिषेध इति। तुल्यते हि
युष्मदस्मदोश्चानेकशेषश्च युष्मदस्मद्विकरणानामेकशेषः। तद्यथा त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ सं
प्रयुज्याव हा इति। यद्यप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्राने
कशेषभावस्येति। क्रियापृथक्त्वे खल्वपि दृष्ट्वैकशेषो भवतीति। तुल्यते तद्यथा।

264

राम

त्मनः। भङ्गं जामस्यं तां दीप्यन्तामिति। एवं वक्तव्यात्सोपि दोषो भवति। यदि ङ्क्तं तत्र युष्मदस्मद्
न्येषु [illegible] त्यमाशु नि दोषः। तोषयाम्हि नेषु। दोषः। परिहृत्य मेत [illegible] न्नि ङ्क्तंतु युष्मदस्म
दोः शनिच्छिकारि निमताहि प्रतिषिद्धे वक्तव्यः। न वक्तव्यः। शेषे प्रथमो विधीयते। न
हि शेषः श्रूयते युष्मदस्मद्ग्रहणेन रुद्धे। नाम वेत्प्रथमो न स्यात्। न मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुव
तः। किं कारणं। युष्मदस्मदोरुपपदे यो मध्यमोत्तमौ प्राप्नुवातो। न च युष्मदस्मदोरन्यद्युष्
मदस्मद्ग्रहणेन रुद्धेते। यदत्र युष्मद्युपपदेऽस्मन्नुपपदाश्च यो मध्यमोत्तमौ भविष्यतः। यद्ये
वं तर्हि यदत्र युष्मद्युपपदेऽस्मन्नुपपदाश्च यो मध्यमोत्तमौ भवतः। एवं तर्हि योऽत्र शेषस्तत्र प्र
थमः प्राप्नोति। एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते। न योऽत्रातिरिक्त उपपदं यच्चा
त्रोपाद्यातिरिक्त शेषः पञ्चमश्शेषः। न तु योऽत्रातिरिक्तं वेत्प्रथमो न स्यान्न मध्यमोत्तमावपि
न प्राप्नुवतः। किं कारणं। युष्मदस्मदोरुपपदे यो मध्यमोत्तमौ प्राप्नुवातो न च योऽत्रातिरिक्तं युष्मदुपप

मा.श.

दंयैश्चात्रोपेतोश्चारिजेन युष्मदस्मदी येव युष्मदस्मदी न जह्युपोच्चारे एवं तर्हि श्लोषिणा सामा
नाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते। न चात्र शेषे लौकिकसामानाधिकरण्यं भवेत्। प्रथमो न
स्यात्तु। अप्र मध्यमोत्तमावपि मुत प्राप्नुतः। किं कारणं। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये
मध्यमोत्तमावुक्तौ। न चात्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यं। एवं तर्हि न्य दृष्टि
नियमार्थं भविष्यति। येषु युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति। न त्व युष्मद्यपि मध्यमः। अस्म
त्युत्तमः इयेव सिद्धे नियमार्थं। नियमः पितिष्ठ प्रथमः प्राप्नोति। यदाहं नोऽरव क्षपि
पचन्परं तच्छिष्यं नर्दनि थैदा भवतः शेषः नहा प्रथमः प्राप्नोति युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तमः
चैवोक्ते। नाविह न प्राप्नुतः पर मचं पाचक्षि एरमा हं पचामि। नेन दंसनविधिना भविष्यति। इ
हापि तर्हि न दंसनविधिना प्राप्नुतः। अनियं पचति अप्रहं पचै व नौति। येनाप्यने सामानाधि
करणं तत्र नयज्ञाऽह नारः। नत्र वा मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः। त्वन्नरः पचति मन्नरः एव मीति। य ड़ू ए॥

ष्ठवासिमड्डूकप्रवासीति । यथकलाः प्रवासिमल्कल्पः प्रवासीति । एवं तर्हि पुष्पस्य स्मद्धीह्ठनी । चेवंभ
विष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः । अमिति यत्प्रवाजिग्रन्थ इह प्रयाभीति । एवं तर्हि पुष्पादिस्मायते
स्मादिसाधनद्यचेवंभविष्यति । एवं वस्तुधा सोपाद्दोषो भवति । यद्युक्ते पुष्पस्य स्मद्वचे
पुष्पस्य मग्रतिषेधः । शाघ्यादिति । अथ वा प्रथमततम्ग्रः । करिष्यते । तस्य पुष्पस्य स्मदोरूप
प्रत्ययो मध्यमोत्तमाव प्रवादो भविष्यतः । तत्र पुष्पाकंयश्चाम्म कयश्चात्प्रोति तयामध्यमोत्तमा
भावेम्यत्तः । अथेह कथं भवितव्यं । अयं यंसंपद्यते अनहमहं संपद्यते । यद्वर्त्ति मद्वर्त्ति । इति अ
हाष्टि न्यत्तत्भवसिमद्वानीति ये द्ववत्तिमद्ववत्तो चेवंभवितव्यं मध्यमोत्तमौ कस्मात्र भवतः । गो
ताप्सुरवां पो मुख्येसंप्रत्ययो भवति । तद्यथा । गोरनूबंध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीको बध्यते ।
कथं तर्हि वाहीके वृद्धेप्रत्ययो भवतः । गौस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भविष्यति । यत्
हि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रयं च युष्मदस्मदि ॥ ॥ परः सन्निकर्षः ॥ परः सन्निकर्षः संहि

भा॰श्वा॰

नावेद्रिङ्गनायामसंहितां परः सन्निकर्षः संहितावेद्रिङ्गनायांक्षेत्रे संहितामत्वानुग्रामोतिङ्गा
यामेष्टहिए रः सन्निकर्षो वस्मिनानाङ्गनायांपुत्वल्पः सन्निकर्षः छिन्नत्वल्पः सन्निकर्षोवर्मानांङ्ग
नामध्यमविलंबितास्तु रत्निपुत्रिकं न खल्वाहि विशेषः। वस्मिकालन्यूप स्तुत्। वस्मिना
नुकालन्यूयत्वेजदृष्टाहलिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः श्रीशागिन्यूपक्षुत्वापयेवांङ्ग
नायांनपरस्करणामध्यमाविलंबिनयोरुपप्रत्ययोनेकलभेदात्। ङ्गनायांनपरस्करणामध्य
मविलंबितयोरूपप्रत्यख्यानेकश्रेय्या। किंकारणं। कालभेदात्। येङ्गनायांप्रत्येवस्मिस्त्विभागविषि
काप्रमध्यमायां। येमध्यमायांप्रत्येवार्णोत्तिभागाधिकाप्रविलंबितेतज्ञकेवापिकिंचप्रत्रे।
मिद्धत्ववछिन्नावर्णो वक्तृष्वित्राविरवनारष्टन्नयोविशिष्यतइति। अथवा शब्दाविरा
मः संहितेनयेनलक्षणंकरिष्यते। शब्दाविरामसन्निधर्षमवसानेशब्दाविरामः सन्निकर्षः
मवसानसंज्ञाप्राप्नोति। किमिदंप्रतिवर्णमिति। वर्णविरतिं प्रतिवर्णोय्य लवणप्रत्येनेको

राम

प्रति। यार्४

266

वार्णस्तत्र त्वार्यते । विच्छिन्ने वर्णेऽपि पसंदृश्यते न मन्यस्सुपादाय द्वितीयः । प्रयुज्यते । नत्थान्तीयप्रत्याख्य
र्भुः । एवं न हि ॥ अनवकाशत्वात्संहितासंज्ञाऽवमानसंज्ञां बाधिष्यते । अथ कथं वा अवमानसंज्ञा या प्र
कृष्टगा निर्दिष्टा स्यात् । मात्रो यो ऽपि विराम इति । कस्तु मात्रायो यः । यः श्रुष्टो ह्यौ पौर्वापर्यविरामः । अप्यत्व
मा कालाद्विरामः संहिते च न स्यात् । एकारिष्यते । कालाद्विरामे स्पर्शे … घा छन्दपोगासुनिधा
नाद्संहिते । कालाद्विरामे स्पर्शानामघोषाणां संयोगे ऽपि निधानात् संहितासंज्ञा न प्राप्नोति ।
कुतः । पिण्डकालविच्छिन्नमिति । किमुच्यते । संयोग इति । कथं यावेकः प्रयत्नो निरेकः पूर्वपरयोः कालादन
त्र्यक्षादृष्टे तत्र यथा हृद्योः स्कन्धयोर्विस्त्वयोर्मे … पिण्डत्वं प्राप्नुते तदृत्त्वात्तदुपलभ्यते । बहुस्पर्शे स्कन्धे हि
कालोऽहं केन स्वतन्त्र … उपलभ्याते । एकेन तुल्यः संनिधिः । प्रयत्नेनैकोऽवमर्शो ह्वारेण स्पृष्टः ये ।
एवमनेकापि अथवा पौर्वापर्यमकालव्यपेते संहितेयेन स्वमात्राकारिष्यते । पौर्वापर्यमका
लव्यपेतं संहिता यत्र स्वका परा भावा … संहितायां पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता … वेनात्रैकपराभा

भा॰प्र॰

वा संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति किं कारणं। एकैकवर्णवर्त्तित्वाद्वाचः। उच्च-
रितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानां। एकैकवर्णवर्त्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चारयति। गौरिति यावद्गकारे
वाग्वर्त्तते। नौकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न विसर्जनीये। यावद्विसर्जनीये न गकारे नौका-
रे उच्चरितप्रध्वंसित्वान्नोच्चरितप्रध्वंसिनः। एवं चापि वर्णाः उच्चरितप्रध्वंसिनः। अथापरः प्रत्यु-
त्पत्तेन वर्णो वर्णस्य सहायः। एवं तर्हि बुद्धौ संघातसमर्थो बुद्धिस्थः। कस्तर्हि ... तद्धेतीति: अप्राप्य
नार्थायाव्यानुद्दृष्टाद्भुमेकुर्यात् पौर्वापर्यबुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यं इह गृह्यते लक्ष्यः।
प्रसा एवं कारेण भवति। सर्वत्र स्यति। अस्मिन्नर्थे पृथग्भूतः प्रयोजनं कथ्यते। अस्मिन् प्राप्त वर्ण उच्चायता
वद्वर्णाः तनो तं तनो य मिति॥ ॥विरामोऽवसाने॥ इदं विधीयते। अभावो वा अवसानलक्षणं ताद्
द्विरामो वृत्तिः। कश्चात्र विशेषः। अभावेऽवसानलक्षणात् पर्यभावववनं। अभावे अवसानाल-
क्षणात् उपपि भा भाव ग्रहणाकर्त्तव्यं। उपरि इयः अभाववृत्तिविकर्षव्या प्रदर्श्य अपि हि शब्दस्य आभाषप्र

267

राम

त्रमर्थम् । इति । किं वक्ष्यमाणात् । रसः । रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति । विसर्जनीयः प्रसज्येत । अ
सुनहि विरामः । विरामो विरामवचनात् । एतस्य विरामग्रहणं तेन कर्त्तव्यं । ननु च पूर्वस्या
भावः प्रस्तावात्स्य भावग्रहणं कर्त्तव्यं परार्थं समासमविषये । इति । अभावो लोपश्च तो ऽवसाने वेति सम
मापितं हि विरामग्रहणं परार्थमात्र ख्यातं । विरामो लोपो ऽवसानं वेति । उपरि यो विरामः स
निवर्त्तकः । सुरश्च रथेशः एतस्य विरामस्य समासे । किं वक्ष्यमाणात् । रसः । रथः । खरवसानयोर्विसर्ज
नीयः इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । नेष्यते । घः । ओरम्भः पूर्वको समासे विरामः । अथवा नेदमवसा
नं तस्य परे विवक्षितं । किं तर्हि संज्ञा । अभावो ऽवसानसंज्ञा स्यात् । विरामो वेति । कस्मात् । विरामः । अ
भावे ऽवसानसंज्ञा क्रियते भाववचनो । अभावे ऽवसानसंज्ञा क्रियते भावग्रहणं कर्त्तव्यं । उपरि
याभावः इति वक्तव्यं । पूर्वमादिपि एतस्याभावः । नत्र माभूत् इति । किं वक्ष्यमाणात् । रसः । रथः । खरवसान
योर्विसर्जनीयः इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । असुनहि विरामो ऽवसाने । विरामो विरामवचनात्

स्याविरामस्येन विरामग्रहणं कर्तव्यं ननु वयस्याप्यभावे(?) तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यं परार्थ
ममभविष्ठ(?)त्यमायोलोपप्रसंगो वसाने वेति । ममापि न हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । वि
रामो लोपो वसाने वेति । तुपरिग्रहः(?) विरामः इति वक्तव्यं । ननु वोक्रमारं नस्य वेक इति । नावश्यमयं
रमि: । ब्रवन्ता वेववर्त्तिनो । किं तर्हि । अस्य वन्तावापि जग्धू(?) थाउपरतान्यस्मिन्कुलेव्रता निष्ठप्रत्तः
श्राध्या पर इति । नव तस्य स्याप्यस्य पोस्न तपूर्वो लिवजि । नापि ब्रजानि । भावाविरामभाविवाक्षुर(?)
स्यावसानलसंतां ना । भावाविरामभाविवाक्षुरस्यावसानलसंतां नोपपद्यते । किमिदं भावा
विरामभाविवाक्षुरिति । [illegible] भावस्याविरामः भावाविरामः । भावाविरामेणाभवतीति भा
वाविरामभावी । भावाविरामभावि नो भावो भावाविरामभावी इत्यपरस्याहा भावमाविवाक्षुरवि
राममाविवाक्षुरस्यावसानलसंतां नोपपद्यन्त इत्यानन्तरइति नावर्णस्यावसाने विरामप राम
रोवहि अवसानमस्तोभवतीति वक्तव्यं । वर्णयोर्वावसाने । अथवाव्यक्रमेव पठितव्यं । ऋ

268

योवस्त्रो वसानसंज्ञो भवतीति नहि वक्र एव नवक्र एवं संहितावसानयोर्लौकिकविद्वांसो
सिद्धं संहितावसानमिति ॥ लोकविज्ञानाद्वेनावर्थो एवं हि कश्चिल्लोकविरुद्धो यः न माह। शं
नो देवीरभिष्टये संहितया ------ परस्मै निकषमधीते । अपर आह । केनाव
स्यमीति । अपर आह । अकारेणोकारेणेति एवं समतो लोकविज्ञानाद्वा थौनियो लौकिकविज्ञ
ानात् सिद्धं --- ॥ इति भगवत्पतञ्जलिकृते महाभाष्ये प्रथमस्या --- ध्याय ------
तुर्थमाह्निकं प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ १ ॥ ॥ ॥ १ ॥ ॥ ६०२३ ग्रन्थसंख्या १ ॥ ॥
समर्थः पदविधिः ॥ विधिरिति कोयं शब्दः । विपूर्वाद्धाञः ॥ कर्मसाधन इकारो विधीयते विधिरि
ति । किं पुनर्विधीयते । समासो विभक्तिविधानं परांगवद्भावश्च । किं पुनरयमधिकारः । आहो
स्वित्परिभाषा । कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ
इति यथायोगं ... तिष्ठते । परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती कृत्स्नं शास्त्रमभि ज्वलयति

एकदेशशास्त्रः — २नःसर्वैशास्त्र — नेर

भा.स.

यथा न्वरीपः शुमज्वालिनएकादेशशास्त्रासमतीक्ष्णं [illegible] त्वेऽप्यभिज्वलयति कः पुन
रत्र प्रयत्नविशेषः — अधिकारे यन्निरूपयितं परिभाषायां । तु [illegible] मपेक्षायां तथेदम
परं [illegible] तं भवति । एका [illegible] र्थीभावाः
वा सामर्थ्यात् व्यपेक्षा [illegible] ति । न चैकार्थीभावे सामर्थ्ये अधिकारे वसति समास एव बहुसंगृह
[illegible] भवति । विभक्तिविधानं परांगवद्भावश्च समगृहीतः व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये अधिका
रे वसति विभक्तिविधानं परांगवद्भावश्च संगृहीतो भवति । समासस्त्वेको संगृहीतः अ
त्र [illegible] पि समर्थग्रहणानिष्ठ [illegible] ग्रहणानिवर्तकं व्या [illegible] भवति । कष्टं न्यत्राद्दसुमोसा
मर्थ्येन वदाह । हेव पुनरदिति व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां [illegible] या या व्याकरणोपदृष्ट
वां स्मृतेः संगृहीतो भवति । समासस्त्वेको संगृहीतो तु [illegible] एकार्थीभावः सामर्थ्ये परिभाषा
यां [illegible] रकं भवति । एवमपि [illegible] समर्थग्रहणं [illegible] ।

२८१ — ५५४ — तःस्या — राम — नामर

नैव्यं न क्रियते अकर्तव्यं तावत् क्रियते । समर्थानां प्रथमा द्वेति कर्तव्यं न क्रियते कर्मण्यपनू समसमर्था ।
रिति । ननु एवं गम्यते । तत्र माम र्थं किं भकारेण गरूकार इति । समर्थं गम्यते । तस्मात्रेतु शल्ला ये स
एव तावत् समसमर्था दुर्गा ध्रुः । अथ समर्थ ग्रहणं किमर्थं वक्ष्यति । द्वितीया श्रितातीतेति स
मस्यते । कष्टश्रितो नरकश्रितः । समर्थ ग्रहणं किं समर्थ पश्य देवदत्त कष्टश्रितो विष्णुमित्रो
गुरुकुलं गतो यावत्कि तार्थेन [illegible] वचनेन शंकुलाः खंडाः । किरकाणाः समर्थ ग्रहणं किम
र्था । तिष्ठ त्वं शंकुलया खंडो धावति मुसलेन [illegible]
[illegible] वतुर्थी तदर्थार्थ बलिहित सुख रक्षितैः । गोहितं । दृषभाहितां [illegible]
हितं । समर्थ ग्रहणं किमर्थं सुखं गोभ्यः हितं देवदत्ताय पं [illegible] बभीभयेन वृकभयं ।
दहनभयं चौरभयं । समर्थ ग्रहणं किमर्थं [illegible] दिवदत्तस्य
पञ्चदत्ताय । षष्ठी सुबंते न राजपुरुषः [illegible] स्त्री [illegible] कंबलः । सम

तर

२ गच्छ त्वं माद्य भयो भयं

मा॰ टी॰

र्थग्रहणं किमर्थं मा भूत् राज्ञः [illegible] पुरुषो देवदत्तस्य सप्तमी —— शौंडः अक्षशौंडः [illegible] स्त्री
शौंडः समर्थग्रहणं किमर्थं कुशलो देवदत्तो ऽक्षेषु शौंडः पिब —— निपानागारे स्त्री
यां किं यमातो पि समर्थ [illegible] ग्रहणे इह कस्मान्न भवति [illegible] महत्कष्ट
श्रित इति । न वा भवति महाकष्टश्रितद्वाति म —— वतिपदेनेह
कष्ट महत्कष्टं महाकष्टं महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति पदात्वे न —— द्वितीय भ
वति । यह कष्टं श्रित इति तदा न भवितव्यं । न दा वङ्गा भ्नोति तदा —— कस्मान्न भवति कस्य
कस्मान्न भवति । किं द्वयो राहो श्रित्र [illegible] त्रन्नां कस्मान्न —— कति । पुरुषे पितृ
त्रीणि । न त्रवभोः आहतो शास्त्राणि प्रवेदं नरस्य श्रुत्वा । इति एरिकादित्रिवर्त्रेमाने ऽन्यस्मान्न
न यस्मान्न श्रान्ति [illegible] परिकर्मस्त्रित्रि भवति । मध्यमेवमनन्ता । [illegible] इति सुश्रत्येकं पदि समास
ना । ला वत्येषु [illegible] नस्परिसमाप्य ते [illegible] श्राति परिकादि तिनावनूत्रय [illegible] भवितव्यं । प्रत्येकं वे

राम

ङ्३२ ते३

तस्थैरिसमाप्त्येन समुदायेएवमिहापिप्याक्येतस्परिसमाप्त्येसुसुपेति। तावन्तः समा-
सेन भवितव्यं। हृपोश्चैतस्पैमाप्त्या तेन बहु सुरूपो स हि कस्मान भवति। असामर्थ्यात्का-
र्यस्य सामर्थ्ये सापि सम्पत्समर्थं भवतीति यः सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यस्मृते। राजपुरु-
षो भिरूपः। राजपुत्रस्योदर्शनीयः। [illegible] तत्र सा। पेसंभवन्ति विप्रक्ष नस्पसा
पेक्षस्यापि समासः। [illegible] पक्षेनेसा पेसंभवति। तत्र [illegible] त्रिणि प्राप्नोति। देवदत्तस्य
गुरुकुलं। देवदत्तस्य गुरुपुत्रः। देवदत्तस्य दासभार्येति। [illegible] त्रिणि प्राप्नोति। नैष दोषः
सुदापापेक्षा [illegible] सर्वं गुरुकुलमपेक्षते। यत्र तर्हि [illegible] सुदापापेक्षा [illegible] तेवृत्ति-
र्न प्राप्नोति। किमोदनः शालीनां सस्थ्याट कम [illegible] भवात्याट इति [illegible] का-
नि। इह वापि देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य दासभार्येति। [illegible] सापेक्षत्वा त
प्र [illegible] नैत त्रि [illegible] योगमम्येन। देवदत्तस्य [illegible] इति [illegible] स्यापि

१ यत स्त्वत्वनुनियोगतो देवदत्तस्य येगुरुः स्तस्यपः पुत्र इत्येषोर्थो गम्यते

भा॰ग्रा गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किं विनु कृत्येषोर्थो गम्येतौ अनोमन्यामहो निरासमुदायापेक्षा षष्ठी

अन्य ——— इत्येवमपि सम [illegible] यह हू एते सा [illegible] एका [illegible] यम भवतिनाकन्य

त्र इन्दु सोऽसाम ——— र्थ्वाहा [illegible] मपि करोमि [illegible] नस्मान्नैव [illegible] त छ कथं व [illegible]

——— सापेक्षमसमर्थं भवतीति वृत्तिग्रहणं किं कस्मान्न भवति इति । महत्के ष्टं

ञ्जितइति ——— सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तिस्य वा विशेषणां न प्रयुज्यन्त इति

वक्तव्यं यदि ——— सविशेषणानां वृत्तिर्नैव वृत्तस्य वा विशेषणां न प्रयुज्यन्त इत्युमते

——— देवदत्तस्य [illegible] गुरुकुलं देवदत्तस्य [illegible] गुरुपुत्रो देवदत्त [illegible] स्य दासभार्येति

त्रवृ——— त्तिर्न [illegible] पुत्राः [illegible] गुरुपुत्र [illegible] दीनामिति वक्तव्यं तन्न हि

वक्तव्यं सापेक्ष [illegible] कस्मान्न भवति । [illegible] समानार्थो [illegible] न वाक्येन भवितव्यं

सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति गुरुकुलपुत्रादीनामिति न वक्तव्यं वृत्ति

प्राप्नोति गुरुकुलपुत्रा २

राम

२७१

समासेन वाप्यस्येहार्थो वाक्येन गम्यते नाम स्यकष्टश्रित इति। ना सौ लाह्य चित्तसमासेन न गम्यते।
महत्कष्टश्रित इति। एवमप्याद्ये नो इमः ---- समकष्टाः इति। न ... सोपश इत्यादि
ति। यत्र वगमको भवति न भवति स त्वेति। न यथा देवदत्तस्य कुगुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुकु
लो देवदत्तस्य समार्थे। ति। यद्यगमकत्वं हेतुना र्थः समर्थग्रहणं नेह हारिभार्यादिकृष्ण
रुद्धो देवदत्तस्येति। यो ... वाक्ये न गम्यते। नाहो लानु चित्त समासेन गम्यते। भार्या राजपु
त्रो देवदत्तस्येति। तस्मात्सार्थः। समर्थग्रहणं नेदं हितार्थं प्रयोजनं। अथ समर्थसमासे
न्न समासो गमकस्य स्यात् बुद्धे माभून। किं विकुर्वाणः समासोऽहरमाणिक्य गापा इदुम
ह इति। एलदपि ... नास्ति प्रयोजनं। अवश्यकर्त्तव्यविग्रहे समासे स्यात् समर्थसमासे ह्यग
मकस्य सापेक्षत्वं ... अर्थं। अत्र सर्वपदस्थानि स्थानि। अन्तु नर्गेयाः ... को ... जी

भा॰सा॰

ओं ब्राह्मणस्य पुत्र इत्यत्र समर्थत्वेन त्रिपमात्र्थं भविष्यति। एतत्सिद्धे वा समर्थे समासः स्यान्न त्वसमा
सस्य गमकस्य साधुत्वं भवति। नाच यष्टेति न समा नार्थः समर्थग्रहणेन ऋद्धस्य किं च यमाणोः
। ऐमसमर्थग्रहणो समर्थं मित्युच्यते। किं समर्थं नाम। एकार्थीभावः समर्थंव
वनो पृथगर्थानां एकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते। क्व पुनः पृथगर्थानि एका
र्थानि वा [illegible] क्ये पृथगर्थानि। राज्ञः पुरुष इति। समासे पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति। कि
मुच्यते। पृथगर्थानीति यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आनीयते। रा
जपुरुष इति वाक्य एवं नापि मोच्यमान यत्ने भवतीति। कथं पुनरेकार्थीभावो वावि
शेषः। सुब्लोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धः स्वर इति। सुब्लोपो भवति वा
क्ये राज्ञः पुरुष इति समासे तु न भवति। राजपुरुष इति व्यवधानं भवति वाक्ये राज्ञः

पुनरे

१७५

राम

२४

४

स्य पुरुष इति समासे तु न भवति । राजपुरुष इत्यर्थे ष्ठमन्यजेनाभिसंबंधो भवति । वाक्ये
राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति । समासे न भवति राजपुरुष इति ॥ द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये राज्ञः
पुरुष इति । समासे न भवति राजपुरुष इति ॥ द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये राज्ञः पुनरेक एव राज
पुरुष इति नैते एकार्थीभावस्य विशेषाः किं तर्हि वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान्
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः उपसर्जनं पूर्वं समासस्यान्तोदात्तो भवतीति इमेनत्सर्वे
कार्थीभावस्यैतो विशेषाः । संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोग
इति । संख्याविशेषो भवति वाक्ये राज्ञाः पुरुषो राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति समासे न
भवति । राजपुरुष इति । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणं । यो सौ विशेषवाची
शब्दस्तदसान्निध्यात् । अङ्ग हि भवान्स्तुष्टु रथ्यागंध्यनेस विशेषः । ननु च नैतेनैवं भ
वितव्यं । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यं । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यं । तदेत

भा. श

देवं दृष्ट्वा तामर्थं रूपमेवैज देवं ज्ञातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञे-
यं । यो हि मन्यते योऽसौ विशेषवाची शब्दः प्रदर्शितं निर्दिष्टं विशेषो न गम्यत इति । इहाप्य-
विशेषो गम्येत मातुः पितुर्वरो ... गोपितुर्वरो वरस्तु जड इति व्यक्तासिद्धा न भवति । वाक्ये ज्ञा-
तिगणस्य कम्बलप्रतिष्ठानिति समासे पुनरव्यक्तं ज्ञातिगणकम्बलप्रतिष्ठानिति तं देहो भवति । सं-
पु पुत्रीः किं स्यात् । नावेष्टा समासो भवति । एवं तर्हि विशेषः भावति ... किं विषयकोऽव्यक्तं नेष्ट-
समासे व्यक्तं वाक्ये । नायं दृष्टव्यक्तः । आइह पश्यो देवदत्तस्य पितृ संदेहो भवति । पश्चोः गुणस्य वा
देवदत्तस्य पर्यर्थं अर्थवान् यो सोमं शीघ्रतः पश्चात् पितामहस्य दृष्टमिति । न च समासे व्यक्तं । वा-
...वस्य कम्बलं भवति । अर्हपश्चाद्देवदत्तस्य पितुरेव सर्जन विशेषणं भवति वाक्ये यद्यप्यराज-
पुरुषस्य इति । समासे न भवति राजपुरुषस्य इति । एषोऽप्य विशेषः समासे ... एवं सर्जन विशेष- राज
णं भवति तद्यथा देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति । वर्य-

225

गो भवति। वाक्येषु वयोगः षष्ठ्याभिवयोगस्थे ति। सुवयोरराज्ञो गोश्चास्य स्यपुरुषस्थे ति समासेन
भवति। राज्ञो गवाक्षु पुरुषादि इति षष्ठ्याभिवयोगः। देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य वा गो
रिति समासेन भवति॥ देवदत्त[illegible] यज्ञदत्ताविष्णुमित्राणां गौरिति। अथैकस्मि
न्नेकार्थीभावः न तु तेविशेषः किं षष्ठीभाविकं शब्देहर्थो नामाभिधानमाहोस्विद्वाचनिकं षष्ठीभाव
कमित्याह। कुतएतत्। अर्थानादेशनात्। न ह्यर्था आदिश्यन्ते। कथं पुनरर्था नादिश्येरन्। श्रू
यन्ते। नार्थाआदिश्यन्त इति। यदा हि भगवता न अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वन्द्वः। अपर आह केनेति निवृ
त्त इति॥ नेतान्यर्थादेशनानि षष्ठीभावस्तत्र एष शब्दो नाम समर्थानि विभाग्यानाविति अने
नाख्याने न क्रियते। तद्यथा कूपे हस्तदक्षिणाः पश्चाद्यथाश्रवेद् समस्तपदस्येति। षष्ठीभावतत्प्रस्प
त्रस्य पदार्थं द्रमसमुनि मित्रयोना व्याख्याने क्रियते। एवमिहापि चार्थे यः स द्वन्द्वः। अ
न्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति। किं पुनः कारणमर्थानादिश्यन्ते। न खलु लघ्वर्थं लघु गुर्वर्थं गु

भा॰शा॰

नादिरूपंतोऽवयवरूपं दृष्टेनेनार्थानादिशब्दाकेनविद्धवृंनानिर्दृष्टाः कर्तव्यः स्यात्तासांव्यवस्थाय
त्केनक्रमः ये नाभ्यो क्रियते। अथतस्यकेनविरुद्धमष्टस्यकेनरूजमस्यकेनरूजइत्यनव
स्थात्र संगृह्यः खल्वप्यर्थादेशनप्यकाहि। नानामसमर्थोऽमनुष्ठानिपदिकस्य प्रत्ययनिप
नानामर्थानादृष्टेन वेनन्मंनष्ठं। प्रत्ययार्थेनिर्दिष्टे प्रकृत्यर्थोनिर्दिष्टइतिभवतिहिप्र
त्तमिधनेषुशुक्लिनःसंप्रत्ययः। नयथाशुक्लःशब्दइति। विषमउपन्यासः। सामान्यशब्दा
एतएवंस्युःसामान्यशब्दाश्चयानत्रेणाविशेषप्रकरणांवाविशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यत्त
त्तुखलुनियोगतोऽर्थप्रकरणोद्भावनं कस्मिंश्चिदेवविशेषेऽवस्थापयन्ति। न्ते। आ
त्तास्मन्यामहेनैमेसामान्यशब्दाइति। नवैसामान्यशब्दाः प्रकृतिः। प्रत्ययार्थेवर्तन्ते। प्रत्ययः
प्रकृत्यर्थेवर्तन्ते। अशक्तिः खल्वप्यर्थादेशनेस्य बहवो हि शब्दायेऽसामर्थान्नविज्ञायेते
नमरीतुर्यरीरूढं जनरेणात्खल्वपिशब्दप्रयोगं बहवोऽर्थगम्यंनेआसनिकोदेशाहिवि

२८८

हारैश्च न स्वल्पापि निर्ज्ञातिस्यार्थस्यान्यार्थ्यानेनु किं विद्यपि प्रयोजनमस्ति यो हि यूपानपुरस्ता
द्रादित्यत्र देशिपश्चाद्दृष्टं गच्छति मथुरो लुडौकडुकेन्य गवेरमिति किं मेनन्दनेस्यान्तावाव
वनानर्थकं वस्तुभावसिद्ध्यान्तु । वावचनेवानर्थकं किं कारणं स्वभावतः सिद्ध्यान्तु । इह हा
वा परसोर्वृत्ति परस्थावृत्तिपरस्थ स्वभावतश्चैन इवति । वाकेवसमासश्चनत्रस्याभावि के वृ
त्ति विषये नित्यसमासे प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबद्धुं । अन्यस्यात्मासे श्रायाः
न वसंज्ञायाभावाभावादिष्येते । तस्मात्त्वार्थो वावचनेनेत्र अथापि वृत्तिर्वन्नेयेति । किं न आह्नः
परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः । अथ तेषामेव वृत्तनां किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवति आहोस्वि
दजहत्स्वार्था । किं वातः । यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः राजपुरुष आनयेत्युक्ते ॥ पुरुषमात्रस्यान
यनं प्राप्नोति । औपगवमानयेति । वापत्यमात्रस्येति । अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः उभयोर्विद्य
मानत्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति । द्विवचनं प्राप्नोति । कः पुनर्वृत्तिर्न्यायाः । जहत्स्वार्था

मा॰भा॰

युक्तं पुनर्यद्भक्त स्वार्थानाम वृत्तिः स्यात् नाबाध्य युक्तं एवं हि दृश्यते लोके पुरुषो यः परकर्मणि
प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति तद्यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति एवं पु
नः यद्यपि पुरुषार्थे प्रवर्तमानः स्वार्थं जह्यात् तदपि स्वार्थं परार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् नन्
नु चोक्तं राजपुरुषमानय इत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ॥ राजपदमानय इत्युक्ते
पदमात्रस्येति ॥ नैष दोषः । जहत्स्वार्थापि वृत्तिर्नात्यन्तं स्वार्थं जहाति । यः परार्थविरोधी स्वा
र्थः तं जहाति । तद्यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति न तु हिक्कितह
सितकण्डूयितानि । न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम तस्मान्न हास्य
ति । अथवा अन्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा घृतघटः । अयं तैलघट इति । विष
मस्तव्याप्तः भवति हि तत्र यावत् अयमर्थो वा अर्थमात्रा अङ्गारिः भवाननुयोनित्यापघटघ
[illegible]ं रणाकूर्वन यत्कालघटनगोष्ठ तेऽमदिशेषः । घथानाहिमलिकादुरधुपवयुद

राम

घटघटस्तैल घट इति [illegible] या द्विशेषणं भवति २

स्वार्थमरुषु इति। निकामं क्लिष्टोपि शुभमनःसु। अयथा द्विशेषणं भवति। अयं सामासिकः पुरुषः। अत्र

यं च पकः पुरुष इति। अथवा समर्थाधिकारो यत्र नैकिं क्रियते। सामर्थ्यं च नाम भेदः संसर्गो वा।

अपर आह। भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति। कः पुनर्भेदः संसर्गो वा। इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं

प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः। इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं नि

वर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः। एवमेतस्मिन्नुभयतो व्य

वच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति कामं जहातु न जातु चित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति। अथवा पुनरस्

त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः। युक्तं पुनर्यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्य

ते। लोके भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहाति। सञ्चयायैव प्रवर्तते। ननु चोक्तं सु

मतोऽपि चेयमो न ह्यर्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति। कस्मात्पुनर्द्विवचनं प्रा

प्नोति। द्वयर्थाभिधायकत्वात्। न समासो सामर्थ्यात् राज्ञः षष्ठ्यान्तं हि प्राप्नोतीति। न षष्ठीसमर्थः पुरुषः पृथ

भा·ग्रा

मायाएव तर्हि शाप्नोति। ननु चोक्तं न श्रुत्वा सामर्थ्यं रालेति। अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिप
दिकार्थः सम्पन्नः। तत्र शक्ति पदिकार्थे प्रथमा। प्रथमायाश्चि वचनं प्राप्नोति। अथ यस्यैक
र्थ्याश्च अवयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः संघातस्यैकत्वः मर्थः। कथमवयवसंख्यातः सुबुत्पत्ति
र्भविष्यति। सर्वस्यार्थे [illegible] एषामसामर्थ्यं भविष्यति।
का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा न सूत्रः। शब्दयोरिति। किं तर्हि अर्थयोः। इह राज्ञः पुरुषः ऋद्धस्य
के राज्ञः पुरुषम पश्यतो सामर्थ्यमिति पुरुषोऽपि राज्ञा न च पश्यति। अहमस्येति न कोऽभि
सम्बन्धः। यथास्य च श्रावविका भवति। यथा कष्टं श्रितः इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्यच्छि
न्नो या वा विका भविष्यति। अथ यदेवैकार्थीभावं सामर्थ्यं अथापि व्यपेक्षासामर्थ्यं
किं गतं नामतदृयता सूत्रेणाऽऽह। वृत्ति न्यतरस्मिन्यां से भूयः सत्तं कस्य योगनमिन्याह। रामः
कथं सामाप्य सामर्थ्याश्रयेन समासः संबोपसर्गे उपसर्गाश्रयन्त्रे वैमासाभकाः यच्चकाः।

३२४

श्री

स्थितिक्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते। न त्वक्रियाविशेषमाह। नचेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयु-
ज्यते। येन समर्थः सामर्थ्यं स्यात्। न तत्र शब्दो यो गाढ़ं न दृढं न व्याप्यं न मन्त्रकाशे ऽपाया याताङ्गेहः शब्दो न प्र-
युज्यते। येन समर्थः सामर्थ्यमिति। न दृष्टान्तः समुद्रः स्थितिरसे विनिगम्यते। त्रिविधं च कदृष्टापरि-
आत्मकं इति। कः पुनरसौ प्रयोगार्हः। श्रीवृक्षव्याने सङ्गतार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संस्थि-
तार्थं समर्थं सम्बद्धार्थं समर्थं इति। तत्र द्वितावद्वेकार्थीभावः सामर्थ्यं। जहद्वा विग्रहः क-
रिष्यते। संगतार्थः समर्थः। संसृष्टार्थः समर्थः इति नृत्यु छायां संगते घृते संगतं तैलमित्यु-
च्यते। एकोभूतमिति निगम्यते। संसृष्टार्थः समर्थ इति संसृष्टो ग्निरित्युच्यते। एकोभूत इति ग-
म्यते। यद्वाप्यपेक्षा सामर्थ्यं तदेवं विग्रहः करिष्यते। संप्रेक्षितार्थः समर्थः प्रबद्धार्थः सम-
र्थ इति। कः पुनरिहार्थवत्यर्थः प्रबद्ध इति [illegible] यत्नेयोरवश्यमावाक्यो लेप्यति विधिवक्रो
नयतीति। नावश्यं वक्ष्यतीति गच्छ एव वर्त्तते। किं तर्हि हानावपि वर्त्तते। यं च समर्थमा।

नयाथा सं वद्धा (विमोद स्यात् सति

भा॰शा॰ मध्यमाविषयत्वेनोपादानयोरन्यत्वं न तु हीनत्वं । अथवा मन्वन्ति वैवं ज्ञाता यत्र केषु ब्र्मान्ति वन्तिनां नयथा
स्पृष्टिनो मर्थैः स्पृष्टयः अस्पृष्टिनो वा स्पैः संबंधः इति । आश्रयेन स्मिश्रपृष्टसो या मामर्थ्ये योग्ये वैक
शीभावन्नतो विशेष्यः स्पवन्नक्यः । तत्र नानाकारकाण्डिष्ठानि स्पृश्यदादेशावलिबेधः । तत्रैव निर्मि
त्यये स्पायां यामर्थ्ये नानाकारकाण्डिधानस्पृष्टस्पादादेशाः शान्तुवन्ति । ते पापत्रि वक्षेव
क्यः । निघातः । अथ वा इह मनेन अस्पृष्टं स्पहरन्तेश्च पाप सैति रूप्यो निघातः शाश्वति । पुष्प
दृस्मदादेशाः । तदन्येन एवतवमेव विष्णु इति तदन्येन एवमममभावि विष्णु इति । अस्पष्टोऽन्यस्पृष्टस्मद्रेश्च
रूपेसेति रूप्यो वा वा वा देशः प्रान्नुवंति । तेषां प्राप्ति बाधकेन वक्तव्यः । किमुच्यते । नानाकारकादि
ति पदात्तेनैव अस्मदुपस्थिते पृच्छते ब्रूमोऽन्येनास्मत्पृष्टिपदं इति किं नाह शब्दस्मा णकावप ।
पष्टपृष्ट आह तेन दृस्माकंत्र मा ताशाक्ष्मेहस्मत्रामाह । अयं इ उ आपी तिनिमध्यते । स देशः कर्तोऽपि राम
याभ्येनशादेनापि सेबध्यमानः करणासपद्धनेन द्वाथाकाश्रियंकं पृस्मत्पृष्टि । कस्वदस्मेद्

५२

न्निसन्नस्मायाचष्टे अस्मै दृष्टइतिकनतरस्मिन्प्रयोजिष्टनिहितेसत्त्वस्योपिकरणांभूयान्येनस्थहेतना
मिसंबध्यमानः कर्तास आपद्यते। एवायेसमासइति हेषः इवयेग्रमासग्रहणिनि हेप्नेवक्त
व्यः राज्ञो गोश्वाश्वपुरुषश्चेति। राजगवाश्वपुरुषा इति। समर्थतराणां वा समर्थतराणां
वा पदानां समासो भविष्यति। कानि पुनः समर्थतराणि यानि द्वंद्वभावीनि कुतएतत् इदं हो
व्याश्रुपुनरावृत्तिः प्राप्नोति। न दोषः। समर्थतरोयं समासः एव कोऽध्यवसानापत्ययेन। आश्रुतेर
गृह्यत इति गम्यते। अपरआह। समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति। कानि पुनः समर्
थतराणि यानि द्वंद्वभावीनि कुतएतत् इतानि समानविभक्तीनि अन्यविभक्तीरा... भवन्ति ह
विशेषः। राज्ञ स्मिन्नानारि पितृव्यपुत्रे वा समुदायसामर्थ्याद्धा सिद्धं। समुदायसामर्थ्याद्वा
नःसिद्धमिति समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति। नावयवेन। अपरआह। समर्थतराणां वा समु
दायसामर्थ्यादेव अस्मिन्पक्षेवयेन रसमर्थितनभूयते। एतत्त्वसमर्थितकथनेववापुनः

समर्थतराणं वा पद... समासो भवति पुनरेतत्। समुदायसामर्थ्यात्

स्य पं४

मा.स.

चेद्राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्ष्य समासोऽस्त्वाम सह समासो भवति। कथं तर्हि गोराज्ञानमपत्येस्य माणस्याश्व पुरुषाभ्यां सह समासो भवति प्रधानमत्र तद्राजगौर्भवति भवतीत्य प्रधानस्य समासापेक्ष्या पि समासः। आख्यातेन साध्यं प्रकारकविशेषणं वाक्यं। आख्यातं साध्यं सकारकं सकारक विशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं। साध्यं उच्चैः पठति नीचैः पठतीति सकारकं। दुदनं पचतीति सकारकविशेषणं। दुदनं सुष्ठु विशदं पचतीति। क्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यं। सुष्ठु पचति दुष्ठु पचति अपर आह। आख्यातं सविशेषणमित्येव सर्वं सिद्धं तेनाभि क्रियाविशेषणा निघातयुष्मदस्मदादेशाः समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः। किं प्रयोजनं। नाना वाक्ये मा भूवन्निति निघातः। अयं दण्डो हरानेन दुदनं पचतव भविष्यति दुदनं एवं मम भविष्यति। योगेऽप्रतिषेधश्चादिभिश्चादिभिर्योगेऽप्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्रामस्तव च स्वं मम च स्वं किं मया अभिसंयुक्तानि। पश्याम्येवं चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्ष्यते। इदमस्माकं वं क्रियते

राम

२८०

एकतिङ्। एकतिङ् वाक्यं भवतीति वक्तव्यं। ब्रूहि ब्रूहि देवदत्त समानवाक्ये नि॰ ४

२५०

वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारः तत्र तैः पदैः सांविजानीयान्नाम सर्वे एव विकल्प्य न इतीति तदा
वार्थः सुडु... या वांस्तवादिमि योगे यथा समेवमेवेति। तावावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या
समानवाक्याधिकारः स्थुवक्तव्याः॥ कामप्रथमनियोगे हि समानाधिकरणे तु कतुरे
रूपसंख्या नेकत्वं विशेषणानां समानाधिकरणे वृत्ते एवेत्येदास्यामिति एवेतेदास्यामि समानाधिकर
णायुक्तयुक्तेन द्वाभिरिह निकूले वृक्षः स्थले बने शाखाशालीनां नेनुदर्नेदासिनिकिं नः कात्यान
सियाति॥ असमर्थयानु। राजगवी क्षीरे हि समासप्रसंगो हि दृष्टो भावाजरालगवेक्षीरे हि स
मासप्रसंगः हि कारणं हि दृष्टं जावान। चेदृ वच्छेष्टोराजा गोः क्षीरं इति किं तु व्यये हि स
मासं प्रसंगं इति। यदा सुसुपे निर्वृत्ते तेन दाहि समासप्रसंगः इति। नेवेषि ज्ञायते द्वयोः सुवंत
योः समासप्रसंगो हि समासप्रसंग इति कथं न हि हि प्रकारेण समासप्रसंगो हि समास—
प्रसंग इति राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति। नचैतेष्ट मित्येवाभिविनष्यंव यदा हृतद्वाक्यं सव सिंगो॥

मा॰ग॰ श्रीरागो॰रः श्रीरंपिप्तितिनरानमविन्यंनरावधामे॥ त्रिराज्ञोगो॰ श्रीरराज्ञगो॰श्रीरसितितायहावे
नद्दाकमेभवति॥ राज्ञो गो॰ श्रीरभितितनरानमेविनृथेनरहवुश्रामे॥ तितनदाकमात्रेमवृत्ति॥ श्रेमी
मर्थ्याश्राकथमसामर्थ्यमापन्नमस्त्रमष्ठिभवतीतिसिद्धत्रराज्ञविशिष्टाधागो॰ श्रीरगासामि
र्थ्यातसिद्धमनक्षथराज्ञविशिष्टाधामेगो॰ श्रीरगासहस्रमासोभवतीनकेवलापाः॥ कि
वकृत्येमेनतूनहिकथमनुष्यमानंगेस्यतोयथैवायंगाविषयनेतनश्रीरमात्रेणासत्वोपक
रोति॥ एवंराजन्नप्रियनते॥ राज्ञोधागोप्रयस्यराज्ञश्रीरमितितोनैववापुनरत्रगोराज्ञानम
पूरमासौ॥ धा॰ श्रीरैगसहस्रमासः प्राप्नोति॥ कथं नहि॥ गो॰ श्रीरमष्ठेसृमागायाः राज्ञाम
हृस्मा रसा साभवति॥ इत्या नमत्रनदागौर्भवति॥ भवति वशुभानस्यमापुत्रस्याएिसमासः॥
स्याकमर्थपरत्वक्षेतमर्थेष्ठविकाराः॥ कियतोपदविधौसमर्थेवचनदर्शनाश्रयेशास्त्र राम
आनेनपविज्ञानाह॥ पदविधौसमर्थाविकाराः॥ कियतीवर्णाश्रयेशास्त्रआनेनपमात्रेण

र्यथा विज्ञायेतेति। जिष्टकुरस्य शनव्यंशाकेन निष्टकुकुमारीछत्रं हरोदृष्टं तेनेति। समर्थाधि
कारस्य विधेयस्सामानाधिकरण्यान्निर्देशात् न छिकंय। समर्थाधिकारोयं विधेयेन समा
नाधिकरणाः। किं वै विधेयं समासः यावद्बहुलो समर्थः समासवृत्तिनावद्बहुयात् समर्थः परवि
धिरितिनवश्रुतानुपृष्टद्वेनेन स्यामवछ्रा यो समर्थाधिकारेण। किं विरुद्धपिशाकेय श्रवन्न्यपितुनि
वन्न्यपितुन्वा समर्थाधिकारस्याविधेय समानाधिकरण्यान्निर्देशोऽनर्थकः। सिद्धं तु समर्था
नामिति वचनात्। सिद्धमेतत्कथं। समर्थानां पदानां विधिर्भवतीति वक्तव्यं। एवमपि द्वयोक
योर्न प्राप्नोति। एकशेषनिर्देशात्। अथवा एकशेषनिर्देशोयं समर्थस्य च समर्थयोश्च सम
र्थानां च समर्थानामिति। एवमपि बहुभ्यो नाम न प्राप्नोति। बहुष्वपि तु द्व्येकशेषः प
रिसमाप्यते। नैष दोषः। द्व्येकं वाकस्मारिसमाप्तिर्हृति। द्व्येकयोरपि भविष्यति। एव
मपि विविभक्तीनां न प्राप्नोति। समर्थास्समर्थैस्सहेति एवं तर्हि समर्थपदयोरस्य वि

मा.श्रा

धिशब्देन सर्वविभक्त्यन्तः समासः। समर्थस्य विधिः समर्थं विधिः समर्थयोर्विधिः समर्थवि-
धिः समर्थानां विधिः समर्थं विधिः समर्थाद्विधिः समर्थयो विधिः समर्थाविधिः समर्था-
नां विधिः समर्थाद्विधिः समर्थाद्विधिः समर्थाद्विधिः समर्थेषु विधिः समर्थे विधिः पदस्य
विधिः पदं विधिः पदयोर्विधिः पदयोर्विधिः पदानां विधिः पदं विधिः पदाद्विधिः पदं विधिः
पदयोर्विधिः पदयो विधिः पदानां विधिः पदं विधिः पदाद्विधिः पदाद्विधिः पदे विधिः पद
विधिः समर्थे विधिश्च समर्थे विधिश्च समर्थे विधिश्च समर्थे विधिश्च सम-
र्थविषयः पदविधेश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पद
विषयः। समर्थो विषयश्च पदविषयश्च समर्थो पदविषयः समर्थः पदविधिः। सर्वसमासः।
तत्र पदलोपी पादः क्षिका विभक्तिः समासनामविकल्पार्थमेतद्वचनम् समर्थग्रहणात् समा-
नाधिकरणोऽत्र एकसंख्यानं कर्त्रियत्। धौरंधरः ताना धारणमन्तः। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति।

राम

१८२

असमूर्त्यत्वान्न कथमसामर्थ्यं द्रव्ये परार्थ इति चेन्न पार्थिवद्रव्यं परार्थं न भवति तदा सामर्थ्यं।
अथ हि गुणाः परार्थाः भवंति न दासामर्थ्यं। अन्यो हि वीरत्वे गुणः। अन्यो हि पुरुषः। नान्य
त्वमस्तीति। तथापि तासामर्थ्यं भवति। अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च न च तच्छ्येतावता सामा
र्थ्यं भवति। को वा विशेषः। यद्गुणाः परार्थाः सामर्थ्यं स्यात्। द्रव्ये च न स्यात्। एष विशेषः। एक
कृतयोरधिकरणं। अन्यश्च वीरत्वं गुणः। अन्यः पुरुषः पदार्थः द्रव्यपदार्थिकस्यापि तदा हि
गुणाभेदात् सामर्थ्यं भविष्यति। अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणस्य न तु प्रकारः प्रति
ज्ञातुं न तु वाभ्यंतरे समो भवति। यद्यप्यंतरः। न तु गम्यते। न हि गुडद्राक्षे मधुरत्वं गम्य
ते। अंगं गवेरमिति वाक्ये तु कथं गुणपदार्थिकेनापि तद्विशक्यो गुणस्य भूयस्त्वं तत्प्रक
र्षः प्रतिज्ञातुं। अथ गुणपदार्थिकाः प्रतिजानीते। द्रव्यपदार्थिको हि कस्मान्न प्रतिजानी
ते। एवमनयोः सामर्थ्यं स्यात् न वा। कथं वा। दृष्टान्तवद्भिः स्यात्। समानाधिकरणे नेति। यत्र स

भा॰त्र॰ वं समानं इंद्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कुंडं कोष्ठः कुशूलं इति नैवं जातीयकानां समासेन भ-
वितव्यं । अयं पनवोत्पन्नं । किं कारणं । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययि-
ष्यामीति शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवित-
व्यं । किं कारणं । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हि इदानीमिदं भवति भार्याभरणीय इति । नै-
तौ समानार्थौ एकोऽत्र शब्दो धर्मसाधनः अपरो हेतौ शब्दो भर्तुं भार्यः । अर्हति भृतिं भरणीयः । भार्य
भरणीय इति । इदं तर्हि सत्र किंचित्समानेकश्चिद्विशेषः । न तत्र भवितव्यं इहापि तर्हि श्रो-
त्रोति । दर्शनीयायाः मातेति दर्शनीयामातेति । अत्रापि किंचित्समानेकश्चिद्विशेषः किंतु
न सर्वं भवितव्यं भावो न ... विसंज्ञावाच्यभावो न स्यात् । एवं समासाभावे करणेनेति ज-
उपक्रमेण निर्विवादं ... सामानाधिकरण्यं । ... सामानाधिक-
रण्यं । ... समानं सर्वं समानं सज्ञावाच्यभावो ... अथवा समानाधिकरणेनेति समानमाश्री

२८३

राम

२८३

१३

यतोऽयं समानं भवति न भवति नवैतत्समानं क्वचिदपि न भवति। अथ वा यदा वस्तूनां समानद्र
व्येणेति तावत्समानाधिकरण्योनेति। इत्थं हि लोकेऽधिकरणाभिन्न एव वर्ततेः। न द्वयोरेक
स्मिन्द्रव्ये वृत्तिर्दृष्टा। एकस्मिन्नधिकरणे वृत्तिर्दृष्टा। तथाधिकरणेऽविशेषित्वे दृष्टे। वानाधिकर
णे वाधिकृतं दृष्टवृत्तीति गम्यते। एवमर्थो द्रव्यवशं कर्तव्यं। समानाधिकरणासमर्थवद्भवती
ति किं प्रयोजनं सर्पिःकालकं यजुःपीतकामि-द्येषमर्थं परि समानाधिकरणासमर्थ
वद्भवतीत्युच्यते। सर्पिःपृष्ठं यतेयज्ञुःपतन्दृमिश्रयस्यैंनप्राप्नोति। अवयवे तु सिद्धं नियत्वे
वेतन्न। एववस्तु यासमानाधिकरणो बहुपरसंख्याने कर्तव्यं। वीरपुरुषो वीरपुरुषक इति। किं
कारणं। असमर्थत्वान्न। न वा वचनप्रामाण्यात्। न न कार्यं कर्तव्यं किं कारणं वचनप्रामाण्यात् इदं वस
मासो भवितुमर्हति। किं वचनप्रामाण्यं समानमध्यमसमपवीरारष्ठेति उत्तमाख्याने मधुमाख्या
नेऽप्युपसंख्यानं कर्तव्यं। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः उत्तमाख्याने चुवक्तिं वचनप्रामाण्या

दिध्येव किंवचनशासात्स्यं कुगतिशा दय इति। अस्य परेन स्यवचनेन प्रयोजनं। किं सुराजा अति
राजेति। नव्रूमो वृत्तिस्थत्र वचनाश्रमात्यादि इति किं न हिंवा र्त्रिकवचन प्रासात्स्यादि इति। सिद्धं तु
क्वान्त पृच्छ्य सिद्धं गति वचनात् प्रादयः क्रान्ताद्यर्थे। जनद्य्यर्थे गतो नेवा जनद्यर्थे गते वा पुनः सिद्धमेतन्न
किं सिद्धं तन्द्यर्थे गते रिति तिन्नु स्याद्य प्रद्यर्थे प्रद्यर्थस्य गति प्रद्यर्थे गतिः। द्रुतन्द्यर्थे गते रिति सिद्धं
स्यादि स्यकोशाख्या स्यामर्थ्य सति यो व्याने। अथ कासो प्रद्यर्थः प्रद्यर्थस्य गति प्रद्यर्थगति
प्रद्य्यर्थगते रिति। यो र्थः कौशाम्ब्यास्यमर्थः सति सो व्यञ्जो। अथ यत्र बहूनां समासप्रसंगः किं
तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति। आहोस्वित् विशेषणाकस्मात् विशेषः समासो द्वयोस्त्र्येकैके
कत्रहणां। समासो द्वयो श्चेदं दृ। अनेकग्रहणां कर्तव्यं। वार्थे द्वन्द्वो नेकमिति वचनं च। रहापि
यथा स्यात्। प्रश्नस्य श्रीवेदि फलाशाइति नेष दोषः। अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति।
द्वयोर्द्वयोः समासमहतिर्देवेत्र बहुत्वगुद्धियाभावात्। द्वयोर्द्वयोः समास इति। सत्रेन बका

राम

रां। ह्रूं ष्टुं द्वियाभावान्न बहुगुणद्विचमस्त्रिनावशा। मेवं विग्रहः। स्वस्थ्यन्पयोधस्थुरवदिरस्थुहलाध्य
वति किं ताईए एवं विग्रहः करिष्यते। प्रस्तुस्थुन्ह ग्रोधस्थुस्ल स्नयग्रोधमौ। स्वदिरस्थपलाशास्थ्रव
दिरह्लोशो मस्र न्यग्रोधौ वरवदिरह्लाशौ वस्त्रसन्यग्रो धरवदिरपलोशाइति। काह्रूपोह्
नेष्टोह्लमार आहिनमिग्रांजि। होता पोता नेष्टोह्लमारह्र तिग्रामो ति। नायेन द्वेवंमधितत्थंमवि
नथंवपि द्वेवं विग्रहः किं यते। होतावपोता वहोतापोता रौ। नैष्टावोद्रातावा नेष्टि। ह्रता रौ॥ हो
तापोतारौ वा नेष्टोद्गातारौ वहोता पोता नेष्ट्र उद्गातारः। होरपोरनेष्टोद्गातारश्चुनमिद्यं
नि। समासान्तमनिबंधश्च। समासान्तम्प वशजिहे योवकथः। वाकचकसुकदृषदमिति।
वाक्च त्वक्च स्रुक्च दृषदसिजि ग्रामो नि॥ नेषा द्वेष॥ अवापिपरेणो परेणा महसमाप्तोमवेष्टा ति
त्वक्च दृषद्वत्वक दृषद्वक वस्रुक दृ मस्वस्त्वकु स्रुकदृषदां। वाकवयकस्रुगदृषदंवाव
कवकस्रुकदृषदमिति॥ हारयोरनेष्टोद्गावा एवं तर्हिन मिद्यां ति। द्वहवसुभूस्मालटके

भा॰श्री

शेनसुननाम्लिनवासमाः समंतशीनिरंद्रेणादयोवन्नीनासिध्यति। अस्वजस्यविदोषेणात्र
त्रिशोवेणाद्वे बृहन्शीहावनेकपदत्वसनः। यद्यविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदत्वसंगः न
नकोदोषः। जनस्वरसमासांतत्वं बहुव्रीहावेष्टदोषः। जनस्वरसमासांतत्वं बहुव्रीहावेष्टदोषाभ
नि। स्वरस्यविशालाक्षिपः। अणरशालाक्षिपः। स्वरसमासांतपंवृगवाशिपः। दशागवाशिपः
समासांतत्वं बहुव्रीहावरवादिरेनरशाम्नां। नवावयवत्वं नत्वत्वं आन। नवायघदोषः। किंकार
णाञ्चवयवत्वं नत्वतव्यात। अवयवोन्नतत्वतः पर्सज्ञाः। तदा अयोसमासांतत्वं बहुव्रीहावोभवि
ष्यतः। स्वरेः कथान स्यात्तो हान्नदे विशत्विष्टे मानां। अंतोदान्नदे कियतां। अर्थपदत्वसतिष्ट र
वानपरविग्रनिषेधं पूर्वः। किंनर्थोनर्थकं गविग्रनिलोपं निमिज्ञि स्पर्शहलीपद्यादाश्रे
णवानिमित्तनश्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिनिहत्त्रंष्ठं। किंपुनर्निमित्तं कोवानिमित्ती एकृ। श्री
हिनिमित्तेन तत्सुतुगो निमित्तीनन्नदेविकृप्यं। निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानितिनवक्ष

राम

285

२८४

२५

व्यां चैकशिष्टिपाठस्यार्थवत्त्वं तुल्यानामेकं त्रिभिस्त्रय्यर्थात्त्रिभिस्त्रेष्वर्थबलीयस्त्वस्य यस्य यं सुन्नेको रो।
ह्या। इत्युक्तैकशिष्टिपाठस्य हूं ठ निनन ह्या पयथ्याचार्थो निमिन्नस्थ्यु रात्रि मिति स्थ्यु रो बलीयस्
मिति। कः पुनरर्हति यथु न्नारो ह्याति इहैकशिष्टिपाठस्य पठितुर्व्वाकिलनामपथ्यते। एकशे
त्रिरेकशेषिनिः एकशेषिनिः। पाठे यस्य स्पेमिति यथनर्थ एवं विग्रहः कोरिष्यते। एकः शिष्यते रेः सुतरूपमेकशि
नष्ठः एकशिष्टिनर्थः। पराश्रयस्थेजिः। अच्छापि येथं विग्रहः क्रियते। एकः शेष्टिरेकशिष्टिरेकशिष्टिः
पाठे यस्येति। एवमपिनार्थः पाठेन हुगंतत्ति गामि ये यष्ठरोत्र आधकोऽभविष्यति। ऊष्यन्नाहि
हूकश्री ह्य वपवस्यन स्तुरुक्षमेहां शामी ति। सुप्रस्मलकैशेमस्तुनताडिन वासमासुमतश्रि
तिंच्छेतानि। नत्रकोदोषः। जस्याने हात्रयं विप्रतिषेधे ह्रीं यंतो हस्त्रयेस्थाना। विप्रतिषेधेन।
निषहादःछः॥ नेहंव हुश्रीस्पवप्रवस्यतस्तुरुक्षस्यलस्मामारभ्यते। किंतर्हि यस्य वहूं हूशीष्वव
दवस्यतस्तुरुक्षस्यलस्मा तामपि। तस्याने हात्रयंमापि ष्याति। विप्रतिषेधेननंतु चास्यापि

भा॰ श॰ किं विशेषणानां विशेष्येण । बहुलमिति । बहुलवचनान्न भविष्यति । अस्मन्नेहि बहुव्रीहावप्येवमस्म
नुसंबन्धे ह्रासश्रयोति । अधिकषष्ठ्यैवद्दृति । जयाकारो दोषः । नस्मानेवरात्रेष्वपि विशतिः । षष्ठ्यादिस्या
तो रात्रं वैष्याहिप्रतिषेधेन नैष दोषः । हृते द्विगावपि षष्ठ्यरोमविष्यति । यत्र हि नियमः । अ
धिकशतमवर्षद्वति । इहाप्यधिकषष्टिर्वर्षद्वति समासान्तः प्राप्नोति । उपव्रमात्रेषो संख्याथा प्राप्नु
यात्पोपसंख्यानं कर्तव्यं । निष्त्रिंशाद्यर्थमिति ॥ नैष दोषः । अव्ययासन्ने द्वैवं नान । किं पुनः का
रणामसख्यया । दे द्वैवं नान्दहसाम्भूत । गोत्रिंशाक्तोवथारि शिदिन्निवृत्तिश्चाहि संख्या नहि श्राग्रा
मि । संख्येययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इति । न संख्यासमस्यो पैवमर्थयिष्यामः ।
कथं एवं विग्रहं करिष्यन्ते । अधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति । न पश्चान्नाहि समासोगः । षष्ट्याख्या
यते । तत्र पूर्वे ता षष्ठ्यास्तो कि थवस्य योगः । षष्ट्यारव्यायते त्रय समाविष्टः संख्यात्र परः संख्येय यया रम
सिध्यपि यादि निष्प्रारव्यातेन स्मिन्योगे संख्यासंख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैव विग्रहः । क

280

दिष्टत्वादधिकारषष्ठ्यर्थवर्णालापस्येति सर्वथा वयमधिकषष्ठ्यर्थवर्णाननुव्यामहे । कथं यावता सम्बन्धोगः
स्व्याख्यायते । अयं च विग्रहोऽपि अधिकारषष्ठ्यर्थवर्णानामसष्ठोऽनि यत्रु नह्रु क्रमधिषष्ठ्यर्थवर्षसुन
सिद्धा तातिसिद्धे भवति । कथं यावता सम्बन्धोगः स्व्याख्यायते । अयं विग्रहोऽपि । अधिकारः षष्ठ्यर्थव
र्णालापस्येति । अधिकरणानवच्छिन्नसिद्धि । कत्रैव्यात्र यत्र ॥१॥ इति भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथममाह्निकं ॥ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ सुबामन्त्रिते किमर्थं कु
रोऽयं नान्तेनेति द्वितीयासमासशक्याः स्वयं न सविप्यतीति कथं समासस्पर्षसमानाधिकरणासमसमर्थ
भवतीति । इह गोहितोऽपि पुमानिह द्वाप्यरहणाकरोष्टरेनु ननु चोक्तं समासस्य आस्वननभ
विष्यतीति कथं समासः यान्नसमानाधिकरणासमसमर्थं भवतीति नैष दोषः । अथापि ह्यस्मिहितसिचे
वानि । आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्याः प्रष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनं । आमन्त्रितस्य — राङ्गवद्भावे ष
ष्ठ्या तमामन्त्रितकारकं वपराङ्गवद्भवतीति वक्तव्यं । प्रष्ठ्यन्तं नावन्तर्भाव्यामलनुस्यामन्त्रि

भा·गी नकारकं कुदेनाटर स्पन्नो विशेषतः नितः रागद्वेषवशमनिवार्यं इदं न हि परस्य नानुकूलतन्निमित्ता
ग्रहणं वा । अथवा नि मित्रग्रहणं कर्तव्यं । आमंत्रितस्य निमित्तं परस्या रागद्वेषनीतिं जेत स्फुरन्ति तस्य
स्वरूप मन्यन्तरं रूपं कार्यं । अवबवेनैहि स्तुवन मात्र वसंगः । अनुवपमाने । यत्तस्मि स्तुवनमात्र स्यपरागव
ड्रावे: प्रसङ्ग्येन । अस्यापि द्वमतेन कृते ताप्रे स्वायुः सेरम स्तु मित्रेणा ते मित्र पश्य यत ह्यु किं पुनरस्व
स्याय: तेत्रि मित्रग्रहणमेव स्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । गानुस्वा मिन एतद्धि नेवबघ्नतं नाप्यांभि
नकारकं स्तु हेतस्य पशं रागद्वेषसमानाधिकरणस्योपसंख्यानमनेनेन त्यानसुघतस्य परा
रागद्वेषसमानाधिकरणस्योपसंख्यानमनेनेन त्यानसुघतस्य परां रागद्वेषसमानाधिकरणा
स्योपसंख्यानेकर्तव्यं । मोस्तूपो प्रव्यामी व्यवस्थिता स्तून परश्चनापस्थ्य नकि पुनः कारणं नसिय
ति । अनेनेन त्यानं । तनुवपरस्य परां रागद्वेषते पूर्व स्यापि नवि बिछ्ति । शुरेवधर्मरणा बधरे
वमारणा बननसिस्य निरव रेव कारणं किं द्वैते । नानेनपदेपरमापि द हसि पूर्व स्यो रागवड्वतो तिव

राम

कण्ठ्यामात्मनेपितुर्महत्तां सुश्रोतुसहितायाद्दुहितार्दियो घ्रातिष्ठ त्रुहितार्दिवा॥ अव्ययस्य ज्ञि॥ पथ्यं
अयं थ्या नो वप्रति सयो वक्तव्यः॥ नद्वैरथीयान भी वैरथीयाना॥ अनच्छवो भावध्य अव्ययीभावस्या-
नतिवक्तव्यं॥ इह मा भूत्॥ उपाथ्यधीयान प्र-यस्मा धीयान॥ अथ किमर्थं थूरेव भरणं क्रियते॥ छ
रेव भरणं सुबलोपार्थं थूरेव भरणं क्रियते॥ सुपोलोपा मा भूत्॥ इति॥ पर्हशुना एष्ठ जानवास्त
हृतैकं नद्याज न काकलं थ्थः॥ किं कारणं सुबन्तैकं नद्यानः॥ सुपं नैकान्तःपरागवज्ञावो भवति स्था
नेपरि केकांत सुसुह्नो पो शाजिपादवैकान्त सुभवति॥ जुह्नो पास्मे प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तै
कान्तमाख्यातं तज्जाह्य रेव भरणं नकथं सुपलोपार्थश्चानि पृ र्कि च्छाया: — पोलुग्
यतो न तस्मात् थूरेव ग्रहणं न नार्थः इदं तार्हि प्रयोजनं॥ पयचूर्णा एषा भूतानि भवति॥ कूपा सिंव न वर्म
न मत्रिति॥ एतन्ह्रि ऐनाम् प्रयोजनं॥ इह माव कूर्ये श्रिं विश्रिति॥ ष्ट्राश्रयं एदा दिवं भविष्यति
वर्त्ति मथिति पूर्वे परा संज्ञा याद्व येन समाश्रि यस्मान्न भविष्यति॥ न तु च समास एतद्व॥ वति॥ ए

भा॰शा॰

वृपदस्मुत्तरपदमिति निपात्यते ॥ अविशेषेणो गौ मङ्गवति । शर्वपदं शर्वपदस्मुत्तरं पदस्मुत्तरपदे ॥ ॥ शाघ ५।२।३।
स्य मासः ॥ शाश्ववने किमर्थं शाश्ववने संज्ञा नित्यस्यार्थं शाश्ववने क्रियते । समासस संज्ञायामनि
त्यत्नितर्थस्यात्मानं क्रियमाणो हि शाश्ववने नवकाशात् अथपीन्नताः दःकः समासः संज्ञाया
धरत्न ताभावाधिपनेति शाश्ववने क्रियते । अपि क्रियमाणोपि शाश्ववने यावता ॥ अनवकाशा
त्रयी भावादि संज्ञा कस्मादेव न बाधेत । क्रियमाणो हि शाश्ववने समासस संज्ञायामेन
त्रुवयवसंज्ञा [illegible] रभ्यते । न त्र ववना सममादेशो भविष्यति । समास संज्ञाप्यनकाशा भाववा
नाङ्गायिष्यति । सावकाशा समास संज्ञा । कावकाशः । विस्पष्टादीन्यवकाशः । विस्पष्टं पटुः । वि
स्पष्टपटुः । नैषोस्त्यवकाशः । एषा ह्यावाधित्य शेलीलस्ती ते ॥ येनेनावाप्यवकाशः भवति ॥ नै
नैवमस्तु दायकार्थमादि भवतीति ॥ यनेनावावयवकार्यं स्यद्रः । तो नेयमस्तु दायकार्थम
पि समासमात्र भविष्यति विस्पष्टादीनि गुणावचने [illegible] ति इदं नोहि काकतालेण समलोप पादे ।

राम

२८८

288

१८

यं आत्राणिये नैवावयवकार्यं प्रत्ययो ऽस्ति। क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा मा विघ्न
ति। समासाद्युत्पत्तिप्रयासादिति। इदं तर्हि सुनारालः पुनर्गेयं ४ अत्राप्यवश्यं लसुहस संज्ञा
वक्तव्या। नस्तुरुबाल्यपः समासांतो यथा स्यात्। इदं तर्हि सुनरायेयं। आत्रा न्याय्यावश्यं गतिसं
ज्ञा वक्तव्या। गतिकारकोपदश पदात्कृद्भिरेव षष्ठीरो यथा स्यात्। इदं तर्हि सुनरूपष्टं तेवासा
देकं अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिगता वितिनिघातो यथा स्यात्। यदि सन्नाशि पु
नश्च नामेच्छ दृष्टानि सन्ति हितमिंग्रे नैव सिद्धं। एवमप्येकासंज्ञेति वचनमात्राप्रियोगस्य
न संभवः। ९ पर्यायः इम शुनः स्यात्समायावनेकनेर्वा॥ ॥ सहसुपा प्रेहवचनेन किं न्येमर्थं।
प्रहवचने ऽत्र गसमासार्थं सहग्रहणं क्रियते सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्यात्।
एकैकस्य समाससंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात्। इह रुकी
दृष्टिसमासांतः इसतोनादहवराज्ञाछद्दति। दोहवरो स्यातां। कथं वस्ता ये कैकस्य स

माससंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा। तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चा
यमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अर्थिनश्च रा
जानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इ
हापि सहग्रहणं कर्तव्यं। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः। इ
हापि नार्थः सहग्रहणेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति। तस्यैतत्प्रयोजनं योगविभा
गार्थं यथा गम्येत यथा विज्ञायेत समर्थो योगो योगविभागः करिष्यते। सह सुप् सह समस्यते। के
न सह समर्थेन अनुव्यचलत्। अनुप्राविशत्। ततः सुपा। सुपा च सह सुप् समस्यते। अधिका
रश्च लक्षणं च। यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्तीदं तस्य लक्षणं भविष्यति। पुनरुत्स्यूतं वा
सो देयं पुनर्निष्कृतो रथः। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। इवेन सह समासः) वि
भक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं। वाससी इव कन्ये इव॥ ॥ अमैवाव्ययेन॥ किम

र्थसंहृतिसंज्ञा क्रियते। अव्ययार्थसंज्ञा यथा। किं ज्ञायते। अनव्ययमव्ययं भवति। यत्राव्ययीभावः। अव्य
यीभावोऽव्ययसंज्ञो भवति। येनात्र वक्तव्यं भवति॥ ॥ अथायं विभक्तिसमीपादिहैकस्मान्नव
ति सुमद्राः सुमगधाः सयवः सयवाग्विति। समृद्धौ साकल्ये इति। बहुव्रीहौ जितेन्द्रियेषुः। इह के
चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः। कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः। कश्चि
दुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यप
दार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। न वा। न सर्वपदार्थप्रधानोऽयं गम्यते। अर्थवा
न समासार्थाभिधाने इत्युच्यते। किं तर्हि। अव्ययार्थादुपनिरादि इत्युच्यते। एतेन पूर्वोक्तेषु पदेषु यत्र वृत्तेन्ते
मुपवने न सहस्य सभस्यैतदिति॥ ॥ पथ्या सादृश्यः। असादृश्यमिति। किमर्थं पृथादेवेदं तत्तथा
पद्मदन्तः। असादृश्यादिरस्यार्थानेन देवेनापि प्राप्तिर्यथा शाकियज्ञावलामिति। किं कारणाय
शब्दवाचाप्रकारवचने णाल सर्वमात्रेति वर्त्तते। नेषदर्थः। अयं यथा शब्दो भाषावाच्य

अशाति पदिकवी प्सावावी ऽप्रतिशकारः। वचने थाल माद्यकत्रां ग्रशाति पदिकेवी प्सावावितस्येद
ग्रहणं। ग्रष्ठयः। प्रकारवचने थाल न स्य ग्रहणं कस्मान्न भवति। पूर्वशाला शाक्षाति। माद्दृश्यं संप्रती
तिप्रति प्रवचवचन सामर्थ्यान्न भविष्यति॥ ॥ सुप्प्रतिना मात्रार्थे॥ सुपिति वर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं
किमर्थं अव्ययमित्येवं तन्निवृत्यर्थं स्यात्। माषप्रति सूपप्रति तुदन्तप्रति॥ ॥ अक्षश
लाकासंख्याः परिणा॥ पूर्वोक्तस्य यथा न तत्। अक्षशलाकासंख्याः परिणा
सह समस्यन्ते इति वक्तव्यं पूर्वोक्तस्य यथा न तत्र अयथा नाम कितवव्यवहारेण। अक्षेणेदं न तथा
वृत्तं यथा पूर्वमिति। अक्षपरि शलाकापरि। अक्षशलाकयोरेकवचनान्तयोः अक्षशलाकयोरे
कवचनान्तयोरिति वक्तव्यं। इह मा भूत्। अक्षाभ्यामिदं न तथा वृत्तं। कितवव्यवहारे
इति वक्तव्यं। इह मा भूत्। अक्षेणेदं न शकटेन यथा पूर्वमिति॥ ॥ विभाषा॥ अपपरिबहिरञ्च
वः पञ्चम्या। योगविभागः कर्त्तव्यः। विभाषेत्ययमधिकारः। ततः अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येति

290

अपपरिबहिरंचवः पंचम्या। पंचमीग्रहणं शक्यमकर्तुं। कथं सुबन्तेनेति वर्तते। एतैश्च कर्मप्रवचनी
ययोगे पंचमी विधीयते। तत्रान्तरेणापि पंचमीग्रहणं पंचम्यन्तेन समासो भविष्यति। इदं तर्हि
प्रयोजनं। बहिःशब्देन योगे पंचमी न विधीयते। तत्रापि यथा स्यात्। बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात्। अथ
क्रियमाणे पंचमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पंचमी न विधीयते। कथमेतत्सिध्यति। पंच
मीग्रहणसामर्थ्यात्॥ आङ्मर्यादाभिविध्योः। अभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुं। कथं पंचम्यन्तेनेति व
र्तते। आङ्च कर्मप्रवचनीययुक्ते पंचमी विधीयते। तत्र मर्यादावचने वाभिविधौ च कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भ
वति। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये॥ अनुर्यत्समया॥ यस्य चायामः॥ किमुदाहरणं। अनुगंगं हास्तिनपुरं। अनुगंगं वाराणसी। अनुशो
णं पाटलिपुत्रं। यस्य चायाम इत्युच्यते। गंगा वाराणस्यायता। वाराणसी च स्थापयत। तेन कुत एतत्। गंग
या समासो भवति। न हास्तिनपुरेण गंगा। न पुनर्वाराणस्येति। एवं तर्हि लक्षणेनेति वर्तते।
गंगा वै बहिर्लक्षणं। न वाराणस्याः। यस्य चायामः इति न। गंगा वा प्लायते। ना वाराणस्य

थायवानत्रप्रकरणे ति विज्ञास्याते। साधीयो यथा स्यादिति। साधीयश्च गंगायाम् नद्यां वाराणस्याः॥
तिष्ठद्गु। किमर्थश्चकारः। एवकारार्थः। तिष्ठद्गु प्रभृतीन्येव यथा स्यात्। परमतिष्ठद्गु। तिष्ठद्गु कालवि
शेषः। तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यं। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले तिष्ठद्गु। खलेयवादीनि प्रथमान्ता
न्यपदार्थे इति वक्तव्यं। खलेयवं खलेबुसं लूयमानयवं पूयमानयवं॥ ॥ पारे मध्ये। वा इति वचनं कि
मर्थं विभाषा समासो यथा स्यात्। समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्। पारं गंगाया इति। नै
तदस्ति प्रयोजनं। प्रसज्य महाविभाषा तत्र वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। अव्ययी
भावेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्यात्। गंगापारमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। अयमपि वि
भाषा षष्ठीसमासोपि नाप्नोति वचनाद् विधास्यते। अनेनैव तत्र पठति। पारे मध्ये षष्ठ्या वा वच
नं। पारे मध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यं। अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यत्र एकदेशिसमासेन। अ
क्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्यात्। तथैकादेशिप्रधानेन द्वाभ्यामेकदे

प्रयोजने। समुदायवृत्तावयववानां मा कदाचिदर्थवृत्तिर्भूदिति जन्महि विक्रत्वं नवक्रत्वं इह हेतौ
पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च यदा वृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामेव वृत्तिः यदा अवृत्तिपक्षस्तदा स
दा सर्वेषामवृत्तिः। तत्रेतरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासः स च वचनात् तत्रेतरपदेन स परिमाणिना
द्विगोः समासो वक्तव्यः द्विमासजातः त्रिमासजातः किं पुनः कारणं न सिध्यति सुप्सुपेति
वर्त्तते। एवं तर्हि दृष्टान्तः द्वौ मासौ द्विमासः द्विमासः संजातस्येति नैषं प्राकात्वेरेहि दोषः स्यात् द्वि
मासजातः इति प्राप्नोति द्विमासजातः इति चेष्यते। बहुजातः न सिध्यति। बहुजातः इति प्रा
प्नोति नवैवं भवितव्यं भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः बहुजातः न सिध्यति किं पुनः कारणं न परि
~~माणिनेति न पुनरन्यत्रापि पूर्ववत् यदा समाहारे द्विगुः बहुजातः न सिध्यति किं पुनः कारणं न परि~~
माणिनेति न पुनरन्यत्रापि पूर्ववत् भवति द्विगवप्रियः। अन्यत्र समुदाये बहुव्रीहित्वादु
त्तरपदस्य सिद्धिः अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिः सन् तः अन्यत्र समुदाये बहुव्रीहित्वादुत्तरपदं

मा०

प्रसिद्धं तूत्तरपदस्य सिद्धे तत्रोत्तरपदद्वयमिति द्विगुर्न विधास्यति । सर्वत्र सत्वर्थे प्रतिषेधः । सर्वेषु पक्षेषु सत्वर्थे प्र
तिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनं । पंचखट्वा दशखट्वा द्विगोरितीकारो मा भूत् । पंचगु दशगुः । गोरत
द्धितलुकीति टच् मा भूदिति । तद्धितार्थोत्तरपद ॥ ८ ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ॥ किमनंतरयोगे यः सं
ख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञः आहोस्वित्पूर्वमात्रे । किं चातः । यद्यनंतरयोगे एकशाटी द्विगोरितीकारो न प्रा
प्नोति । अथ पूर्वमात्रे एकाभिक्षाः । अत्रापि प्राप्नोति । अस्त्वनंतरे । कथमेकशाटी ईकारोऽनेन समासो
भविष्यति । एकशाटी एकशाटा इह तर्ह्येकरूपी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे
कथमेकभिक्षा । टाबेतेन सह समासो भविष्यति । एकाभिक्षा एकभिक्षा । इदं तर्हि समसंख्यपः इग
न्ते द्विगावित्येष स्वरः प्राप्नोति । अस्त्वनंतरे । कथमेकरूपी । समाहार इत्येव सिद्धं कः पुनर
त्र समाहारः यत्र स्थानं संभवो वा । इह तर्हि पंचहोतारो दशहोतारः इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न
प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे कथं समसंख्यपः अंतोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छंदस्यान्येवमेतद्भि

राम

शिष्यमाणेन तद्युक्ताएकदेशि प्रमाण्येन युक्ते षष्ठीसमासो न भवति। किं पुनः कारणमेकदेशि सम
सेन युक्ते षष्ठीसमासो न भवति। समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा। वृत्तिविषये नित्योपवादः। इ
दं तु न वक्तव्यं समासो एकयोऽत्र त्रिर्द्विभाषा। अपरया वृत्तिविषयायि भाषा। अपवादः। एका
न्तनिपातनेनैव एकारान्तमिपठतनेनं यकत्रेयं। पारेगंगमिति। न कत्रेयं। समस्या अलुक् सिद्धं
न्तसिद्धं परामसमासे स्वरार्थं यावितकयप्रारान् सिध्यति॥ नदीभिश्च॥ नदीभिः संख्यासमासेऽन्यप
दार्थप्रतिषेधः। नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थप्रतिषेधे वक्तव्यः। द्विरावती। को देशः। बीरा
वती को देशः। नदीभिः संख्येति शक्यंति नवक्तव्यं। इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः। उत्तर
पदार्थप्रधानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः। कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययी
भावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वं
द्वः। न तावत्पूर्वपदार्थप्रधानो गम्यते। न तु वयद्युनाव्ययेन समस्यते भवति प्रत्ययवचमेताभ्यां

भा॰ग्रा॰

पदाभ्यां मेनमर्थमुच्यमानं पश्यामः। एतस्मादेव न विजानीमः यद्बहु नोच्यते। मतमप्यः शर्दूलिनाश्च

पिबान्यपदार्थश्च प्रमननेनकथं वचित्रगुः शबलगुरिति। किंकारणं। अत्रापि हि व

यमेताभ्यां मन्यशब्दाभ्यां मतमथमुच्यमानं पश्यामः। यद्बहुव्रीहेनाभ्यां शब्दाभ्यामे

वार्थ उच्यते। अन्यपदार्थः। पि तु गम्यते। तत्रान्यपदार्थो बहुव्रीहिर्भविष्यति। इह

पि तर्हि पदद्वयस्यान्यपदार्थो न गम्यते। छपदार्थोपि तु गम्यते तत्र षष्ठी पदार्थः। अनेकान्ययोपि मा

यः शाकपार्थिवेन तत्पुरुषस्याभावः क्रियतां। बहुव्रीहिरिति। बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिषेधे

तु नमयोदकसंज्ञाधिकारे सिद्धं। परं कार्यं कृत्तु न सिध्यति आरं सामर्थ्यादेषोभावः शा

स्त्राणि। एवं कार्यमाद्या बहुव्रीहिः परं कार्यमेवं न दोषः। न दोषः। तिः समाहारे अव्ययीभावो

वक्तव्यः। सखावापशपक्त्रेव्यः। सर्वमेकं न दोष नरः॥ ॥ द्विगुश्च॥ द्विगोरप्यनुत्पत्तयेकानि प्र

योजनानि। द्विगोरप्यनुत्पत्त्येसमासान्ताः प्रयोजनं। द्विगोरप्यनुत्पत्त्येसमासान्ताः प्र

राम

१२२

२२

योलं पंजि। पंचगावं दशगावं। पंचराजं दशराजं॥॥ द्वितीया श्रितातीत॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामु
पसंख्यानं। श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। ग्रामं गमी ग्रामगमी। ग्रामं गामी ग्रा
मगामी। श्रितादिभिरहीने द्वितीया समासः वचनान्नेति केः। बहुव्रीहिस्तन्माभूत्। श्रितादिभिरहीनं
वा विन्द्यात्। द्वितीया यादः समास वचनमनर्थकं किं कारणं षष्ठी बहुव्रीहिस्तत्र यातु। हृदयं कष्टं श्रितः
कष्टमनेन श्रितं न भवति। तत्र बहुव्रीहि॥ सिद्धं। अहीने द्वितीया सुखं वचनान्नेति। केवलं अहीने द्वितीया
पूर्वपदस्थान्निमित्तं भवतीत्येतत्सूत्रं वचनमनर्थकं किं कारणं। बहुव्रीहिस्तत्र यो रेवडा निमित्तस्य
संगच्छन्ते निमित्तः ग्रामो। गृहीत्वा समठानः अरण्यगमनमिति। ज्ञानि कालसुखादिभ्यो नाच्छादनादिनाकरो
त्तम्भिमत्ञमिपच्चाद्दूतिः। नत्वेतान्यादिषु वाचवनासि द्धं। यदेतद्धाज्ञानं द्विमिच्छन्दालाला द्विप्रिनिव
साधिः। दृष्टमेतज्ज्ञानान्दृष्टो भविष्यन्तीति। नन्तुवमोदामवति। बहुव्रीहिः समनिसमासो नोदात्रयेनापिम
वितव्यं। पूर्वपदस्थान्निमित्तादयेनापि तत्सुषष्ठ्येवमति पूर्वपदस्थान्निमित्ताद्येनेद्वनाक्षिमदः योपि

भा॰ष

हितन्तु रूषमारभते। ननश्चदृडवा इति। तो बहुव्रीहि। नत्र जन्तु रूषयेमालतिसोमसमासौ। ड्रोष्ठरौ बहु
व्रीहौ सति एकः समासोऽस्त्विति स्वरं एवं तर्हि सिद्ध समजिपत्र तु रूषशाखिजतून् ज्ञापयत्याचार्यः स
मानार्थौ केवले विग्रहभेदाच्छन्नवैतन्तु रूषः प्राप्नोति। बहुव्रीहिश्च तत्र नस्तुरूषो भवति। किमे
तस्य ज्ञापने प्रयोजनं। राज्ञः सखा राडासखः। राजासखवाप्रस्यति। बहुव्रीहिर्न भवति। ने
तदस्ति। ज्ञापकं साध्यमपवादे कृत्स्नमणिबाध्यन्ते इति द्वियाधाके नानेन भवितव्यं। सामान्यविहित
स्य विशेषविहितेन। अथ न सामान्यविहितः। यद्युच्यते बहुव्रीहिस्तन्यायादिति। एतत्सूत्रम
प्राप्तिरवत्यपि विशेषो बहुव्रीहे प्रत्तुरूषस्य किं वा तः। किं ता छ। अत्यार्थ ठनेन शाहस्तन्वा
हस्तन्त्रशाहलन्तमावबहुव्रीहौ सति कपा भवितव्यं। न तत्पुरुषे सति न भवितव्यं। अर्थस
तः। तत्पुरुषे सति लहारीनाम्नः। कन्न रिभवति। अथ कार्यस्यानपवर्गे आरूढो वृक्षं देवदत्तः। बहु
व्रीहौ व्याप्तावकाः कप्रतिभवति। आरूढवानरो देवदत्तेनेति। अन्यपदार्थो जातो नाप्तः। तत्पुरुषे पिप्र

294-

)

रा॰म

२२४

२३

यत्रो णार्थे सप्रत्ययः। अन्यथा ड्रा नी यकः। संबंधान्तरान्तः। सखा राजसखः। संबंधे कृतेऽइन्ते थं
न्त नभराजोऽथ ध्यसरवेति। तमेव रवल्यपीष्यते। छत्रिस्रो मम सखा पुनरिह गंवा सखेइति॥
खक्षा सेऽ ष॥ किंसुदाहरणं। रवक्षा हृदः। सेपरस्थ ख्याने। कः। हैपो नाम मध्यी घनमा वागुरु मिश्रा
जेन रवहद्वारोटछ्या घड्इरानीमजोम यया करोति सजुष्यते। खक्षा हृ। टाघं जात्मोनानि श्रत
वान्नू॥ ॥ आवृत्त। अथ यंनसंयोगे समासस्य विशेषववनान्तक्रेनसमासववनानर्थकं। अथ
नसंयोगे समासस्याविशेषववनानुक्ताने न वाक्ये नकालो ः। क्रे नेच्येन समासववनमनर्थ
कं। अथंनसंयोगइच्येवसिद्धं। अनर्थं तु संयोगार्थं तु। अनथैः यंत्र संयोगार्थं न हि रविक्रः यं। ष
लनुरू त्रो ष्टुरावरा। नकरा विरहगच्छति। कुशा विशति। अहडिताः रात्रिगताः। नेन रात्रिगतं शहृदा
रूप्येन सिद्धं। इदं तर्हि अहरतिष्ठताः रात्रिस्तिष्ठताः मासस्थतिनेषु इमा॥ ॥ रस्त्रीयान्तन्तं। न ऋतो
र्थे नेति किमर्थं रक्षा पदुः। पुत्रे नपदुः॥ नेन रात्रिमु सामर्थ्या रत्न नमविष्यति। कथ समासे ष्या

मा॰ग्र॰ सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न हि दध्नः पटुना सामर्थ्यं केन तर्हि भुजिना । दध्ना भुंक्ते एडुरिति । इहापि न हि न
शाकेन । शंकुलाखण्डः किरिकाणः इति । अत्रापि न शंकुलया खण्डेन सामर्थ्यं केन तर्हि करोति
ना । शंकुलया स खण्डः इति वचनात् इह विषये । इहापि न हि वचनात् प्राप्नोति दध्ना पटुः । तेन एडु
रिति । तस्मात्तत्रार्थग्रहणं कर्तव्यं । गुणवचनेनेति किमर्थं । गोभिर्वपावान् धान्येन धनवान् ।
295
किं पुनरिहोदाहरणं । शंकुलाखण्डो देवदत्त इति । किं पुनर्गुणवचनेन समासमनुच्यमानो इत्यवे
वचनेन स्यात् । इह हरीतोऽश्वान् तृतीयार्थेन गुणेन नैव प्राप्नोति द्वितीया । सर्वे सिद्धं भवति यद्वचनग्रह
णं करोति । तस्येन स्मार्यते । एवं यथा विज्ञायेत गुणमुक्त्वा गुणवचनेनेति । कथं पुन
नहेर्गुणवचनः सन इत्यवयवनः सेप घटेनेन आरभ्यते तेन मक्तुष्ठापः । गुणवचनेभ्यो मतुपो लु
गिति । तद्यथा शुक्लो गुणः शुक्लः पटः कृष्णो गुणः कृष्णः पटः । एवं खण्डो गुणः खण्डः ।। यद्येवं नार्थः ... ता
थिग्रहणेन भवति हि शंकुलायाः खण्डेन सामर्थ्यं असामर्थ्यात् ... वचनं भविष्यति । दध्ना पटुः । राम २२५

28

तेन पदं इति । तस्मान्नार्थग्रहणं नार्थग्रहणेन ॥ तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतेः पूर्ववच
नात् । अथैवमपि तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकं किं कारणं । अर्थगतेः पूर्ववचनात् । अ
नेनापि वचनेनार्थगतिर्भविष्यति । निर्द्देशमिति चेत् तृतीयार्थनिर्द्देशोऽपि । अथैवमपि
निर्द्देशः कर्त्तव्य इति । चेत् तृतीयार्थो निर्द्देशोऽपि कर्त्तव्यः स्यात् । तृतीया तत्कृतार्थेनेति ।
वक्तव्यं । तत्राह विवक्षयं । न वक्तव्यं नायमर्थनिर्द्देशः । किं तर्हि योगांगमिदं निर्द्दिष्टमनेन सनि
वृत्तौ योगे योगविभागः करिष्यते । तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । ततः । अर्थेन । अ
र्थशब्देन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थः । वसनार्थः । हरणार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थद्वयस्य अर्थ
ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति ॥ ॥ पूर्वसदृश ॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं । पूर्वादिष्ववरस्यो
पसंख्यानं कर्त्तव्यं । मासावरोऽयं संवत्सरावरोऽयं ॥ ॥ सदृशग्रहणमनर्थकं ॥ किमर्थं सदृशग्र
हणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् सिद्धमिति चेत् तृतीयासमासवचनानर्थकमिति ॥ ॥

भा·प्र

296

कर्तृकारणे॥ कर्तृकरणे कृता केन कर्तृकरणे कृतान्येनेति वक्तव्यं। अहिहतः नखनिर्भिन्नः दात्रलूनः
परशुच्छिन्नः। कृता केनेति किमर्थं। इह माभूत्। दात्रेण लूनवान्। परशुना च्छिन्नवान्। तन्नाहि वक्त
व्यं न वक्तव्यं। बहुलवचनात् सिद्धं॥ कृत्यैरधिकार्थवचने॥ कृत्यैरधिकार्थवचनेन्यत्रापि दृश्यते। कृत्यैरधि
कार्थवचनेन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यं। सुसोपपेये टोणीपेया। घनघात्यं। मात्रवनेऽदृने नित्वा
पादहारकाद्यर्थं अर्थवानामाद्यनेन समासः समस्यत इति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं पादहारकाद्यर्थं। प
द्भ्यां ह्रियते पादहारकः। गले चोप्यते। गलेचोपकः॥ ॥ अन्नेन व्यञ्जनं॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणं॥
अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति च समर्थः समासः॥ अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकर
णाच्चयत्र समर्थसमासो वक्तव्यः॥ किं कारणं कारकाणां क्रियापासमर्थ्यात्। कारकाणां हि क्रिय
यासामर्थ्यमस्ति न तेषामन्योन्येन तद्रूथानेः अथ यथाग्रहाद्यर्थाः कारकाणां सामर्थ्यं न तेषाम
न्योन्येनैवं तद्धि। यः अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति। न वा क्रियासामर्थ्यात् तत्र वचना

राम

१२६

२५

समासोऽसेऽविष्ठ ति । वचनग्रामग्रामण्यादि ति वेत्रा ना कार रकाराणां प्रतिषेधः । वचनग्रामाद्यादि

ति । वत्रा ना कार रकारणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । विष्टुरश्मनुरनो देवदत्तेन प्नुस्नात इति । सिद्धेतु

समानाधिकरणाधिकारे कः तृतीयापूर्व्वपदस्तत्र रूपदलोपश्च । सिद्धमेन तकथं । समानाधि

करणाधिकारे वक्तव्य । कस्तृतीयापूर्व्वपदं समस्यते सुपात्र रूपदस्य च लोपो भवतीति । द

ध्नोपसिक्तः दध्युपसिक्तः । दध्युपसिक्तः गुडसंस्पृष्टाः गुडेन संस्पृष्टाः । गुडसंस्पृष्टा गु

डसंस्पृष्टा धाना गुडधानाः । घृतोसमासस्योपसक्तः घृतस्नात । घृतोसमासस्योपसक्त घृतस्नातिः सम

स्यते । तत्र रूपदस्य च लोपो वक्तव्यः । अश्वयुक्तः अश्वयुक्तः । अश्वयुक्तो रथो ऽश्वरथः । दध्न

पूर्णोदधि पूर्णः । दधि पूर्णो घटो दधिघटः । ननु हि देव हु वक्तव्यं । नवाक्समासो दर्शनात्तु

नवावक्तव्यं किं कारणं समासे ऽदर्शनात् । यत्र समासे दृश्यते । समासे वन दृश्यते । नहि

लोपारंभे प्रयोजनमस्ति । नवासमासो ऽपसिक्तशब्दः स्पृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा

भा॰प्र

इष्यते। कथं तर्हि सामर्थ्यमिष्यते। युक्तार्थसंप्रत्ययात् सामर्थ्यादप्रयुक्तार्थता संप्रतीयते।
कथं पुनर्ज्ञायते। द्व्यप्रयुक्तार्थता संप्रतीयत इति। संप्रत्याययोग्यतदर्थोपवसानं। संप्रत्य-
यायोग्यतदर्थोपवसीयते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था॥ यो
हि मन्यते। संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीति। अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात्। इ-
दं फलके बृहद्यार्थो गम्यते। इदं कमुन्नरकं निलोनकमिति तद्धाविकानां शब्दानां लोपो
वक्तव्यः स्यात्। तथा गुरुरयं फलके मधुरशब्दस्यांशेनिवरामनिवकटुशब्दस्यान्तरेणापि च
लुशब्दप्रयोगे बृहद्यार्थो गम्यते। अस्ति निकवेः पाणिनि विहारे स्तनशब्दविनाशब्दानां लो-
पो वक्तव्यः स्यात्॥ चतुर्थी॥ किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति। एवं भविष्यति अस-
इति। चतुर्थी तदर्थमात्रेणापि सर्वप्रसंगो विशेषानात्। चतुर्थी तदर्थमात्रेणायं सर्वप्रसंग-
सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समहप्रसंगो भवति। समासः शास्त्रेति। अनेनापि शास्त्रमि-

राम

297

२२७

२६

रेषनापच्छालीअवहननापोल्लूषलेइति।।किंकारणं।अविशेषान्नानहिकश्चिद्विशेषनत्रपायिय
ते।एवंजातीयकस्ययद्वैरूप्यंतस्यतदर्थेनसमासः।मासोमेवतोति।आनुपाद्यसमानेविशेषसर्व
प्रसंगः।बलिरक्षिताभ्यांवानर्थकंवचनं।बलिरक्षिताभ्यांसमासवचनमनर्थकं।यथाहिमहाराज
ायबलिः।सहमहाराजार्थोभवति।तदर्थोप्यस्यवासिद्धोयदिसुनाविहितेति।चतुर्थीनाम्रहस्यामह
तामस्यतदृश्येनह्यसर्वो।किंयतावितस्मिः।प्रकृत्यतिवेदस्थत्रयीसादीनामुपसंख्यानं।विकृतेः
प्रकृतौतिक्ष्येदस्थायीसादीनामुपसंख्यानंकर्तव्यं।अश्वघासस्तुत्यस्यस्तुरंगहस्तिविषयेति।अर्थे
ननित्यसमासवचनं।अर्थेशब्देन।।नित्यसमासोवक्तव्यः।ब्राह्मणार्थंब्रह्मविद्यार्थंकिंविग्रहेति
चतुर्थीनाउक्तासहसमस्यतइत्येवार्थेननित्यसमासोवक्तव्यः।।नेत्याहसर्वथार्थेननित्य
समासोवक्तव्यः।विग्रहोमाभूदिति।।सर्वलिंगतावा।।सर्वलिंगताचवक्तव्या।ब्राह्मणार्थं
पः।ब्राह्मणार्थाःस्तपः।ब्राह्मणार्थाशयवागूरिति।किमर्थंननित्यसमासइत्युक्तःसर्वलिंगतावा।

भा॰ प्र॰

२१८

कण्यानेयाहा। सर्वथा सर्वलिंगता वक्तव्या। किंकारणं। अर्थशब्दो हि पुंल्लिंगः तत्र परार्थस्य न स्युर
ष्टः॥ तेन पुंल्लिंगस्यैव समवगाम्यामिप्यते स्यात्॥ स्त्रीनपुंसकलिंगस्य न स्यात्॥ तत्र क्षीरं बहु वक्तव्यं।
विंशतिः प्रकृत्येति वक्तव्यं। अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं। अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः।
सर्वलिंगता वक्तव्या। न वक्तव्यं पूर्वपदान्तात् उदात्तेन। यदि तर्हि प्रकृत्येति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यं। स्वाभा
विकः समासनिर्लोपः प्राप्नोति। विमुक्तिश्चतुर्थी तादर्थ्ये षष्ठी समासप्रसंगं तदूहिति। यदर्थं बलिरक्षितः स ग्रहणं करो
ति। कथं न्यायाद्वा एके। षष्ठ्यां तानीयकानां समासे बलिरक्षितः ग्रहणे न तादर्थ्ये तत्षष्ठ्यां तानीयकानां
समासः। यदि च विकृतिः प्रकृत्यर्थे तादर्थ्ये सा समासः षष्ठीते। न तदर्थमिदं षष्ठ्या ग्रहणं तो बलिरक्षितं प्रद
णं सर्वत्र भवति। यदर्थं प्रयुक्तः। अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यं। अश्वघासा
दयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति। यदि षष्ठीसमासा भवति। अयमपि प्रतिषेधः प्राप्नोति सं स्यात् प्रमवचनस्येति
॥ दन षष्ठ्या गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। न तु पूर्वमेव समस्यते। वस्तुतो समासे समानि सर्वपदस्यान्तस्य

राम

२२८

२१

रथेन भवितव्यं षष्ठीसमासे पुनः रंगो दारुणा येनानाभिमेदः। चतुर्थीसमासेऽपि सत्यं गोदारु येनैव भ
वितव्यं। कथं अश्ववासप्रभृतिषु लक्षितवनविकृतिषु तदर्थ्ये नास्ति तत्र भवति। न चतुर्थीमात्र
मिति। यदर्थं चतुर्थी न तदर्थे अश्वो ग्रहणेवेदार्थग्रहणं ग्रहणं वकरोति। कथं श्वभ्राशापकं। यथा
लाभेयपकाना प्रसजति छत्ये अर्थग्रहणेन कृतग्रहणेन वार्थः अर्थालाती एकानां प्रसजति छत्रयाय
दिवविकृतिषु तुर्थ्यं नास्रकृया सभवति। न चतुर्थीमात्रेण तोर्थग्रहणं कृग्रहणं वार्थवद्भवति। य
दृश्यते। अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः इति। न वक्तव्यः। सछिपश्चयपः करिष्यते। किं कृते भवति।
नेव हि ग्रपेन कृद्वावि हि ग्रहो भवति। अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति। यदि समर्थपदप्रत्ययः किं प्रते।
ड्रमत्तान प्राप्नोति। अथापि कथं विदित्संज्ञा स्यात्। एवमपि। अर्थः। अर्था। अगस्त्येति बहुवाडौ
स्यातां। एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति। किं कृते न भवति। भवति वेदवद्भिरुद्घपदं विग्रहो बहुव्रीहिः।
जघथाशोभनमुखमस्याः सुमुखीति। नेवं शक्या इह महद्भर्थमिति याचकापोपसमस्येयातां। ए

भा·श्रा

वैतर्हि तद्रथस्योत्तरपदस्यार्थशब्दः आदेशः करिष्यते। किं तर्हि भवति। न वै वाहीकस्य विप्रस्येति न
विग्रहो भवति। अपि च सर्वलिंगता सिद्धा भवति। तत्राद्धि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। योगविभागः करि
ष्यते। चतुर्थी उवेन तेन सह समस्यते। ततः अर्थः। अर्थेन रथस्योत्तरपदस्यार्थशब्दः आदेशो
भविष्यति। इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति। कुत्रायनावि बाधाकायद्ध रितमिति। आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति। नार्थेन चतुर्थी समस्यते। न चतुर्थी मात्रमिति। यदयं हितसुखग्रहणं क
रोति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणं कार्थः। तथाजातीयका
नां समासः। यदि चतुर्थी या चतुर्थी मात्रं समस्यते। न चतुर्थी मात्रं ततो हितसुखग्रहणं अ
र्थवद्भवति। इहापि तर्हि नरस्योत्तरपदस्यार्थस्यार्थशब्दः आदेशः प्राप्नोति। यूपाय दारु यूप
दारु। कावचनं। वावधिष्यते। इहापि तर्हि विभाषा समासः प्राप्नोति। ब्राह्मणार्थं सत्रियार्थमिति।
एवं तर्हि। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। प्रकृतिविकारयोः समासः न च नरस्योत्तरपदस्य वा अर्थ-

राम

२९१

१२२

२५

शब्दस्यारूढो भवति। अन्यत्रापि यद्भवति। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति। एवं तर्हि तदर्थार्थे वी-
वधः छ्या निवृत्त्या वा दुरभावः प्राप्नोति। तस्मान्नैव शक्यं। नैवं द्वे अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। स-
र्वलिङ्गता वक्तव्येषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह ब्राह्मणार्थमिति। केषा चतुर्थी। तादर्थ्य इत्या-
ह। यदि तादर्थ्ये चतुर्थी चार्थशब्दप्रयोगेणानभिधानादुक्तार्थानामप्रयोग इति। समा-
सोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। वचनात्समासो भविष्यति। यदि पुनरयं ते। सर्वलिङ्गता वक्तव्येति। नैष दो-
षः। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। चतुर्थी॥ ॥ पञ्चमी भयेन। अपल्यमिदमुच्यते। भयेने-
ति। भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यं। वृकाद्भयं। वृकभयं वृकभीतः वृकभीतिः वृकभीरिति। अ-
परस्त्वाह। भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यं। वृकभयं ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुः। पञ्चमी भयेन॥
सप्तमी शौण्डैः॥ शौण्डादिभिरिति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः। अक्षकितवः स्त्री-
कितव इति। तत्तर्हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। बहुवचननिर्देशात्। तस्मात् शौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते॥ सप्तमी शौ-

भा॰ श्री

।।। ष्कं से ए हे पे ।। ष्कं से ए य थ्य हे ए । ष्कं से ए से पे थ्य हे ए । कर्त्रां ऽ हा ए पष्ठा घ्यान । ते॰

थ्य का क इ ति से प इ फ य ते । क इ ह से यो ना म । य छा ते थ्य का का न वि रेष्ठ ता रो म वं ति । ए

व यो गु र कु ला नि ग ह्वा न वि रं ति ह ति । त श म्यो ते थ्य का क इ ति ।। ष्को से ।। ।। हू ये ष्णि ते । स्ये

नि यो ग य च्छ ह ए । रु ये नि य म यून व कं व्या । इ हा ए प थ्या प्यान । पृथ्वी हु ग ये मा म श न रुष्य

यि । नु या क इ ति । न न हि विम् थ न व म थ्या । म ए इ ये वा सि हं । इ ह य या ग ह्य ति यो ग नः का ये न्ह

एं त स्य न ह्व ति । न व शे ए इ ये व सि हे । प हु ह ए क ने थ्य । इ ह मा च्य न ए थ्वी हु रा न च्या मि से ति ष्य

ये ः।। ।। ष्ण ये । कि मु हा र ए । अ व त मे न कु ले ष्कि ते ज ए न त । स प इ फ य ते । क इ ह से पो ना म य॰

थ्या अ व त मे न कु ला न वि रे ष्का ना रो म वं ति । ए वे का यो ए र न्य यो न वि रं ति ह ति । त श म्य ते श्री

व त मे व कु ल ष्कि ते न ए त रि ति । से पे म म ए ते ने को ते न म ह म म ए य त इ फ य ते । त त्र ते म ए ति के न

म न कु ले न व म मा मो न ज्ञा म्पे ति ।। स पे ग नि का र य क ष्ठ थ्य न कं कि मु कं रु हू ह ए ग ति का र क थ्य व ।

राम

३००

स्यापि तानि रूपाणि ॥ पात्रेसमितादयश्च ॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । पात्रेसमितादय एव यथा स्युः । प-
रमपात्रेसमिता इति । पात्रेसमिताः । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः । इह कस्मादव्ययीभावो न भवति । एक-
नदी । नदीभिः संख्येति अव्ययीभावः प्राप्नोति । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः ।
कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधा-
नोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधा-
नो द्वन्द्वः । न कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते । अत्राव्ययीभावः क्रियते । ननु रूपद्वयं इति । ननु
द्वाभ्यामपि प्राप्नोति विप्रतिषेधेन भवेदेकप्रवृत्ताधिकारे सिद्धे । एकार्थे तु न सिध्यति । अत्र समासान्तस्या-
व्ययीभावः प्राप्नोति । एकार्थे यावत् तत्पुरुषः प्राप्नोति । एकार्थे तु न दोषः । कथं नदीभिः
समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । सर्वत्र एव वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरं ॥ ॥ इति भगवत्पतञ्जलिविरचि-
ते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री

भा०

नर्हि तर्पोत्तरपदः समाहारे॥ समाहार इति किं पंचकपालः पंचशदः समासाः पूर्वादिरनोः कर्मसाधनो घञ् समाह्रि
यते समाहार इति। यदि कर्मसाधनः पंचकुमार्यः समाहृताः पंचकुमारि गोत्रियोरुपसर्जनस्ये
ति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। द्विगुरेकवचनमित्येकवचनं कर्तव्यं। एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति समाहर
णं समाहारः अथ भावसाधने सति किं समभिधीयते। यत्र दोषोऽत्र तावत्। कः पुनर्गवां समाहारः यत्तत्र
र्जनं कृत्स्नानां सपहरणं वा यद्येवं विशिष्टेषु कूलेषु गोषु वर्तते। ष्ठुन सिध्यति। एवं तर्हि स
मन्यानीकरणं समाहारः एवमपि पंचग्रामा सिद्धनगरीति न सिध्यति किं कारणं समेकत्वं वा
ग्रामाणि मुख्येऽवर्तते हरति ईशान्तरव्यापत्तेर्नावश्यं हरति ईशान्तरव्यापत्तिः एवं वर्ततिकिं तर्हि स्याद्
द्वयोः प्रवर्तते न यथा मातुरं तुहरति पितृ तुरं तु हरति। अथवा पंचग्रामा सिद्धा नगरा निवृत्तिरषीति
नैवं हि यत्त्येवावतिष्ठते। अवश्यं समेतानां किंचिदाकांक्षतिक्रियां गुणं वाय यदाकांक्षति तदेकसं
द समाहारः। अयं तर्हि भावसाधने समितो सः पंचपूली आनीयतामिति मानां नयने वा दितेइ

राम

२०१

301

3

यानयनं नञ्प्राप्नोति नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथेह गौरश्वं वष्योऽस्मिन्नीषो मीयइति कथ
माधके गौ वो दितायाइ द्वये आरंभणात् नैमनजोःसमाविश्रामनादीनि क्रियंतइति। असंभास्वानूपाशाक
नेभ्आरंभणादीनां संभवो नास्ति। निकूलात्र आकुजि सहवारितेइ द्वये आरंभणादीनां संभवो नास्ति निकूला
त्रा आकुजि सहवारितेइ द्वये आरंभणादीनि क्रियंते। इदमत्थे वंजातीयं कन्यं व। असंभवान्नभावान
यनस्यइत्यानयनं भविष्यति। अथ वा अत्र परिकानुह्यया कुल्योः। किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तर
पदयोर्भवति। एवं मन्यतेऽमहं नि। द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतरा। अयत्नादृष्टसिद्धिः। द्वि
गुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादृष्टसिद्धिः। काइतरेतराश्रयता। द्विगुनिमित्तप्रत्य
योत्तरपदे इष्टे प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च
न प्रकल्पंते। एवं तर्ह्यर्थ इति वक्ष्यामि। अर्थे चेत्र द्विगुना नुनप्रतिर्बहुव्रीहिवत्। अर्थे चेत्र द्विगोनाप्ति
र्जाप्नोति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः। पांचनापितिः। किं कारणं द्विगुनोक्तत्वान बहुव्रीहिवत्तान घ्ट्य।

भा०

चित्रगुः शबलगुरिति बहुव्रीहौ गोशब्दात्स्वार्थे । एष मत्वर्थीयो न भवति । एवं तर्हि समासतद्धितवि
धाविति वक्ष्यामि । समासतद्धितविधाविति चेद्द्वन्द्वे समाससंज्ञाभावः । समासतद्धितविधावि
ति चेद्द्वन्द्वे समाससंज्ञा न प्राप्नोति । क्वान्यत्र द्वयोरेकवाक्यार्थे द्विगौ । द्विगोः । इत्युक्ते द्विगोः स्यान्ने
षष्ठ्यरोत्तरप्राप्नोति । सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् । सिद्धमेतत्कथं प्रत्ययोत्तर
पदयोश्चेति वचनात् । प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञामवृत्तानि वक्ष्यामि । ननु चोक्तं द्विगुसंज्ञाप्र
त्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमेतन्नत्ववोऽरि
तः सर्वाणि चेतरेतराश्रयाणि परिकल्पेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नेदं तुल्य
मन्यैरितरेतरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या । एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते तद्यथा कश्चि
त्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः । अथ वातव्यो
न शाटकः । शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धं । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो

राम

३०२

पञ्चभिर्नेशाटकइत्यनङ्वनीत्॥ एवमिहापि नास्मिन्नुद्धिगुर्भवति यस्माभिर्निर्वृत्तस्य प्रत्ययस्य नूर
पद्दाभिति यैर्नेसंज्ञो भविष्यतः॥ अथ वा पुनरस्त्वथैद्दति॥ ननु वोक्तमर्थे वेत्तद्धितानुत्पान्निर्वृद्दुव्रीहि
वादिति॥ नैष दोषः॥ नावश्यमर्थग्रहणेऽभिधेय एव वर्त्तते किं तर्हि स्वार्थेऽपि वर्तते॥ नपुंस्थाद्
रार्थे छप्रसमहेयमनार्थेऽभिरुपाममहेहा राजे नः स्वर्द्धनानि नः स्तुरिति॥ एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगु
र्भवति तद्धितः स्यादिति॥ द्विगोर्वा लुग्ववनेद्दापकं तद्धितोऽयमेः॥ अथ वायद्यं द्विगो हेतुगनप
म्यद्वितिद्विगो रत्नारस्यतद्धितस्य लुकस्यात्तितद्वापयन्न्याकर्यः। त्रप्रघयतेद्विगोस्तद्धितदत्ति॥
समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणान्नर्थकं तद्धितार्थे नकृतलावा नः॥ समाहारसमू
हयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकं किं कारणं तद्धितार्थे नकृतलान जद्धितार्थे द्विगु
रित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति॥ यदि तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति॥ यदि तद्धितार्थे
द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यतितद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति तत्र पश्चात्तंलुग्भविष्यति लुकृकृता

भा० निष्ठाप्तुवेतिकानित्ये वपूर्वी द्वयाएलोऽपरिमाणाबिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकि॥ तिप
जिघेः शाम्रोति। पंचगवं दशगवं गोरतद्धितलुकीति टच् शाम्रोति। नैष दोषः। अविशेषेण
द्विगोर्ङीः प्रभवतीत्युक्ता अपरिमाणाबिस्ताचितकंबल्येभ्यः समाहारेतु निवस्ता मित्रप्रिय
मार्थमविछ्छानि समाहार एव नान्यत्रेति। गोरतद्धितलुकीति गोः समाहारोऽविशेषणागोप्र
वृ भवतीत्युक्ता द्विगोः समाहारे तु निवस्ता मित्रप्रियमार्थमविछ्छानि समाहार एव नान्यत्रे
ति। अथ विधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्त्तव्यं समाहारे। अभिधानं यथा स्यात्। तद्धितार्थे मा
भूदिति। किं वस्तानु तद्धितेत्यत्रिः पंसल्पेजयन्पञ्चगौ लुगभविष्यति। लुक्कृतानि निशाप्तु
वेति। सर्वाणि परिहृतानि न सर्वाणि परिहृतानि पंचकुमारिर्दशकुमारि लुक् तद्धि
लुकीति निङीपो लुक् तत्र सत्येजाद्वेद्वजन्तु तस्य योतत्र पदे निसमासवृत्ते दंद्वजन्तुन तस्यो राम
न तत्र पदे नित्य समासो वक्तव्यः। वाग्दृषदाश्रियः। छत्रोपानहाश्रियः। दशगवाश्रियः। किं

303

डांग्रथवा पुनरस्त्वन्ञोऽनन्तरे कथं प्रवहोतारः दृष्टाहोतारः आद्युदात्तप्रकरणो दिवोदासादीनां छ
न्दस्येव सिद्धं।संख्या॥ ॥कुत्सितानि कुत्सनैः॥ ॥किमुदाहरणं वैयाकरणखसूचिः। किं व्याकर
णं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरणः। वैयाकरणः कुत्सितः। तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भव
ति कुत्सिता॥ छ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः॥ छ॥ उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमाना
नि किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयं आहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयं। किं चातः। यदि यदेवो
पमानं तदेवोपमेयमेकस्येहोपमार्थः गौरिव गौरिति। अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयमेकस्येहोप
मार्थः गौरिवाश्व इति। एवं तर्हि यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः
किं पुनस्तन्मानं आह कथमनुष्यमानं गंस्यते॥ मानं हि नाम अनिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अ
निर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति। तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं। गौरिव गवय इति गौ-
निर्ज्ञातः गवयोऽनिर्ज्ञातः कामं न तर्हि नेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्यात्तं गौरनिर्ज्ञातः ते

भा०

नकर्त्तव्येत्यानुगावयद्दवगौरिति बाढं कर्त्तव्यं। किंपुनरिहोदाहरणं। शाब्वा इत्यामा। कः पुनरयं इत्याम
शाब्वो वर्त्तते शाब्बामित्याह। केनेदानीं देवदत्ता मिमीयते। समासेन। यथैव शाब्वी इत्यामो देवदत्त
इति न सिध्यति उपसङ्ख्यानस्येति ह्येवमविष्यति यदि तर्हि उपसङ्ख्याना न्यत्वेऽनातायकानि
मवेति निमित्तिरिकल्मासशीकुम्भकपाललोहितो अनुपसङ्ख्यानलक्षणाईकारेण प्राप्नोति। ए
वं तर्हि शाब्बामेव शाब्बा शाब्वो वर्त्तते देवदत्तायां इत्यामा शाब्बः। एतमपि द्युणाः श्रेणि हि द्रोमव
ति बहवः शौक्ल्यं गुणाः तो स्या समस्या ष्टद्युरिति। अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सं
प्रत्ययः न यथा वै इक्षु क्षीरे देवदत्तेति। बहवः वेदेगुणाः यावतो विषयदर्शनमात्रा गम्यते एव
मपि समानाधिकरणेने निवर्त्तते व्यधिकरणत्वात् समासो न प्राप्नोति। किं हि वचनान्न भवति य
द्यपि तावदवचनात् समासः स्यात्। इह तु खलु कृष्णा गावः धवला गवः धवलाः समानाधिकरणाल्लब्ध
णः पुंवद्भावो न प्राप्नोति। एवं तर्हि तस्यामेवो भयं वर्त्तते। एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवो भयं वर्त्तेत इ

राम

ति। इत्यत्र हि बहुरूपेक्षं स्यान्न यदि तावदेवं विग्रहः किं पुनरेतत् ध्रुवस्यामा देवदत्तेति शास्त्रांतरस्यामेम
ध्येन रूपे संस्थानं। अथ द्वाष्टवां विग्रहः क्रियते पथ्यापथ्यौ सामान्ये। द्विरिष्टैव देवदत्तेति एवमपि
देवदत्तायां रूपमेव न रूपे संस्थानं। एवमपि गुणोऽन निर्दिष्टो भवति बहवष्टरास्तु गुणाः
गोरूपाः समस्ताः एकत्व इति। अपि निर्दिष्टमानस्यापि गुणस्य भवति लोके प्रत्ययः। जघन्यत्वे
द्रव्यत्वो देवदत्तेति बहवष्टुङ्गगुणाः यावान्सो ग्रियदर्शनना सामान्यतोऽनुपमानसमासेऽगु
णावचनस्य विशेषणाकांक्षसामान्यवचनात् प्रसिद्धिः। उपमानसमासे गुणवचनस्य विशे
षणाकांक्षसामान्यविषयस्याप्रसिद्धिः स्यान्न शास्त्रीयसमासः। समासाश्रयो द्वन्द्वशास्त्रीयाद्
नामिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते तत्र सामान्यवचने इति समासोऽनर्थको भिन्न
वा रूपासमत्वेऽप्युभयपदसमासानन्वयकत्वाद्बहुव्रीहौ सामान्यवचनत्वे प्रसिद्धिः। नवा
एषदोषः। किं कारणं रूपासमत्वेऽप्युभयपदमध्यवाहतनमपत्रे वाद्रूपासमत्वे सामासि। शास्त्रार

मा०

वदन्नायां वानपवकाशो धनशब्दस्य न तावकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते किं वा वक्तुमयं वाच
कः। श्यामत्वस्योपमेयगतस्याभावान्न द्वावेकं लाघवात् स्यात् सामान्यवचनं ग्रहणं सिद्धं सामान्यवचनेष्व
सिद्धं सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति। नार्थः पद्य एव सामान्यवचनैः। यो लक्षणतः सा
मान्यमाहाद्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव। अत्र च सामान्यवचने
रिति पृथग्योगे सर्वशब्दोऽन्येन शाब्दे नाभिसंबध्यमानो विशेषवचनैः संपद्यते। न एवं विज्ञा
यमानः शास्त्राभिसंबंधात् सामान्यवचनैरिति पृ सा॥ छ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सा
मान्याप्रयोगे॥ छ॥ सामान्याप्रयोग इति किम् अर्थ इह माभूत् पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शू
रः पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवानिति। सामान्याप्रयोग इति शाकपार्थिवकुंकमान्न भवति पुरु
षोऽयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवानिति अत्र सामर्थ्यानेकत्व समासमर्थ्यापेक्षमम
समर्थं भवतीति एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्याप्रयोग इति ज्ञापितेनैव तज्ज्ञापयत्याचा

राम

३०५ ४

३४

यः भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति। किमेतेन ज्ञाप्यते प्रयोजनं। राजपुरुषोऽभि-
रूपः राजपुरुषो दर्शनीयः। अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति॥ छ॥ विशेषणं॥ छ॥ विशेषणं विशे-
ष्येणोभयविशेषणालाङ्गमयोष्ठविशेष्यलाङ्गुपसर्जनार्थसिद्धिः। विशेषणं विशेष्ययो-
रुभयविशेषणालाङ्गमयोष्ठविशेष्यलाङ्गुपसर्जनस्यार्थसिद्धिः। कृष्णतिलो इति। कृष्ण-
शब्दोऽयं तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणं भवन् संपद्यते तथा तिलशब्दः कृष्णशब्दे-
नाभिसंबध्यमानो विशेषणं भवन् संपद्यते तदुभयं विशेषणं भवतु भयं वा विशेष्यं वि-
शेषणं विशेष्ययोरुभयविशेषणालाङ्गमयोष्ठविशेष्यलाङ्गुपसर्जनस्यार्थसिद्धिः। न
वान्यतरस्य प्रधानभावान्न द्विशेषकत्वाद्वा परस्योपसर्जनत्वसिद्धिः। न वा एकशेषः किं
कारणं। अन्यतरस्य प्रधानभावात्। अन्यतरस्य प्रधानभावान्न द्विशेषकत्वाद्वा परस्य न द्विशे-
षकं वा परस्यान्यतरस्य प्रधानभावान्न द्विशेषकत्वादपरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति।

प्रा०

थद्दाश्चस्यतिलाः आव । बाल्येन यिवक्षितामर्थं तिकृष्णो विशेषकत्वेन तदा तिला प्रधानं कृष्णो
विशेषणं कामेतर्द्धेनेनैव हेतुना यस्मात्कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षितामवेति तिलास्तु कृवि
शेषणत्वेन तेन कर्मधा योतिलकृष्णाइति नकर्मधारयं नत्वेषद्वंद्वः तिलाश्चकृष्णाश्च इति नखल्वपि
षष्ठीसमासः तिलानांकृष्णास्तिलकृष्णाइति । किंतर्हि द्वाविमौ प्रधानशब्दौ एकस्मिन्नर्थेप्र
गपदेवतस्थ्येतेनवदयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदेव वर्तमानयोः किंविशेषणप्रयोज
नमस्मिन्नत्र प्रयोगादेतन्नगेनकेश्चेनमतात् । पतरत्प्रधानेन द्विशेषकंवा परमिति । नत्वत्वेना
वातूमे देहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति मवापिकसंदेहः प्रयोभौ गुणशब्दौ न यथा खंड
कुब्जः कुंजः खंज इति । यत्र येन्यतरत् द्रव्यतन्यतरो गुणः तत्र यत्तद्रव्यंतत्प्रधानं न यथा पुष्कि
मालभेत कृष्णमालभेत नपि हं पिंडी मालभ्य कुतो भवति अवद्रव्यतन्द्रुणाद्वैयमा कांक्षतिक
—यंतहि सोरे प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगवदस्थ्येतेनवृद्धः । किं पेक्षिनैनयोरावश्यकम्

राम

२०१

मादेशाः नत्वेकत्वसंज्ञायां भवन्ति ॥ पूर्वापरप्रकरणम् ॥ अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रिय-
ते न विशेषणविशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धत्वात् बहुलवचनस्याकृतिगणत्वादुत्तरत्रानुक्रमणार्थं। कृ-
तं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते। यद्यकृतं स्यात् तदनेन कृतत्वात्तेनैतन्नु। एवं तर्हि
नञ् मोऽकृस्यामिति कृताल्वकारकं वसाधकं वनिर्वर्त्तकं व यद्वानेन कृतं स्युः कृतेनेतर किमर्थमि-
त्येवमाद्यनुक्रमणं क्रियते। उदाहरणप्रपञ्चार्थम्। एतेन खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति।
येषु बहुलग्रहणं पृणावश्चाकेवलेलक्षणोकेवलेऽप्यंवोवानेतञ्चाकारकं भवति। अवशेषं रव-
त्वच्छस्यामिति दंवकंच्य बहुलमन्यतरस्याम्। तमयथ्वा। एके प्रामितिः। सर्ववेदपारिषदं हि
इदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥ छ ॥ श्राणादयः ॥ छ ॥ श्राणादयः शब्दा नेकृताद्वि-
रात्कृतिगणः। श्राणादिषु अर्थवचनम्। श्रेण्यादिषु अर्थग्रहणे लौकिकोऽत्रे अश्रेण्यः श्रेण-
यः कृताः श्रेणिकृताः यदा हि श्रेणय एव किंचित् क्रियन्ते न तदा समासः स्यादिति अन्यत्राप्यर्थग्रह

भा०

ग्रेषु द्वंद्वस्य प्रतिषेधं शास्ति तदिह न तथा। किं कारणं। अन्यत्र सर्वनाम्नां कार्ये परे ऽस्मिन् कार्ये इह
पुनः सर्वेऽप्यर्थकार्ये परे ऽनेन कार्यं॥ ६॥ क्तेन नञ्॥ ७॥ नञ्विशिष्टेन समानप्रकृतिना सह ए-
मू। नञ्विशिष्टेन समानप्रकृतिना सह णोकर्म व्यं इह मा भूत् गतसिद्धं वा ... भुक्ते वेति। अनसितिवश-
नि घेयो वक्तव्यः। इह मा भूत् कृतं व्यसकृतामिति। तुष्टिदुःखिकेन वा। तुष्टिदुःखिके च समासो
वक्तव्यः। इहापि यथा स्याद् अशितानशितेन जीवति क्लिष्टा[illegible]। क्लिशितानैकिं शुभ्यन्ते
समानप्रकृतिना सह णोकर्तव्यमिति प्रदानं। ज्ञिविशिष्टेन तुल्यार्थेन वा त्र नञ्कृत एव विशे-
षः। किं तर्हि प्रकृतिकृतोऽपि। अर्थे विशिष्टे शाब्देऽस्य वा अवधारणे वर्तनेन षष्ठ्या देवदत्तस्य
त्वं दत्ता वा ह्या वमि रूपो दर्शनायोपपन्नं वैनौ देवदत्तस्य पठन्दत्तात्स्याध्यायेन विशिष्टः स्वा-
ध्याये नैव तिगम्यते अन्ये गुणाः समासा भवेति। अस्माधिके वर्तनेन षष्ठ्या देवदत्तस्य पठन्द-
त्ता वा आवमि रूपो दर्शनायोपपन्नं वैनौ देवदत्तस्य पठन्दत्तान्स्याध्यायेन विशिष्टः स्वाध्या

३०१

नेत्रिप

राम

३०७

39

येनाधिकः अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति। तद्यथा तावदूर्ध्वमाररोहिणो विशिष्टस्थाद्द तद्दानैवार्थः स
मानप्रकृतिग्रहणान्न नेह भविष्यति सिद्धं वा अनुक्तं वैति नाध्यनसि लिङ्गनिषेधेन नेह भविष्यति।
कर्तव्यमकृतमिति तु द्विडधिकेनापि तु न दास समासो भवन्त्याशंसा न यत्राधिको विशिष्टत्वात् तदास
मानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत् तु सिद्धं वा अनुक्तं वेति अनन्तिति वचनं जिबेधो वक्तव्यः इह
माभूत् कर्तव्यमकृतमिति तु द्विडधिकेनापि तदास समासः सिद्धो भवति तत्राधिको विशिष्टत्वा
त् मत्वा समानप्रकृतिग्रहणं बाधते। अवधारणं नञा वेत् तु द्विडि शिष्टेन नञ् प्रकृत्यो। अथवे
दृष्टिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं। अवधारणं नञा वेत् तु द्विड्ढ शिष्टेन नञ् प्रक
ृतेन। अथवेष्टिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति। कृताकृतादीनां वोपसंख्यानं। कृता
पकृतादीनां वोपसंख्यानं कर्तव्यं। कृतापकृतं भुक्तविभुक्तं पीतविपीतं। सिद्धं तु क्तेन विसमा
नावनञ्। सिद्धमेतत् कथं क्ताने न क्रियाविसमासो नञ् भवति क्तान्ते समस्यन्त इति वक्तव्यं।।

प३

भा०

गणादीनां चोपसंख्यानं । गतनृत्या गणेया जाजुष्यानेऽष्टुराष्टुटिका । कथ्याकथिका । कलाफलिका । म-
नोन्मानिका ॥छ॥ युवा खलतिपलित ॥छ॥ अस्तु कोऽयं निर्देशः । समानाधिकरणेनेति वा-
र्तिते कः प्रसंगो व्यधिकरणानां समासः स्यात् एवं तर्हि ज्ञापयत्यनया वार्थः । यथाजातीयकस्तुत्त-
रपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजने प्रातिपदिक-
ग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्त्तव्या भवति ॥छ॥ वर्णो वर्णेन
॥छ॥ इह विबाधिते वर्णो वर्णेन तुल्यार्थाः समासो वा स्यात् कृष्णेन सारंगः कृष्णसारंग इति । समाना-
धिकरणेन वा कृष्णः सारंगः कृष्णसारंग इति । कथमत्र विशेषः वर्णो वर्णेन तुल्यार्थासमास एतत्प्रतिषे-
धे वर्णग्रहणं । वर्णो वर्णेन तुल्यार्थासमासे एतत्प्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्त्तव्यं । तुल्यार्थापूर्वपदे कृति-
स्वरं भवति । अनेनैव सतीति यत्कर्त्तव्यं । अथ द्वितीये न वर्णग्रहणेनैतद्विशेषणेनार्थः । बाढमर्थः । राम
पूर्ववत् सतीत एतद्गोऽस्ति । न तु वा पुनरस्ति आह इतः एतः कृष्णतोलोहितेतद्इति नार्थ एवमर्थेन वर्ण-

३०४

२०८

ॐ

ग्रहणेन यदि तावदयं कर्म्मणि क्तः तृतीया कर्म्मणि नित्यमनेन स्वरेण भवितव्यं अथापि कर्त्तरि परस्मा
न्नेनस्वरेण भवितव्यं अथ समानाधिकरणः । समानाधिकरणो द्विवर्णग्रहणं समानाधिकर
णो द्विवर्णग्रहणं कर्त्तव्यं वर्णो वर्णेष्वनेन इति वक्तव्यं । एकं वर्णग्रहणं कर्त्तव्यं । इह मा भूत् वपर
मश्च स्थः परम स्थः । द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्त्तव्यं । इह मा भूत् दकल्लतिलाइमि । एकं वर्णग्रह
णमनर्थकं । अवर्णस्य वा वर्णे वर्णस्य वा वर्णे । अन्यतरस्य कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेति । एवं तर्हि तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे स्वरविधौ
चैकं सयस्मादिति तृतीयासमासस्यापि तान्येव चत्वारि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे
स्वरविधौ चैकं सामान्येन समन्ततो यासमासो भविष्यतीति तृतीयान्तकृतार्थेन गुणवचनेने-
ति । अवर्णस्य वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यः । पुनरनेन न सिध्यति तदर्थं कृत्यतेनेन सिध्यति । स्तु
कमधुहरिन वधुरिति । तथा समन्ततान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे स्व

मा०

रथिचौचैकं। अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः सामानाधिकरण्यं सिद्धकार्यविशेषणं विशेष्येण
बहुलमिति। एवमपि इदं वक्तव्यं इह लोके कर्तव्ये स्वरयित्वा वैवश्चति परोक्षस्याभावात्स्मात्समानाधिक
रणात् इत्येष पक्षो मार्योनू। समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्ज्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन।
समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्ज्जनानां परं परं भवं भवति विप्रतिषेधेन। प्रधानानां प्र
धानं। उपसर्ज्जनानामनुपसर्ज्जनं। प्रधानानां तावत्प्रधानं। वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानमित्य
स्यावकाशः गोवृन्दारकः। अश्ववृन्दारकः। कोसलयुवतीनामवकाशः इभ्ययुवतिः आढ्ययुवतिः इ
होभ्यः श्रोत्रियोतिनामयुवतिः वृन्दारकयुवतिः प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन। उपस
र्ज्जनानां परमनुपसर्ज्जने सन्महत्परमोत्तमान्यो। छत्ता इत्यस्यावकाशः सद्वैद्यः सद्वृक्षः। कतरत्
स्यारयाभ्रलाभ्येतेन स्यावकाशः तुल्यश्वेतः तुल्यमहान् इहोभयं प्राप्नोति तुल्यमहान् तुल्य
महान् उपसर्ज्जनानां परमनुपसर्ज्जने भवति विप्रतिषेधेन। समानाधिकरणसमासात् बहु

राम

२०२

३५

309

व्रीहिः। समानाधिकरणो समासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन। समानाधिकरणो समासस्यावकाशः वी
रः पुरुषो वा रपुरुषः। बहुव्रीहेरवकाशः कंठेकालः। उरोमणिशाखेति वीरपुरुषको ग्रामः। बहुव्रीहिर्भ
वतीति विप्रतिषेधेन। कथं विकर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः। कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः। किं प्रयोज
नं सर्वधनाद्यर्थः। सर्वधनी सर्ववीजी सर्वकेशी नटः। गौरखरवदरण्यं कृष्णसर्पवान्वल्मीकः। लोहित
शालिमान्ग्रामः। किं प्रयोजनं। कर्मधारयप्रकृतिर्मत्वर्थीयो यथा स्यात्। किं च का
रणं न स्याद्बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य प्रत्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेण प्रत्युक्तत्वान्न शाखेति न स्व
त्यपि मत्वाश्रयो मत्वर्थीयः किं न त्वेवंर्थाश्रयः मत्वर्थे च बहुव्रीहिणोक्तत्वा न भवति। एवं कर्मधारयेण
प्रत्युक्तत्वान्न भविष्यति। एवं तर्हि। इष्यते सर्वाणि धनानि सर्वधनानि सर्वधनान्यस्य सन्तीति सर्वधनीति।
नैवं शक्यं। नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात्। तत्र यदुक्तं कदाचित्कर्मधारयप्रकृतिस्तत्र प्रत्युक्तं। एवं तर्हि
वतिवै किंचिदाचार्याः कर्मधारयं बहुव्रीहिं कृत्वा पठन्ति कार्याः शाखारोह इति नन्दादिरं पठितं समानाधिकर

भा०

॥समासा बहुव्रीहिः कर्त्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थं इति। यदुक्तं तेन समानाधिकरणसमा-
सो बहुव्रीहिर्भवतीति विग्रहविशेषेणेति। नैष युक्तो विग्रहविशेषः। अन्तरङ्गः कर्मधारयः कृतोऽन्तरङ्गत्वा-
त् स्वपदार्थे कर्मधारयः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः। अस्तु विभाषा कर्मधारयः प्रधानः कर्मधारयः। तदा
बहुव्रीहिर्भविष्यति। एवमपि पर्यायेण कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभि-
धाने प्राप्ते इति सर्वप्राप्येव समर्थोपलः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं मा भूदिति एवं तर्हि
नेदं नञ्प्रयोगस्योदाहरणं विग्रहविशेषे पूरणमिति। किं तर्हि द्विष्ठिरयं पठितः समानाधिकरणसमासा-
त् बहुव्रीहिरिष्टः। कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थं इति। यदोष्टिः पठिता नार्थोऽनेन। इह हि सर्वे मन्द-
व्याः अल्पेनाल्पेन महतो महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति एकेन माषेण शतसहस्रं एकेन कुद्दालप्रहारेण खारीम-
हस्तं तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिर्मा भूदिति बहुव्रीहिणा भविष्यति लघु-
त्वात्। कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इति इनिप्रकरणे सर्वादेरिनिं वक्ष्यामि तत्रावर्यं वक्तव्यं

राम

२१०

310

40

ठनो वाध्यनार्थी कथं गोरखरवदरण्यं गौरमृगावदरण्यं कृष्णसर्पवान् वल्मीकः लोहितशालिमान् ग्रामः
अल्पत्वविशेषः ज्ञाप्याज्ञाप्तिसंबंधः क्रियते कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सा प्राप्ति तु लोकेऽस्ति पृथक्
नरो ज्ञातिनद्व नामि संबंधः क्रियते कृष्णसर्पो विल्मीकः इत्येव न द्रामवान् एवं पूर्वपदानि शायस्रातिशायि
काद्ध बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराय थः एवं पदानि शायस्रातिशायि काद्ध बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन दि
प्रयोजनं सूक्ष्मवस्त्रतरायथः आतिशायिकस्यावकाशः पटुतरः पटुतमः बहुव्रीहेरवकाशः चि
त्रगुः शबलगुः इहोभयप्राप्तौ सूक्ष्मवस्त्रतरः नीरसगङ्गतरः बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन
नैषयुक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परमित्युच्यते एवं स्थूलबहुव्रीहिः परआतिशायिकः इष्टवा
नोपरःशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति एवमथस्तुकः सोनरंग आतिशायिकः कोऽसौ रंग
नाड्याप्यातिपदिकाद्रातिस्रौ शायिकः सुबन्तानां बहुव्रीहिः आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः कथं
समर्थानां हि तद्धितवृत्तिघने सामर्थ्यं वहै सुवैतेनाएवमथं नरंगः कथं स्वपदार्थ आतिशायिकः

भा०

अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः एवमपि नाञ्जरंगः कथं स्पर्द्धयामानिशायिको भवति नवांजरेणाश्लिषे योगे नस्प
र्द्धा भवति । नैव वात्रानिशायिकथ्याप्नोति । किं कारणम् असामर्थ्यात् ननु कथम् असामर्थ्यं । सापेक्षम् असमर्थं भ
वतीति । यावता अवस्थाशितिन इतनम पेक्षं नेनद्वंते वा पेक्ष्यवस्थाशांवेत्रे युगपत्स्पर्द्धा भवति न तु वाय
मानिशायिक एवमामकः सन्न्यान्व्यपेक्षा यां विधायते सन्न्यमेव मात्मको यांव नांजरेणाव्यपेक्षा
मा ति शायिकस्य स्पृष्टत्रिलस्यो सन्न्यान्न विनव्यंतो वनांजरेणाव्यपेक्षा यामानिशायिकस्य स्पृष्ट
त्रेः या हि व्रतियोगिने श्लिव्यपेक्षा वा हि तद्वंते शजिनन स्यां भवितव्यं बहुव्रीहिः अपि तहिं न श्नोति
किं कारणम् असामर्थ्यादेव कथम् असामर्थ्यं सापेक्षम् असमर्थं भवतीति यावता अवस्थाशिवस्त्रां मरणाप
पेक्षं नेनद्वाभावाभिसंबंधः एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रजिष्टपेपरमिति किं तर्हि दृष्टि
रियं पनिष्टिताद्भिरागदाजिरायज्ञानिशायिका बहुव्रीहिरिष्टा स्याद्वस्त्रान्तरा पृष्ठिरिजिप्रदाष्टिरियंप
हिताना र्थोऽनेन कथं ये पाप्नुक्तिरका । वस्त्रां मरणां वस्त्रीन्तरे युगपत्स्पर्द्धानद्वाभावाभिसंबंधा

३॥ ३७७

राम

इतिपरस्परं नरेणावस्थानां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धितत्ताभासि संबंधः। किं यत्र निष्प्रतिद्वंद्वं सराजा बहुव्री
हिः। बहुव्रीहौ राजिराधिकः। नतहीरानो ऽभिहितं भवति सूक्ष्मनरत्ववस्तु न भवति यदां न रेणाजद्वंद्वे
वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धो निष्प्रतिद्वंद्वस राजेति राधिकः। कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य
प्रकर्षः स्यात् नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षेण विजयः। यथैवार्थे द्वंद्वे सुयत्नेन वस्त्रा
णि मेसुरितिरवंगुणोच्छ्रितमनेन सूक्ष्मनराणिमेसुरितिनात्राविराधिकः। शाखाजित्किं
कारणं गुणावयवानां हि स्तुवानेन वस्त्रैः समस्तो गुणावयवनः समासो ऽपि गुणावयवनः। कथं
अन्न हस्त्यादिवद्भिरिति। अथ यद्वा हस्त्यार्थायां तु देशपवल हस्त्यार्थायां वनदेशा। भवति न
तु णोमविज्ञानमपि न यथा वस्तुक्कवासस्समानयद् लोहितो ऽक्षोघाः। एवं रसो नितन्तु णश्रानी
यते न हु णाच्छ्रद्धयं रौनित न रूपरशातिशायेत्र्या नित्यायिको बहुव्रीहेः। बहूनां घनरागधर्षः। तन्रप
दानिशायेत्र्या नित्यायिको बहुव्रीहेर्भवति विशतिविधेनोकिं प्रयोजनं बद्धा घनराघर्षः॥

भा० बह्वाढ्यो नरः बहुसुकुमारी नरः कः पुनरत्र विशेषः बहुव्रीहौ वातिशायिकः स्यान्नात्रातिशायिको
नेन वा बहुव्रीहिः स्वरकृतो विशेषः यद्यत्रातिशायिका न बहुव्रीहिः स्यात् बह्वाढ्यो नरः एवं
स्वरः प्रसज्येत बह्वाढ्यनर इति चेष्यते बह्वाढ्यकनर इति च ग्रामो ग्रामे ति बह्वाढ्यतर इत्यकदृते नेष्यते
समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ समानाधिकर
णाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यमुत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ शाकभोजी
पार्थिवः शाकपार्थिवः कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः अजातौल्वलिरजातौ
ल्वलिः यष्टिप्रधानो मौद्गल्यो यष्टिमौद्गल्यः ॥ ६९ ॥ चतुष्पादः ॥ ७० ॥ चतुष्पाज्जातिरिति व
क्तव्यं इह मा भूत् कालाक्षी गर्भिणी स्वस्तिमती गर्भिणी ॥ ७१ ॥ मयूर ॥ ७१ ॥ किमर्थश्चकारः ए
वकारार्थः मयूरव्यंसकादय एव इह मा भूत् परमं मयूरव्यंसक इति ॥ ७२ ॥ इति श्रीम
द्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं

राम

२१२

४२

कं०पा२स्थ्य प्रथमः॥ छ॥ ॥अर्द्धं नपुंसकम्॥ ॥छ॥ ॥इह कस्मान्न भवति ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति
अर्द्धशब्दस्येह नपुंसकलिंगस्य ग्रहणं पुल्लिंगश्चार्द्धशब्दः क्व तु नपुंसकलिंगः क्व तु
नः पुल्लिंगः। समप्रविभागे नपुंसकलिंगः। अवयववाचि पुल्लिंगः। इह कस्मान्न भवति अर्द्धपि
प्पली नास्ति। न वा भवत्यर्द्धपिप्पल्य इति। भवति यदा खण्डसमुदायः अर्द्धपिप्पली वार्द्धपिप्प
ली वार्द्धपिप्पली वार्द्धपिप्पल्य इति यदा त्वेन द्वावंशावर्थवन्ति अर्द्धपिप्पली नास्ति तिनदा न नैवि
नष्टेति तदा कस्मान्न भवति। एकाधिकरणे इति वचनात् न तु हीदानीमिदं भवति अर्द्धराशिरिति भ
वत्येकमेवेदमधिकरणं योऽसौ राशिर्नाम॥ छ॥ द्वितीयतृतीय॥ छ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणं कि
मर्थम् अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्। समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्। द्वितीयं भिक्षा
या इति नैतदस्ति प्रयोजनं एकं नाम महाविभाषानया वाक्यमपि भविष्यति इदं न हि प्रयोजनं
एकदेशिसमासेन यत् मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात् भिक्षाद्वितीयमिति एतदपि नास्ति इ

८।०

योजनं अयमपि विभाषा बष्टा समासोऽपि नास्तु मौ वचनाद्विकल्पितः अजन्तर पठति द्वितीयादीनां वि
भाषा प्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकं अवयवविधाने समासस्य विभाषाभावस्य द्वितीयादीनां
विभाषा प्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ज्ञापनार्थं किं ज्ञाप्यते एतज्ज्ञापयत्यन्यो वाधिः अवयववि
धौ सामान्यविधिर्नित्यं न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं छिन्नत्रिभिन्नत्रीतिश्र मिकृते शास्त्र
भवतीति नैतदस्ति प्रयोजनमूरशावादेशाः स्यस्त्राः स्यः करिष्यते। नत्ताहि शपो ग्रहणं कर्तव्य
न कर्तव्ये प्रकृतमनुवर्तते क प्रकृतं कर्तरि शबिति दैवप्रथमानिर्दिष्टं षष्ठी निर्दिष्टेन वे हार्थः
तु धाहि स्पष्टस्येषां पंचमी शबिति प्रथमायाः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति प्रत्यय
विधिरयं न च प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिकाभवंति नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृ
तश्चानुवर्तते एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः पञ्चोनामिपवादे विभाषा नञ्चापवादे न मुक्ते भन्त्ससान
भवेत्रीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं दिवःसूर्यपदे ङीपू श्रा स्तु विप्राणस्तुवो गत्य स्तुवीप्रत्य

राम

३१३

३१२

४३

श्रुत्वाऽ। पाम्सुके ऽ। धुस्तु भवति नेत्र दालि प्रयोजनं वस्मान्येनगुहादिकर्मपदात्त्वादानुदात्त
त्वेऽर्ते द्विधाने घेनम्त्रापिऽ। षिष्टयाऽ। द्रूपसंगडति। इदं नहि प्रयोजनं अध्यक्षपिच्छली अर्धे
कोशानकाएकदेशिसमासेन मुमके षष्ठीसमासो न भवतीति। तन्मात्रं गंगालोहितं गा
ं। अव्ययीभावेन मुके बहुव्रीहिर्न भवति। दासिः आर्षिः। इमामुकेन न भवति। यद्येतान्त
र्णाप्यतेऽपगोरपत्यमौपगवा।। तद्धितेन मुके उपगवपत्यमिति नेन सिद्ध्यति। अस्यत्र विशेष॥
इत्यन्न विभाषेदे वयद्द्धिशो विट्टशिमापिसुश्निकांडेदिद्धि ण्योन्यस्तरस्याः समर्थानां प्रथम
माद्वेतिनत्रैकयावृत्ति विभाषा अपरयारु त्रिविषये विभाषा पवाद्दः। क्रियमाणेपि वे अन्य
तरस्यां ग्रहणं षष्ठीसमासो न प्राप्नोति किं कारणं ग्रहणेनेति जिग्रजिसे क्षात नेतन्ग्रहणं तन्न
नाऽएतस्य वपत्यपन द्रेपिग्रहणं न मे व ग्रहणं नामार्थिः न माह नोपग्राद्दः। अतः ग्रहणं यो
सोऽप्रग्रहणं नान्वार्थमागेऽग्रहणेपि ग्रहणं मे वएवेन हीन्यतरस्यां ग्रहणं समर्थानां षष्ठी।

मा० समासो भविष्यति ॥ आशंका ॥ किमर्थश्चकारः अनुकर्षणार्थः । अन्यतरस्यां ग्रहणमित्येतदनु
कृष्यते ॥ किं प्रयोजनं अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् ॥ समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्या
त् ॥ जीविकाशब्दस्य इत्येतदस्ति प्रयोजनं ॥ ग्रहणं महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्य
ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं नित्यः समासो पि यथा स्यात् । जीविकाशब्दस्य इत्येतदस्ति प्रयो
जनं ॥ अथ समस्तु यत् तर्हि नीया समासो पि तद् अन्यं वचनाद्भविष्यति । एवं तर्हि नाथ मनुक
र्षणार्थश्चकारः ॥ किं तर्हि लक्षणेन विधीयते श्राद्धा यत्रेष्टिनीयाने न सह समस्येते । त्वं वम
विधानि श्राद्धापत्रयोरिति श्राद्धजीविकाशब्दजीविकामापन्नजीविका ॥ कालाः परि ॥
किं प्रयोजनं यत् समासनञ्नत्रपरपदार्थप्रधानः यत्पुरुष उत्तरपदार्थप्रधानः समस्तपदाभिधाने नान्यैः तत्र स्यं
दार्थप्रधाने भवति तत्र ॥ अन्येषु बोत्तरपदार्थप्रधाने पूर्वे काले मावंतत्वर्त्तिनी विभक्तिरस्त
स्या समासे पि श्राद्धे तत्र भवति । तद्यथा राजपुरुषो राजपुरुषमित्यादि पुनर्भाको बहुत्री स

मासेऽप्यथ माके नैतदेवं भवति । योऽसौ मासजातयोरभिसंबन्धः स समासेन निर्वर्त्तते । अभिहितः सो
थें निर्वृत्तेः । प्रातिपदिकाच्छः सम्प्रत्ययः प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भविष्यति । ननु हि
दानीमिदं भवति मासजातस्येति । भवति वाक्ये समर्थसमिसमसीक्ष्यं छो । कालस्य येन समास
स्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः । कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणि तस्यापरिमाणित्वादनि
र्देशः । आगमको निर्देशो निर्देशः । न हि जातस्य मासः परिमाणं । कस्य तर्हि त्रिंशद्रात्रस्य तद्यथा
द्रोणो बदराणां इमस्येति न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणं कस्य तर्हि बदराणां ॥ सिद्धं तु कालप
रिमाणं यस्य स कालस्तेन ॥ सिद्धमेतत्कथं कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन समस्यत इति वक्त
व्यं ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं कालस्य येन समासस्तस्यापरिमा
णित्वादनिर्देश इति ॥ कं पुनर्भवानिह कालं मत्वाह । कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनि
र्देश इति येन मूर्तीनामुपचयापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः ॥ तस्यैव हि कयाचित्क्रिय

भा०

यासु तस्मा हीरितिवभवति राविरितिवव घ्नाक्रियया ञ्जादित्यगात्पातये वा समृद्रा ष्टन्न या मास
इति वा भवति संवत्सर इति च भवति यथैवं भवति ज्ञानस्मा मासः परिमाणं। एकवचनद्विगो-
श्चोपसंख्यानं॥ एकवचनांतत्वमिति वक्तव्यं॥ इह मा भूत्। पंचमासौ ज्ञातस्य पंच मासा ज्ञातस्येति द्वि-
गोश्चेति वक्तव्यमिहापि यथा स्यात्। द्विमासजातः॥ त्रिमासजातः॥ तत्कं वा किमुक्तं। एकव-
वचनेनाबहुत्वमनभिधानादिति द्विगोः। किमुक्तं॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासव-
चनमिति कालाः परिमाणिना॥ किं प्रधानोऽयं समासः उत्तरपदार्थप्रधानः यद्युत्तरपदार्थप्रधानः
श्राद्धस्यागामानयेत्युक्ते श्राद्धस्यागामानयन्नं शेत्ति। अन्यपदार्थप्राधान्ये सत्यहि निविष्ठ-
मिति पूर्वपदार्थप्रधानत्वाद्धि भविष्यति यदि पूर्वपदार्थप्राधान्यात् अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति। अव्य-
यं चेत् पूर्वपदमिति नैष दोषः पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते यद्य-
पि नञ्समासो न पठ्यते। नञ् तु पठ्यते पाठेनाव्ययसंज्ञायां समासस्यापि प्राप्नोति तद्वचनात् निम

दोस

315

३७५

७५

यंतिषष्ठेहार्थेऽभिधीयते न तस्माल्लिंगसंख्यायोगोऽस्ति नेस्वाभाविकमलिंगता असंख्यता वा।
किं तर्हि स्वाभाविकमेतत्॥ न यथा समानमीहमानानां चाधीयमानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽन्ये
परे न न वेदानीं कश्चिदर्थैर्वा निनिष्फला सर्वैरर्थैर्वाद्भिः शाकं। भवितुं कश्चिद्धानर्थक इति सर्वैरेन
र्थकैः। अत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यच्च अशक्यं सामान्याल्लिंगसंख्यायोगो नास्ति समासेव
भवति स्वाभाविकमेतत्॥ अथवा आश्रयतो लिंगवचनानि भविष्यन्ति॥ इदं तावदयं प्रष्टव्यः॥
अथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति अस्त्यत्र विशेषः॥ गुण
वचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवंति। तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः
कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगवचनं
तद्गुणस्यापि भवति एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिंगवचनं तत्स
मासस्यापि भविष्यति। अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानः ननु चोक्तमव्ययीभावे समानाधिकरणे

भा०

ब्राह्मणेनामात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति नैष दोषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन विशिष्टस्या-
नयनं भवति । इहापि तर्हि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि
तर्हि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति कः पुनरसौ निवृत्तप-
दार्थकः यदा पुनरस्य पदार्थो निवर्त्तते किं स्वाभाविकी निवृत्तिराहोस्वित् वाचनिकी यावता य-
दि स्वाभाविकी किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति अथ वाचनिकी तदर्थं नञ् प्रयुज्यमानः प-
दार्थं निवर्त्तयतीति । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः ॥ ननु चोक्तं ॥ किं नञ् प्रयुज्यमानः करो-
तीति नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्त्तयति कथं बालप्रशिक्षालवनवत् यथा कोलश्चाहमम-
नुं कीलं निर्हंसि यद्येनं ओमाहात्मं स्यान्ननात्तु चिद्द्राज्ञानो हल्मश्रुधि प्रयुक्तः । नेन्मेवराज्ञा-
नो प्रयुक्तः ॥ एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति नञ् निमि-
त्तानुपलब्धिः । न यथा समन्धकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं भवति तस्मै

राम

३१८

श्रीयो निवर्त्तको भवति । यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थको ब्राह्मणशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते । एवं यथा वि
ज्ञायेत अस्य पदार्थो निवर्त्तत इति नैतदस्ति संदेहः स्यात् । कस्य पदार्थो निवर्त्तत इति तत्रासंदेहा
र्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते एवं तर्हि । अथवा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्त्तन्ते । ब्राह्मणः क्ष
त्रियो वैश्यः शूद्र इति । तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकं । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जाति
ब्राह्मण एव सः । तथा गौरः शुच्याचारः पिंगलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यंतरान्ब्राह्मण्ये गुणा
न्कुर्वन्ति समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते यथा । पूर्वे पंचालाः उत्तरे पंचालाः ॥ तै
लं भुक्तं घृतं भुक्तं ॥ शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इत्येवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्व
पि वर्त्तते जातिहीने गुणहीने तावत् अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्मूत्रयति अब्राह्मणो यस्तिष्ठन्भक्ष
यति जातिहीने संदेहादुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते संदेहात्तावद्गौरं शुच्याचारं पिंगलं क
पिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः अब्राह्मणोऽयमि

मा०

ति निर्ज्ञातं तत्र संदेहाद्ब्राह्मणा शब्दो वर्त्तते। ज्ञाते कृतार्थस्यानिवृत्तिः दूरूपदेशात् दूरूपस्थि-
तस्य भवति अस्तु ह्यत्रावकाशे ब्राह्मणा ब्राह्मणानयेति। तत्रागत्वा यं पश्यति तं मध्यवस्य ब्राह्म-
णोऽयमिति ततः पश्चादुपलम्भनेनायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति॥ तत्र दू-
रूपदेशात् ब्राह्मणा शब्दो वर्त्तते। ज्ञाते — कृतार्थस्य निवृत्तिरागतस्य संदेहाद्दूरूपदेशाद्धि
न ह्ययं कालेमाषराशिवर्णमापाण्या आसीने दृष्टाऽध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति ततो निर्ज्ञाते
तस्य लवति। एवं देवदत्तेऽपि भूयस्तत्र रूपदार्थाभावे न मतिसंदेहो न भवति॥ किं अनेकमिति
किमत्र संदेहात् एकवद्वचनेकत्वं तु नरेकस्य प्रतिषेधेव बहूनां संप्रत्ययः स्यात्॥ इह स्व-
यं गुणा गुणो ततः पश्चान्निवृत्तिं करोतीति यथा। आशय शाय य॥ मोजय। अनेकमिति य-
था पितावदन्नेन छकानेवाल्कं पत्रेतुल्ये लुक्रियागुणो ग्रहणेनेन तत्र कथमनेकमिति दृष्टीनीति भ-
वति वैवला अपेक्षानामन्यकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः स्यात्॥ तद्यथा नन एकं प्रियं न

317

राम

२१३ 49

नएकं मुखमिति इह ब्राह्मणाल मब्राह्मणो ना पर लान लब्ध नलौ शा पुनः तत्र को दोषः स्वरे दोषः
स्यात् । अब्राह्मणाल मित्येवं स्वरः प्रसज्येत । अब्राह्मणाल मिति चेष्यते । नञ्समासे भाव वचन
इति । किमुक्तं लब्ध नल भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं लब्ध नलौ लोः स्वर सिद्धार्थमिति नञ् ॥
ईषदकृता ॥ ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यं ॥ अकृतोपि ध्यमाने इह च प्रसज्येत । ईषद्र
मि इह च न स्यात् । ईषत्कडारः इति । ईषदर ॥ षष्ठी ॥ कृद्योगे च । कृद्योगा च षष्ठी समस्यत
इति वक्तव्यं । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः ॥ किमर्थमिदमुच्यते प्रतिपद विधाना च ष
ष्ठी न समस्यत इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः का पुनः षष्ठी प्रतिपद विधाना का कृद्यो
गा सर्वा षष्ठी प्रतिपद विधानां शेषलक्षणां वर्जयित्वा कर्तृकर्मणोः कृति इत्येषा षष्ठी कृ
कृद्योगा । तत्र स्थे शुश्रु च लोः । तत्र स्थे स्यु च लोः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यं ॥ ब्राह्मणवत्सिनी इह न
गन्धः । परे रुहशब्दः । नद्यां घोषः ॥ तत्पुरुष सिद्ध्यतो रिति वक्तव्यं ॥ इह मा भूत घनस्य मोशो गंधः ॥ द

भा०

दनुस्यगंयोग्भृद्धौरिति किमर्थमिदमुच्यते गुणो न नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । किं पुनः कारणं गुणो न नेत्युच्यते न पुनर्गुणो वा न नेत्युच्यते नैवं शक्यमिह हि यथा स्यान् काकस्य कार्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्यमिति । एतदेव खल्वपि तस्मिन्योगे उदाहरणम् । [illegible] ह्मणस्य शुक्लाः । दद्घलस्य कृष्णाः असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति वृत्त्यमत्रापेक्षते रक्ताः । तस्मान्न गुणो न नेति वक्तव्यं गुणो न नेत्युच्यमाने [illegible] ऽपि गुणो रिति वक्तव्यं । षष्ठी । न निर्धारणे । इति प्रतिषेधानाव प्रतिप्रसवविधानाव षष्ठी । न समस्यतेति वक्तव्यं । इह मा भूत् [illegible] ने मधुनो ह्लाने ।। निनि । दरणा गुणा सुहि ।। गुणो किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य शुक्लाः दद्घलस्य कृष्णा इति [illegible] असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति वृत्त्यमत्रापेक्षते रक्ताः । तु तर्हि काकस्य कार्ष्ण्यं [illegible] बलाकायाः शौक्ल्यमिति इदं तर्ह्युदाहरणं ब्राह्मणा

318

राम

३१८

स्य मुलाः । वृषलस्य कृष्णाद्यं इति न नु वोक्त समासामर्थ्याद्दिन्न न भवित्यानि कथं च समासमर्थ्यं सा
पेक्षस्य समसमर्थं भवतीति द्व्यमत्रापेक्षते ई नाद इति नैव दोषः । भवति वैकस्य विदर्था
प्रकरणाद्यपेक्षणि । ज्ञानेन दावृत्तिः प्राप्नोति मनिकि सुदाहरणं । ब्राह्मणस्य पक्षस्य
ब्राह्मणस्य पक्षमाणः । नेतदस्ति वृत्ति विषये नश्च षष्ठी लङ्घ योगे नेति याव च्छू प
ते । एषा वा व्याख्या थ समपेक्षस्य भवति निनना सामर्थ्यान्न नाविध्यानि कथं समासमर्थ्यं सापे
क्ष समसमर्थ्यं भवतीति । द्व्यमत्रापेक्ष्य ने तु ईदनः । ईदन्ताहि वो रस्याद्दिव नु । वृषलस्याद्दिव
नू न नु या त्रापि वृत्ति विषये नैवस्य मे न न । दिवं राज्नुवन्नवनमिति । अथ्या वा किमुदाहर
णं ब्राह्मणस्याच्छेदः । वृषलस्य नीर्थः इति । नैतदस्ति । असमासमर्थ्याद्दिन्न न भविध्यानि क
थं समासमर्थ्यं सापेक्षं मवति समर्थं भवतीति द्व्यमत्रापेक्षते । आसमने ईद्न्ताहि ब्राह्मण
स्य रूवो । वृषलस्य च्छेदेति एतदपि नास्ति वृत्ति विषये न ज्ञष्ठी असमयप्रयोगे ने

भा०

तिपादवृत्त्युपन्यस्यावासार्थ्यमपेक्षमवतिष्ठते। सामर्थ्ये च भविष्यति कथं समासामर्थ्यं
सापेक्षं समर्थं भवतीति इत्युच्यमत्रापेक्षते केन टः। इदं ताहि पुराहृ[?]स्य स्यादेत्रो राघेयः ननु वाक्ये
पि प्रतिषिध्यते व्यपेक्षमिति तित्त्वावस्थानेन न। अव्ययप्रतिषेधेनो सुष्ठुसुनोरप्रति
षेध इति समानाधिकरणे किमुदाहरणं राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य सुकस्य माराशिविदस्य
पाणिनेः सूत्रकारस्येति न ह्यस्ति अत्र सामर्थ्याहित्वेन भविष्यति। कथं समासामर्थ्ये समाना।
धिकरणे समसमर्थ्ये च द्वावागिति इदं ताहि सर्पिष्वः पीयमानस्य यजुष्कः क्रियमाणस्य। ननु
वाक्ये अप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति। कथं समसामर्थ्ये समानाधिकरणे समर्थ्ये वृद्धवती
ति। अप्रधानत्वमिति हि न स्मिन्न्येव न न॥ कस्मिन् शोभनं वा॥ कथमिति हि विज्ञायते॥ कर्मत्वं तिप्यायपष्ठी
मानसमस्यत इति। आहो स्वित् कर्मणि वापरः कृद्योगे तः संदेहः नु भयेष्वपजं नत्रान्यतरस्यां। रय
कं विशेषयति तु कथं अत्र विशेषः। कस्मिन्निति षष्ठी निर्देशाच्छूरकत्रीत्विकित्नासमासव

319

372

४५

वना। कर्म्मणीति षष्ठीनिर्द्देशश्चेत् कर्त्तरि कृता समासो वक्तव्यः। इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशाता
तनः। तत्कोऽभावानर्थकः प्रतिषेधः। अपां स्रष्टा कर्म्मणि मेवासिद्धे। अस्तु तर्हि कर्म्मणि
यः। अ इति किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य सुक्तं वृषलस्य पीतमिति। क निर्द्देशो समर्थत्वात्प्रति
षेधः। अनर्थकः प्रतिषेधो प्रतिषेधः। समासः कस्मान्न भवति। असामर्थ्यात्। कथमसाम
र्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। इध्मप्रव्रापेक्षे ओदनः। प्रतिषेध्यामिति चेत्कर्त्तरि षष्ठीप्रतिषे
धः। अथैवं मतिः प्रतिषेधः कर्त्तव्य इति इष्यते। कर्त्तरि षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्या स्यान्न। ब्राह्म
णस्य जानन्निति। पूजायां वा प्रतिषेधानर्थक्यं पूजायां वा प्रतिषिद्धो नर्थकः॥ राज्ञां पूजितः।
कर्म्मणीमेवासिद्धं तस्मादुभयप्राप्तौ कर्म्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः। तस्मादुभयप्राप्तौ क
र्म्मकर्म्मणीमेवं यावत् षष्ठी नस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टमर्थोऽयं वा
पाठितः। कर्म्मणीति च कर्म्मणीमेवं यावत् षष्ठी कर्म्मणीति॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः॥ किमिहनि

भा०

न्यग्रहणेनाभिसंबध्यते॥ विभाषितो ह्यतिश्चेति षेधा॥ विभाषितेर्माहा॥ कुत्र एतन्न॥ विभाषितेर्हि विभा
षाणि त्पः प्रतिषेधो निर्मे॥ कुगतिप्रादयः॥ प्राद्धिद्धुस गोकमिश्रव वनीयानो प्रतिषे
धो वक्तव्यः॥ वृ सं प्रतिविषयोतनेविषृतः॥ साधुर्देवस्तोमानेर्द्धिजा॥ प्रवेतप्रतिषेधश्च॥
प्रवेताना प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ स्थामे ह्रीरिङ्कहरिमिर्यापाहि॥ सिंह्वनुघारः स्वमितृग्गनिवर्द्धना
ता॥ सिङ्कमेनतकंष्ठी॥ धाङ्. विनिरुग्रनपः समस्यत इति विकल्पे॥ कुब्राह्मणः॥ कुवृषलश्च कु
आढ्यः॥ आकडारः॥ आपिंगल आढ्या॥ सुसुब्राह्मणः सुवृषलः सु॥ अति॥ अतिब्राह्मणः।
अतिवृषलः॥ अतिदूरा दुर्वृषलः॥ दुर्गति॥ प्रकारकः॥ प्राणायकः॥ प्रसेवकः॥ ऊरीकृत्य।
ऊरीकृत्य॥ प्राद्यः ते नार्थे प्राद्यः कार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यं प्रगतआचार्यः प्राचार्यः प्रान्ते
वासी प्रपितामहः एतदेवं तमहः एतदेवं सोनगे विसृतर्के नापत्नितः। स्वतोपज्ञातयो॥
स्वतोपज्ञायाभि निवक्तव्या॥ सुराजा अति राजा॥ दुर्निद्रायां दुर्निद्रायामिति वक्तव्या॥ दु

राम

३२

५०

320

धु॰ नाड्युर्गका ॥ आऽ॰ घस्थौ ॥ आद्य॰ पस्थ इति वक्रकर्त्री ॥ आक॰ डारा ॥ आपिंगला ॥ न्तुः पापार्थे
कुः पापार्थि इति वक्रकर्त्री ॥ कुर्वान्यं सा ॥ कुः खल॰ ॥ आद्योगनाघर्थे अथमया ॥ अथस्पया सम
स्पंन इति वक्रकर्म ॥ छगन ॥ आबाधि॰ ॥ शनेवासी ॥ पितामह ॥ अमा॰ द्य॰ क्रान्ता घर्थौ द्वितीय
या ॥ अमा॰ द्य॰ क्रान्ता घर्थे द्वितीयया समस्पंन इति वक्रकर्त्री ॥ अति क्रान्ता॰ षडामजिखड॰ ॥
अनिमाल॰ ॥ आवाद्य॰ कुष्ठाघर्थे तृतीया ॥ अवाद्य॰ कुष्ठाघर्थे चतुर्थ्या समस्पंन इति व
क्रकर्त्री ॥ अवकुष्ठः॰ कोकिव यावमेन॰ ॥ अवकोकिल॰ ॥ पर्याद्योलाना घर्थे चतुर्थी ॥ पर्या
द्योलाना घर्थे चतुर्थ्या समास्पंन इति क्रकर्त्री ॥ परिक्षा नो ध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निराद्य॰ क्रां
ता घर्थे पंचम्या ॥ निराद्यः॰ क्रान्ता घर्थे पंचम्या समस्पंन इति वक्रकर्त्री ॥ निष्क्रान्त॰ कौशांब्याभि
ष्कौशांबि॰ ॥ अव्ययं पदं वक्ष्याद्यभि॰ सह समस्पंन इति वक्रकर्त्री ॥ एकुन॰ स्थ
द्वाहि मंचजि ॥ पुनर्गवेन्तुना॰ सुखे ॥ द्वेन विभक्त्यलोपः॰ पूर्वपदस्य कजिस्वरलक्षण ॥ वासमासोऽद

म०

वाक्यमेश्वाऽऽरात्रवतातिऽगगतिमतावाव्ययंसमस्यतेइतिवक्ष्यमाणानुव्यवृत्तेः ॥ आकरोतीत्यत्र
रियंति । कुमति । उपपदसमतिङ्‌ऽ अति ङ्‌ । तिकिमर्थं कारकोव्रजति अभि ङ्‌ । तिशाकामवक्तुं कस्मा
न्नभवति । कारकोव्रजति । सुप्सुपेतिवर्त्तते ॥ अनन्तरपठितो उपपदसमासे ङ्‌ । तिनर्द्दिष्टं र्थस्याय
श्चतिषेधः । कस्मात् ङ्‌ऽर्थस्य णकारकोगतः । कारकोयातः । नैतच्छिद्यावाविधिं नार्हं इत्यत्राविद्य
द्ग्रहि कारकस्य गोतिः कारकस्योऽप्येति । एतन्नरपि इव्यवा विकथं कृदभिहितो भावो द्रव्यव
द्भवतीति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रतिङ्‌ग्रहणं तिबंधं शापितं नरज्ञापयात्सा वाधः । अनयोर्योगय
र्निवृत्ते सुप्सुपेतिकिमेतस्योदाहरणे प्रयोजनं । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासो भवतीति
न्येषां परिभाषानकर्तव्या भवति । यद्येतन्न ज्ञा । यतेकेनेदानीं समासो न भविष्यति । समर्थेन
प्रधे वं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति
नैतदस्ति पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति तामुपसर्गो

३२१

राम

३२२

४१

विशिष्टानिष्टिश्रमितिनिर्वृत्तस्य वार्थस्योपसर्येणा॥ विशेषः शब्दोवक्तुं॥ षष्ठीसमासादुपपदसमासो
विग्रहनिषेधेन॥ षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विग्रहनिषेधे॥ षष्ठीसमासस्यावकाशः॥
राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः॥ उपपदसमासस्यावकाशः॥ लिबरमाः॥ कर्मण्यपः॥ इहोभयप्रसङ्गे नि
मकारो नगरकाः॥ उपपदसमासो भवति विग्रहनिषेधेन॥ नवा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमासः॥
नवार्थो विग्रहनिषेधे नकिं कारणं॥ षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति॥ गतिक
रकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचने उपपदसमासो भविष्यति॥ अनेनैव यथा स्यात्॥ नेनमासृ
हिति कथ्यात्र विशेषस्तेन वास्यात्॥ हेनेनवा उपपदसमासो नित्यसमासः षष्ठीसमासः पुनर्विभा
षानतु वनित्यं पः समासः स वि नित्यसमासः॥ यस्याविग्रहो नास्ति नेत्याह॥ नित्या प्रकारेय
समासः स नित्यसमासः॥ नैवं शक्यं॥ अव्ययीभावो ऽपि नित्यसमासः॥ तावत् सदोनतस्याविग्रहः॥
समासो नित्यसमासः॥ यस्याविग्रहो नास्ति॥ ग्रामेवावृयेन॥ एवकारः किमर्थः॥ नियमार्थः॥ नेन

६२

पाव नं यक्तस्तु त्वनेति सि समासवचने नासावयवजाति भावात् षष्ठीसमासः यदा न षष्ठीस
मास ५

भा०

द्वित्वप्रयोजनं। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ऽन्तरेणापि वकारं नियमार्थो भविष्यति। इह तर्हि व्याकरणा
र्थः। न हि भविष्यति। एवं तर्हि विज्ञायते। आमेवाव्यये न त्विमेवं ज्ञायि आमाव्यये नैवेति। अस्ति
वेदाने कश्चिद्वदनव्ययमनूराद्धः वदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। स्वराध्यायप्रमाणात् कुलमि
ति। नेन द्वाल्पिप्रयोजनं। अन्तरेणापि ग्रहणमारो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनमनेषयन्तुल्य
विधानमुपपदं तत्र यथा स्यात्। अमा वा येन च यत्तुल्यविधानं तत्र मा भूदिति। अग्रे भोजं अ
ग्रेतुक्ता। अग्रादिषु शास्त्रविधेः समासप्रतिषेधं वोदयिष्यति समनवक्ता भवति। अमेवाश्रे
बा बहुव्रीहिः। शेषग्रहणं तु व्यानेकः शेषो नाम सुपदानामनुक्तः समासः सशेषः। शेषवचनं पद
नष्ट्वा मा वानि। शेषावचने पदनष्टे त्वकिं कारणं। अमा वा न तर्हि संपिनानि पदानि येषां
पदानामनुक्तः समासः। अर्थनिपातनाद्धि शेषग्रहणं येषां तत्र ननुक्तः समासः स शेषः। अर्थ
नष्टद्विविशिष्टे। अथितनष्टेद्विशिष्टमेतद्भवति नुतः पदानि। न हि संबध्यायेषु तत्क्राः समा

राम

३२२

५२

मः । त्रिकनन्त्वाद्धि शेषग्रहणं । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः ॥ कस्य वाऽनुक्तः प्रथ
मायाः ॥ ७ इति द्वितीयस्या वा यथा यस्या द्वितीये पादे श्य समासा द्विकं ॥ ॥ अनेकमन्यपदार्थे प
दग्रहणं । किमर्थं अनेकमन्यार्थ इत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् ॥ यथा समानानन्था
मपि नामसु स्यान्नेमो इति पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न पदे ये भवति । अन्यग्रहणं । किमर्थं अने
कपदार्थ इति । उच्यमाने स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् राज्ञः पुरुषः । तत्पुरुष इति । नैतद
स्ति शेषयोगे नन्तत्पुरुषः स्वपदार्थबाधको भविष्यति । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यमिति न तु ५
सिद्ध्यति । आरंभसामर्थ्यात् तत्पुरुषः परं कार्यं स्याद् बहुव्रीहिः शामोति परं कार्यत्वे च न दोषश्चे
ष इति वचने ने अशेषत्वान्न भविष्यति शेषवचनं तु कर्त्तव्यं तत्र चषववनो दोषः ॥ संख्यासमानाधि
करणा नञ्समासेषु बहुव्रीहि इति शेषाद् इति अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन एकसंज्ञा
धिकारे च कर्त्तव्यं । अक्रियमाणे त्वन्यग्रहणे पष्ठे च तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधते ॥ एव

मन्यपदार्थेऽपि बाधेतां ॥ अथानेकग्रहणं किमर्थमन्यपदार्थ इतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य व
हुव्रीहिः स्यात् ॥ सर्पिर्घोऽपि स्यात् गोमूत्रस्यापि स्यात् नैतदस्ति शब्दपोलने स्तु सुपेति वर्तते द्वन्द्व
हिं शयोलने बहूनामपि यथा स्यात् सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ॥ अन्यपदार्थे वानेकग्रह
णं कर्तव्यं ॥ चार्थे द्वन्द्वः ॥ अनेकमिति द्वन्द्वोऽपि यथा स्यात् प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति एतदपि
नास्ति शयोलनं ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भवतीति यदयं तत्पुरुषे
द्विगुं शास्ति न ह्यन्तरेणापि न हि बहूनां शास्तीति ॥ ग्रहणेन तत्पुरुषे ... ते तेन बहूनां न भवि
ष्यतीति अन्तरेण न रेषपठति अनेकवचनमुपसर्जनार्थं अनेकग्रहणं क्रियते । उपसर्जनार्थं इत्यथ
मानि द्विष्ठं समासमुपसर्जनमिति उपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात् चित्रगुः शबलगुरिति ॥ नैकवि
भक्तित्वात् ॥ न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति किं कारणमेकविभक्तित्वात् एकविभक्ति वा पूर्वनि
पातनं सुपसर्जनसंज्ञा भविष्यति ॥ चित्रगुः शबलगुरिति चित्रायस्य गावः ष्टित्रगुस्तिष्ठति ॥ चि

राम

त्रायस्य गावश्चित्रगोरात्रय चित्रायस्य गावश्चित्रगोः स्वं। चित्रायस्य गावश्चित्रगौ निधेहि। चित्रा
यस्य गावश्चित्रगाविति प्राप्नोति हि कुतस्थुरेव नाहि किंचित्प्रयोजनमस्ति तस्य एकविभक्तियोगः क्रियते
एतस्य एकविभक्तियुक्तमिहापि प्राप्नोति राजकुमारीतत्र ककुमारीतिष्ठन्ति। राज्ञो पाकुमारी रा
जकुमारी पश्य राज्ञो पाकुमारी राजकुमार्याः कृते राज्ञो पाकुमारी राजकुमार्यै हि राज्ञो पा
कुमारी। राजकुमार्या आनय राज्ञो पाकुमारी राजकुमार्याः स्वं राज्ञे पा राजकुमारी राजकुमार्यां
निधेहि राज्ञो पाकुमारी राजकुमारीति एकविभक्तियुक्तमेव यत्र त्यन वै नेनित्यमेकविभक्ति
युक्तमेव राज्ञः कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति। किं वक्तव्यमेतत्॥ नहि कथमनुच्यमा
नं गंस्यते एकग्रहणात्सामर्थ्यान्नभयादि हि यदेकविभक्तियुक्तं वानेकविभक्तियुक्तं वा तत्रास्यादेक
ग्रहणमनर्थकं स्यात्। विभक्तियुक्तं पूर्वं चेन्निपातन इत्येव ब्रूयात् नपराथाभिधाने तु प्रयोगानुपपत्ति
रभिहितता नापराथाभिधाने प्रयोगस्यानुपपत्तिः चित्रगुर्देवदत्तः किं कारणं अभिहितत्वात्।

भा०

चित्रगुत्वाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न शक्यो ऽभिधानवानभिहितत्वात् न वा एष दोषः । किं का
रणं । अनभिहितत्वात् चित्रगुशब्देनानभिहितः । सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति कथमन
भिहितः । यदिदानीमनेकपदार्थाभिधानेनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति सामान्याभिधाने
हि विशेषानभिधानात् सामान्येऽभिधीयमाने विशेषोनभिहितो भवति तत्रावश्यं विशेषार्थि
ना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कः देवदत्त इति । भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये
वृत्तिः यदा तु खलु विशेषे वृत्तिः तदा न सिध्यति चित्रगावो देवदत्तस्येति चित्रगुर्देवदत्त इति तदा
पि सिद्धं कथं नेमुभय युगपद्वृत्तिर्वाक्यं समासश्च यदा वाक्यं न तदा समासः यदा समासो न
तदा वाक्यं यदा समासः सामान्येन वृत्तिस्तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः चित्रगुः कः देव
दत्तः सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति चित्रगु तत चित्रगु किं विचित्रगु सर्वमिति सामान्य
पि यथा विशेषस्तद्वत् तत्र चित्रगुः ... संदेहः स्यात् सर्वं वा विशेषं वेति तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशे

न
दे
राम

३३४

चिशे१

५४
५५

विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिंगसंख्याभ्यामुपचारोनुपपन्नः

चोनुपपद्यतेन्यत्र। अथवा विभक्त्यर्थेभिधीयते। एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थेभिधीयते तत्र हि सर्वप्रत्ययान
र्दं वं वर्न्नते। अस्येमिं विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिंगसंख्याभ्यामुपचारोनुपपन्नः। बहुपटवः बहुपटवा
बहुपटवः। बहुपटवः। बहुपटवौ बहुपटवा इति कथं ~~...~~ अपर आह। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यलिंग
संख्योपचारोनुपपन्नः। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिंगसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोनु
पपन्नः। बहुपटवः। बहुपटवः। बहुपटवौ बहुपटवा इति कथं येन द्रव्यस्य लिंगसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्या
त् सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु सिद्धमेतत् कथं यथा गुणवचनेषु नाशब्दानामाश्रय-
तो लिंगवचनानि भवन्ति। तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंवलः शुक्लौ कंवलौ शुक्लाः कंवला
इति यदसौ द्रव्यमाश्रितो भवति स गुणः तस्य यल्लिंगवचनं तद्गुणस्यापि भवति एवमिहापि यदसौ द्र
व्यमाश्रितो भवति विभक्त्यर्थस्तस्य यल्लिंगवचनं तत्तस्यापि भविष्यति यदि तर्हि विभक्त्यर्थो
भिधीयते कुतः पदार्थः कथमभिहितो भवति द्रव्याः सलिंगाः ससंख्याश्चार्थग्रहणात् सामर्थ्या

बहुपटवं बहु
पटवोप

भा०

ग्रहहानेकमभ्युपद्दनीय एनामिद्धं कथं पुनापरेनामर्थात्रिस्यान्नश्शाक्वोघेषःशावे असंभवादर्थेकार्य
विज्ञास्यते सोघमेवं सिद्धेम तियद्दृष्टेग्रहणाकरोति जस्पेन श्रयोजनं कृत्स्नःपदार्थोयथा सत्ताविधी
यत्र सद्दृश्व्यः सलिंगाः ससंख्याः श्रुतिपर्यायेहि कृत्स्नःपदार्थोभिधीयते लेमःसांख्याच्छविधयो न
सिध्यतितत्रकेयाविकिमुक्तं सिद्धं तु द्विपाःश्रुतिपदिकविशेषणत्वात्॥ स्वार्थे [illegible]टावादव्यदृतिसं
ख्येय [illegible]एकमोकिमुक्तं कर्मादीनामनुक्ताएकत्वादयइतिकृत्वा संख्याभविष्यतिप्रथमातेहि
नप्राप्नोति समयाद्दविष्युतिय दिसामान्यिकीननियोगतः अ[illegible]प्राःकस्मान्न वेजिकर्मा
दीनामभावात् षष्ठी तर्हि प्राप्नोति शेषलक्षणाषष्ठी[illegible] अशेषत्वान्न भविष्यतिएवमपिव्यति
करः प्राप्नोति एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहुष्वप्ये
कवचने अर्थतो व्यवस्था भविष्यति अथवा संख्यानामेयं परस्वधानि सत्त्वेयमनयाविशेष्य
द्विवाचन प्रथमा न स्यात् संख्योपविशेषितं स्यात् अथवावसान्येततत्ववचनग्रहणात्स्यप्रपो

राम

३३५

द्विवचने २

३२५

५५

नंतृत्रेोष्टप्येकस्यारिषुप्रथमायथासमानाएवमपिषष्ठीप्राप्तोतिकिंकारणं।व्यभिचरत्येवबह्वयंस
मासोलिंगसंख्येषष्ठ्यर्थेपुनर्नव्यभिचरतित्रिभिर्हिनःसोर्थोनिर्दिष्टःशान्तिपरिकार्थःसंपन्न
स्तत्रशान्तिपरिकार्थेप्रथमेतिप्रथमानभविष्यतिनतर्हीदानीमिदंभवतिविग्रहोर्थेवृहन्नस्येति।
भवतिवाक्यमर्थमपेक्ष्यषष्ठीपरिगणितांकर्तव्यं।बहुव्रीहिःसमानांधिकरणानांसमानां
धिकरणानांबहुव्रीहिःकर्तव्यः।किंप्रयोजनंव्यधिकरणानांमाभूदितिपंचभिर्भुक्तमस्ये
ति।अव्ययानांच।अव्ययानांबहुव्रीहिर्वक्तव्यः।उच्चैर्मुखः।नीचैर्मुखः।सप्तम्युपमानपूर्वपद
स्योत्तरपदलोपश्च।सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्यचबहुव्रीहिर्वक्तव्यः।उत्तरपदस्यचलोपोव
क्तव्यः।कंठेस्थाःकालाअस्यकंठेकालः।उष्ट्रमुखमिवमुखमस्यउष्ट्रमुखः।खरमुखः।समुदा
यविकारषष्ठ्याश्चसमुदायविकारषष्ठ्याश्चबहुव्रीहिर्वक्तव्यः।उत्तरपदस्यचलोपोवक्तव्यः।के
शसंघातश्चूडाअस्यकेशचूडःसुवर्णविकारोलंकारोस्यसुवर्णालंकारः।प्रादिभ्योधातुजस्य

अपलाशः नञोऽस्त्यर्थानां २

भा०

प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य च लोपो वा वक्तव्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णः। प्र
पतितपलाशः। नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य वा लोपो वक्तव्यः। अविद्यमान
पुत्रः अपुत्रः। अविद्यमानभार्यः अभार्यः॥ तत्र हि द्विबहुवक्तव्ये। न वा अभिधानादसमानाधि
करणो हि संज्ञाभावात्। न वा वक्तव्यं। असमानाधिकरणे नाव बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति। एवमिस्तु
कस्येति अनभिधानात् तत्त्वावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यं। क्रियमाणेऽपि परिगणने ऽप्य
भिधानेन न भवति न भवति तत्र बहुव्रीहिः यथा पंचभुक्तोऽस्येति। अर्थे तस्मिन्सत्यनभिधाने
ऽपरिगणनेऽपि परिगणनं क्रियते परिवार्त्ते परिगणनमपि कर्तव्यं। न कर्तव्यं। अर्थनियमे
मत्वर्थग्रहणं। अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यं मत्वर्थे यः स बहुव्रीहिरिति वक्तव्यं। इ
ह मा भूत् कण्ठेस्थितमनेनेति तथा चोत्तरपदस्य च वचनार्थं। एवं वक्तव्यो नञ्योगस्य च वचनार्थं उपप
दो भवति केचिन्नावराहुः। पञ्चत्रिः सत्त इति संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इ

राम

३३५

336

५६

अ३

पुंवत्तो ऽथ कर्तृवचने कथं ज्ञानमुद्दंकं चे प्राप्तोदको ग्रामः आगता अतिथयो ग्रामं आगतातिथिर्ग्रामः कर्तृवचने ना२

ति। अपरआहायद्वान्निकइति। कर्मवचनेनाऽप्रथमायाः बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। ऊढो रथो येन ऊढरथोऽन
ड्वान्। उद्धृतमोदनः स्थाल्याः उद्धृतौदना स्थाली। उपहृतः पशू रुद्राय उपहृतपशुः रुद्रः। पादिकर्म
वचने चापि करणवचने नापि ति वक्तव्यं। अप्रथमाया इति किमर्थं वृष्टे देवे गतः। अथाप्रथमाया
इमुच्यमाने इह कस्मान्न भवति। वृष्टे देवे गते पश्येति वाहिरं गा। अत्रापि प्रथमायाः सुवधिकारे अनि
र्दिष्टो रात्रिवचनं सुवधिकारे निर्दिष्टो रे सुपसंख्यानं कर्तव्यं। अस्ति क्षीरा ब्राह्मणी। न वाव्ययत्वान्न
वा कर्तव्यं। किं कारणं। अव्ययत्वात्। अव्ययमेषो ऽस्तिशब्दः। नैषो ऽस्ति लेट्कः अव्ययं सुपसर्ग
विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता नाम वंती तिनि यान संज्ञा निपातो व्ययमिति व्ययसंज्ञा। अथ पि
सब्रह्मचारीति को ऽयं समासः बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः। के सब्रह्मचारिणो ऽस्येति य एवं कंठ इति
प्रतिवचनं नोपपद्यते न्यपदेशेनान्यपदार्थे द्यो यदि एवं तर्हि एवं विग्रहः। कारिष्यते कोऽयं सब्रह्मचारीति प्र
तिवचनं वै एवं नोपपद्यते स्वरे च दोषो भवति। किं सब्रह्मचारीति एवं स्वरः प्रसज्येत। किं सब्रह्मचा

रिं सब्रह्मचारी२

भा०

रीति वेष्यते एवं तर्हि एवं विग्रहं करिष्यते कः सब्रह्मचारी किं सब्रह्मचारी तिभवेत् इति वचनमुपपन्नं स
रेहुदेशो भवति एवं तर्ह्येवं विग्रहं करिष्यते कः सब्रह्मचारी नवकिं सब्रह्मचारी यस्मिन्निति। अथवा पु
नरस्त्वयमेव केस ब्रह्मचारि ग्गोस्मोति न तु बोर्नोकेकठं इति शति वचनेनोपपद्यत इति नेष दोषः अ
ग्रो करवाणि न्यायेन भविष्यति। न यथा कश्चिदाह अग्रो करवाणि इति कुर्विति कर्त्र्यपि तु ज्ञाते क
र्मण्यनुज्ञातं भवति अपर आह अग्रो करिष्यति इति किं पटुः इति कर्मण्यपि तु ज्ञाते कर्त्र्यप्य
नुज्ञातं भवति। यथैव तर्ह्यपि के सब्रह्मचारी तोत्स्यतीति कठ इत्युक्ते संदेधा हे न हस्यते नूनम
यमपि कठ इति। एवं कठ इत्युक्ते संदेहात् हन्त्येनं नैतेपि कठा इति। न खल्वपि तेस समासेन श
क्यः प्रतिनिर्देष्टुं उपसर्जनं हि ते भवेति। अर्द्धपिप्पल्यादि इति कोयं समासः बहुव्रीहिरित्याह। कोस्य वि
ग्रहः अर्द्धं पिप्पल्या यस्य इति कः समासार्थः समासार्थो नोपपद्यते अन्यपदार्थो हि नाम समा
त्ति से योपदानां समासान्तोन्यस्य पदस्यार्थो नोपपद्यते। किं हि तयोरर्द्धं भवति अग्रकन लघुतयैमवधि

से १ योन्यपदार्थः एवं तर्हि एवं विग्रहः करिष्यते अर्द्धं तत्तीपमनयोरिति एवमपि कषयैर्यः यस्य

३३७

राम

ग्रहः। अर्द्धंतृतीयमेषामिति ननु वोक्तं समासार्थो नोपपद्यत इति नैष दोषः। आवयवेन विग्रहः समु

दायः समासार्थः। यथावयवेनपि ग्रहः समुदायः समासार्थः। अर्द्धद्वितीयोऽनुमसारपाण्डवांक

षा।। द्वितीयस्य बलकृष्णस्य वर्द्धं तां द्वयोर्द्धिवचनमिति नित्यद्विवचनं प्राप्नोति। अलकनर्थेयमेव विग्रहः।

अर्द्धं तृतीयमनयोरिति ननु वोक्तं षष्ठ्यर्थो नोपपद्यत इति नैष दोषः। इदं नावद्यं पञ्चषष्ठ्याः। अर्थेह

देवदत्तस्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थ इति नैव गत्या न। एकस्मान्मातापितुर्भ्यां जन्म इति एतत् वर्त्ततेऽयथा सार्थिकोना

मेकपृतिश्च पञ्चषितानां शातकुम्भायतनिष्क्रानानां न कश्चिन्मरसंसारमिति संबन्धो भवति। एवंत

जोयके भ्रातृत्वं नाम अत्र वे युक्तः षष्ठ्यर्थो इहप्रनेइहापि युक्तो इहप्रतो इहनर्थं तदर्द्धं तृतीय एवाभाय

गामितुक्ते अर्द्धस्थानयनं न प्राप्नोति। अलकनर्थेयमेव विग्रहः। अर्द्धं तृतीयमेषामिति ननु वोक्तं

समासिद्धितीयोऽनुमसारपाण्डवांसंकर्षणा द्वितीयस्य बलकृष्णस्य वर्द्धं तामिति द्वयोर्द्धिवचनमि

तिद्विवचनं प्राप्नोति नेति नैष दोषः। अयं तो यान्तः शब्दोऽस्ति बहूराणामाजि सहायचावीतनस्येद्य

भा०

हत्वां । अस्ति द्वितीयः । अस्ति सहायमिति गम्यते । एवमत्र द्वियोगो पाठ्यः । एकस्मिन्नेकवचनं
प्राप्नोति एकार्था हि समुदायाः भवंति यथा शतं यूथं वनमिति । अत्रानर्थक्यमेवाविग्रहः ।
अर्द्धं नैतं । पसमनयोरिति जिनतुवोक्तम् । अर्द्धं नीयतां आनोतनयं नामि स्तुक्ते । अर्द्धं स्यात् । नयं वंत
श्रोत्रां । नीति नैष दोषः । भवति वृद्धी हेतद्धु । तत्त्वविज्ञानमपि न घटयत्वे तु कार्यां समसमा
नयत्तो हि नाम्नी षान्मस्विड्जः । श्रवणं श्रोतिनदुत । आनी यत्नेनद्दुतात्स्थ प्रवर्तते । अथवा पु
नरस्त्वयमेवाविग्रहः । अर्द्धं नैतं । नीयामे षामि जिनतुवोक्ते एकवचनं प्राप्नोतीति नैष दोषः ।
संख्यानामेव परत्वधाना संख्येयमनया विशेष्यं परिवार्यैकवचनं स्यात् ॥ संख्येयम
विशेषीतं स्यात् । । इह नर्घेद्वनं नीयायात् इत्यत्र स्थिरे इत्यत्र षष्ठः । समुदाये प्रवर्तते । अवयव
वेनोपपद्यते । नैष दोषः । समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते यथा पूर्वे पञ्चा
लाः उत्तरे पञ्चालाः । तिलीलैस्तु तं घृतं मुक्तं स्तुतो ओलकापिलयुतिः एवमयं समुदायेद्रो

राम

३३८

५८

338

कामं तर्हि नेनैव हेतुना यदा द्वौ द्वौ त्रीणि ... इति न कर्तव्यं समुदाये वृत्तिः शङ्क्याः १

एवं चेत्: प्रवृत्तो वृत्त्यवेक्षोपि वशात्रौ केषु वृत्त्यवेक्षु वर्तन्ते योवयवं समुदाये न त्ववयविति
कं समुदाये न त्ववयवे इति अर्द्ध द्वित्राः इत्यत्र द्वौ त्रयो वा मिवरन्ति अनेकार्थसंख्यया त्वपरयाया सं
ख्यातृ द्राधिकसंख्याः संख्येये द्वित्राः चिवनुरा इति कोयं समासः बहुव्रीहिरित्याह। कोस्य
विग्रहः द्वौ वा त्रयो वेति भवेयथा वहूनामानयनेन द्वावहुवचनमुपपन्नं यदा तु द्वत्व लभ्यावा
नीयेते तदैकवचनमिति द्वा पिमिद्धं केर्थं किं विना यदा हि अविज्ञाते र्थे वहुवचनं इत्येकं
व्यामिति नचद्व्याकतिभवतः तत्रः कुतिभवतो भावी इति प्रपरश्च हरत्वे सुन्ते त्रये
वृत्तिगम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते सेषापयाधिष्ठानावाकुतन्त्रसुक्रेतत्र वहुवचनं
अथ द्विदशा त्रिदशा इति कोयं समासः बहुव्रीहिरित्याह। कोस्य विग्रहः द्विर्दश द्विर्दशा
इति संख्यासमासे सुजन्तत्वात् संख्या शब्दसिद्धिः। संख्यासमासे सुजन्तत्वात् संख्येयत्वप्रसिद्धिः
नहि सुजन्तात् संख्या ... अतः तत्रैवमेव विग्रहः द्विर्दशा द्विर्दशा इति नन्वेकसंख्यासं

द्वेवे

त्वं तर्हि एवं विग्रहः करिष्यते द्वौ दशतो द्विर्दशा इति एवमपि सुजन्तत्वा तदा संख्याये
सिद्धि न सुजन्तात् संख्यान्ति।

समासेन दृश्यते तज्जभावो विहितार्थत्वात्समासे । समासे सुयोभावः किं कारणमविहितार्थत्वात् ... हितः सुबर्थः

भा० १०

मासे सुज्जं जत्वात् समस्योपशमिष्यिरिति । न वा सुज्जत्वात्स्थाने न वा एष दोषः । किं कारणम् सुज्जत्वा
त्वात्सुजन्तस्यानुवृत्ते न वा असुज्जन्तस्य प्रसङ्गः । किं पुनः कारणं वाक्ये सुव्यवस्थाने समासे न नि
वृत्तत्वात्समासे सुज्जं भविष्यति । किं वभोः सुज्जार्थ इति समासे नवृत्तिः । संख्याः समासे वा निवृत्त
त्वात् समव्याप्तेन खलु सुज्जार्थ इत्यनुवृत्ते गम्यते ननु सुज्जार्थः कथं भावना संख्येयोपायः संख्येयासंख्या
याते । सर्वाक्रियाभ्यावृत्त्यर्थः सर्वोक्तः समासेन निवृत्तत्वात् समासे सुज्जं भविष्यति । अशिष्यः सं
ख्यातिरेकः संख्येयो वाभिधायित्वात् । अशिष्यः संख्यातिरेकपदो वहुव्रीहिः । किं कारणं संख्येय
वाभिधायित्वात्संख्येयं वार्थस्याभिधायित्वेन शास्त्रं पदार्थ इत्येव सिद्धं भवेत् सिद्धमधिकवि
शाः अधिकविंशाद्विनियत्वेन द्विवाद्यन्विंशत्यादयो दशदर्थे वा सुः परिमाणिनि निवृत्ते इदं
नुनं मिथ्यानि अधिकदशाद्विनियत्वेन नियोगतः संख्यासंख्येये एव वर्तन्ते आद्यो पदशा इति
कोयं समासः वहुव्रीहिरित्याह कोस्य विग्रहः दशानां समीपे ये दशाः इति कस्य पुनः स

राम

३३९

२३२

५८

धि।प्पमर्थं नत्रपस्यपदै घेवं नान्यपदार्थोभिवतिनत्रु पृथमानि दिग्ं संख्यायद्द ह।तो शब्दसमक्ष
तुभित्वर्थो वा पूर्वस्यावि घानान्त अथवा मालर्थे पूर्वो योगस्य समलर्थो योयमारंभः कवमूत्रा वा
र्थं वा। अथवा कैव मामूर्द्दिग्नि सङ्ख्या या। दिङ्ग्मा अन्तराले। नेन सह दिग्तुल्या योगो द्विस मस
ह्यो गयोः अन्तरालप्रधाना। सिद्यानैनै।। दिक्समासे सह योग योश्चाशिष्यो वद्रुग्राहिः किंका
रणं। अंतरालप्रधानानां। दिक्समासे सह योगे चान्तरालं प्रदीनं वाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ
इत्येव सिद्धं। यद्येवं दक्षिणपूर्वा। दिक्समानाविकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति। अ
थ पुनरियं स्त्रीवदक्षिणस्यैव पूर्वस्याश्च या समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति
न सिद्ध्यति भाषितपुंस्कं स्यपुंवद्भावः न वैतौ भाषितपुंस्कौ ननु च भोः दक्षिणा शब्दः पूर्वशब्द
श्च पुंसि भाष्येते समानायामाकृतौ — नौ पद्धाषितपुंस्कात् अनूङ् न्यत्र वैतौ भाषितपुंस्कौ दक्षि
णापूर्वे त्रिदिक्शब्दौ दक्षिणाः पूर्व इति यावत् शब्दौ यो हि स्पृष्टा। दिक्शब्दाः अपि च व्यवस्था

क क्षि ५

ति

भा॰

शाखास्तुः कथं यानि दिक्षु परिष्ठानि कार्याणि परादिशोऽथ वक्ष्यावक्ष्यंति यदि दिक् यो यो दिशावर्त्तनिम
दिक शाखो रमणीया त्वादि छनि ग्रंसगोभवति रमणीया दिक् शोभना दिशामिति अथ समासे मे नता दि
शि दृष्टो दिग्दृष्टः। शाखो दिक् शब्दः यो दिशं न व्यभिचरति इति न मणीया दिग्छ इति ग्रसंगोभ
वति पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति। एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम
मित्येवमर्थ एवं च कृत्वा सुरिक्तमासमहयोरंतराल प्रधानाभिधानाद्दिग्ग्येवं न तु वोक्ता दक्षिणपू
र्वादिक्समानाधिकरणालक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति नैष दोषः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंव
द्भावेन परिहृतः। मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात्। अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगः अमत्वर्थार्थ इमारे
भः कथमायार्थो वा अथवा कथमामृदिति।। नचानेन दाढ्नोयास मन्यंमेते वा क्रियाभिधाना
नाढ्नोयास मन्यमेते बहुव्रीहिः किं कारणं क्रियाभिधानात्। क्रियाभिधीयते तत्रा
प्राधिकृत्येव सिद्धं। न चैक शेषप्रतिषेधार्थो वा आशिष्यः किं कारणमेक शेषप्रतिषेधार्थ

राम

६४०

द्वंद्व

सिरं वक्तव्यः पूर्वदीर्घार्थं वा पूर्वदीर्घार्थे चेरं वक्तव्यः केशाकेशि स्यादिति तत्प्रयोजनं पठितं नियोगतोऽस्य

ने नैव दीर्घत्वं स्यात्॥ अथेदानीमप्येषामपि दृश्यन्त इति दीर्घत्वेन प्रयोजनं भवतीति मत्वर्थे वा पूर्वस्य दि

र्घानात्॥ अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः अमस्यार्थो यमारंभः कवभावार्थं वा॥ अथ वा कवमा भूदिति

तत्रान्येन दायार्थे द्वंद्वः वा यद्वृत्तुच्यते। वक्ष्याव्ययं तेन समासस्याव्ययसंज्ञा प्राप्नोति नैष दोषः

पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते नैव समासस्तत्र पठ्यते। पाठेनाव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिंग

वचनानि भवंति। यश्चेह अर्थोऽभिधीयते तेन तस्य लिंगसंख्याभ्यां योगोऽस्ति नेदं वावनिकेऽलिंगताऽसंख्या

ता वा किं तर्हि स्वाभाविकमेतत् तद्यथा समानमीहमानानां वा अधीयानानां वा केचिदर्थैर्यु

ज्यन्ते अपरे न नैवेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्धानर्थक इति स

र्वैरनर्थकैस्तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यत्स्वाकृ समासाद्यार्थस्य लिंगसंख्याभ्यां योगो नास्ति समा

नव भवति स्वाभाविकमेतत्॥ अथ वा आश्रयतो लिंगवचनानि भविष्यन्ति गुणवचनानां हि श्र

भा०

शब्दानामाश्रयणो लिंगवचनानि भवंति तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः
कंबला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगं वचनं तद्गुणस्यापि भवति एवमिहा
पि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिंगं वचनं तत्समासस्यापि भविष्यति । अथेह
कस्मान्न भवति याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च कठश्चायं बह्वृचश्च औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति
शेष इति वर्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति यदि शेष इति वर्तते तत्पश्चात् स्थूलसिकंरश्मांग
गं महाद्रूदाइंद्रां वेदशकाग्नं तु मा वा नान्नाकृतान्नाकृते इत्येतन्न सिध्यति नैष दोषः । अन्यथाद्वि
कृतमन्याकृते । वार्थे द्वंद्ववचने समासेपि वार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसंगः । वार्थे द्वंद्ववचने स
मासेपि वार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसंगो भवति । अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं । वैवस्वतो
न तृप्यति सुरया इव दुर्मतिः । इदं त्वा एतद्वर्णो वायुरादित्य इति सिद्धं तु युगपदधिकरणो
द्वचनात् । सिद्धमेतत् कथं युगपदधिकरणवचने द्वंद्वो भवतीति वक्तव्यं । तत्र पुनर्द्वा वस्ति निषेधः

राम

३५१

मैवेनु स्मिल्लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पट्वीमृद्व्यौ समानाधिकरणलक्षणात्पुंवद्भावः
प्रसंगो नित्। विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः। विप्रतिषिद्धेषु च युगपदधिकरणवचनानुपपत्तिः। अनुपप
त्तिः। शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे। किं कारणं। सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सु
खं। यत्तावदुच्यतेऽत्र पुंवद्भावप्रतिषेधश्चेति इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह पुंवद्भावः कस्मान्न भवति
दर्शनीयायामाता दर्शनीयामातेति। अथ मतमेतत्। एकस्मिन्नसौ यत्र सामानाधिकरण्ये न पु
पुंवद्भावो भवतीति इहापि न दोषो भवति यत्र पुंवत्त्वैते विप्रतिषिद्धे चानुपपत्तिरिति। सर्वत्रैव हि
शब्दा विप्रतिषिद्धाः। इहापि प्लक्षन्यग्रोधाविति प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः प्लक्षार्थं संप्रत्याययति न्य
ग्रोधार्थं निवर्तयति। न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रत्याययति। प्लक्षार्थं निवर्तय
ति। अथ वेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते इहापि युक्ता दृश्यतां। एवमपि शब्दपौर्वापर्य
प्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानाच्छब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेन्न।
प्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानात्

भा०

किं पुनरपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं स्यात्पौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्यमप्यस्ति युगप
द्धिकरणवचनतायाश्चानुपपत्तिः। प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधाविति यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्य
त्पदार्थानामपि भवितव्यम्। शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचन
बहुवचनानुपपत्तिः। शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनबहुवच
नयोरनुपपत्तिः। प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति प्लक्षशब्दः सार्थकोऽभिहितः। न्यग्रोधशब्दश्च
प्रयुक्तः एक एकार्थः। तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति विग्रहे च युगपद्वचनेऽप्यकं युगप
द्वचनस्य। विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इ
ति किमेतन्न। युगपदधिकरणवचनता यावतो मूलकेऽपि ग्रहे केवलं नाम युगपदधिकर
णवचनतास्यादिति। किं पुनः समासे। समुदायात्सिद्धं समुदायात्सिद्धमेतत्। किमेतत्समुदायप
त्सिद्धमिति। द्विवचनबहुवचनानामसिद्धिरिति कोऽयं तस्यायं परिहारः समुदायात्सिद्धमि

राम

३४२

६२

342

निवेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य समुदायान्निरुद्धमतिवेनं तु किंकारणं एकार्थत्वात्समुदायस्य एकार्थी
हि समुदाया भवन्ति न घटशरावतत्पुरुषं च नमिति नैकार्थ्यतायमेकोऽर्थः किं तर्हि द्व्यर्थो बहुत्वेऽस्थ न्यग्रोधो
पि द्व्यर्थः घटत्वेऽपि द्व्यर्थः यदि न हि द्वित्वेऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः तयोरनेकार्थत्वात्बहुवचनप्रसं
गः तयोरनेकार्थत्वान्न बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति तयोरनेकार्थत्वान्न बहुवचन-
प्रसंग इति चेन्न बहुत्वाभावात् इति यदा इदानीमेवोक्तं घटत्वेऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थ इति यावता
मेवान्नेको द्व्यर्थः तावन्मात्रमेवापरोऽपि घटे वं अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरन्यस्य वाचकेन
शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते। अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेन्न तत्त्वस्य न्यग्रोध
त्वात्। न्यग्रोधस्य वस्तुत्वात् स्वशब्देनाभिधाने। अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेन्न
एवमुच्यते तत्र किंकारणं तत्त्वस्य न्यग्रोधत्वात् न्यग्रोधस्य वस्तुत्वात् स्वशब्देनाभिधानं भविष्य
ति घटत्वेऽपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपि घटत्वं कथं पुनः घटत्वेऽपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपि घटत्वं स्यात्॥ याव

भा० ताकारणात्तद्व्येशब्दनिवेशः कारणात्तद्वृत्थे शब्दनिवेश इति वेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धं कारणात्तद्
व्येशब्दनिवेश इति वेदेवमप्यतेन न्नतुकारणत्वात्सिद्धं तुल्यं हि कारणं यदि तावत्प्रकृतौ ति
प्रसक्तः स्यान्न्यग्रोधेऽपि तद्भवितव्यं यदि वा पृहनोति न्यग्रोधः प्रसक्तोऽपि तद्भवति दर्शनं वै हेतुः
न वन्यग्रोधेऽप्यलशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति वेत्तुल्यमेवमेतत्सिद्धे न्यग्रोधशब्दो दृश्यते तो
तुल्यं हि कारणं । नवैलौ कृतमसप्रत्ययो भवति । न हि प्रत्यक्षानीयता मित्युक्तो न्यग्रोधशब्दो नाप
ते न द्विषयं वन्नद्विषयं वेत्युच्यते सम्य न्यग्रोधशब्दे किं विषयं द्वे वा विषये युक्तं पुनर्निपत्नवि
षयाना मशब्दानां स्युः वाद्युक्तेऽप्यग्राणिनिद्वितयदर्शनात् अन्यत्राग्राणिनि यत्र विषयाः श
ब्दा दृश्यन्ते तेन यथा समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति अश्वः शोण इति भवति अश्वः कर्क
इति यदि तर्हि प्रत्ययोऽपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपि प्रसक्तः ॥ एकेनाकृत्यादपरस्य शब्दोऽगो नानुपपन्नः । एकेनो
कृत्वानस्यान्तःस्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते न च दृष्ट्वा न्यग्रोधस्य न्यक्रोधशब्दप्रयोगः । एकेनाकृत्वा

समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति अश्वः हेमन्त समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति

रम

343

३४३

६२

८३ ८१

रपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्तेनान्ययोगस्यैवोपप्रयोगः एकेनोक्तत्वान्न परस्य
प्रयोगोनुपपन्ना इति चेन्न किंकारणमनुक्तत्वात्तेनान्ययोगस्यान्ययोगप्रयोगः एकेनो
क्तत्वान्न परस्य प्रयोगोनुपपन्ना इति चेन्न किंकारणमनुक्तत्वात्तेनान्ययोगप्रयोगः
अनुक्तत्वात्तेनान्ययोगार्थ इति क्तत्वान्ययोगशब्दः प्रयुज्यते कथमनुक्तः यावता द्वन्द्वानामेको
क्तस्य सोपि न्यग्रोधोपि प्रसक्त इति सहभूतावेनावन्योन्यस्यार्थमाहतुः । न पृथक्प्रयोगोऽकेषु
नः कारणं सहभूतावेनावन्योन्यस्यार्थमाहतुः न पृथग्भूतौ अभिधाने पुनः स्वाभाविकम
भिधानां अथ स्वाद्वन्द्वको विग्रहः समस्तकल्पितो वा न न्यग्रोधौ वा विक्रियमाणौ वा गुणौ न यावा शब्दा
इवार्थे स्यात्तः न्यग्रोधश्च वा न्यग्रोधश्च इति तत्र शब्दा विन्युक्ते लङ्घः स्यात्र किं समोच्चारणेव अहो
भिः शब्दैः न्यग्रोधावितितत्रापि संदेहः कश्चिन्न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । नाद्वयं युगपद्दृष्टिकरणं वचनानां
स्थिरत्वेन न्यग्रोधाविति तत्रापि संदेहः कश्चिन्न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । निवेधनेयुक्तं घावाहत्वामेतितदपिछांदसं नतेषु
नानामद्दुः स्वाबद्धः स्पपरावयवाणमस्मा

भा०

पांसुपोभवं इति । त्यवसिद्धस्वस्वं वसिद्धं नेपथ्याभ्यासमेवाक्तनेवोक्तं वार्थे द्वंद्ववचनेसमासे पिवार्थे संख्
यया इति एकशेषगत इति नैषद्वंद्वः इह बेद्धद्व इतोऽयत्नासिद्धं कथं पुनश्च नामवद्विस्यानशा शब्दे षष्
ष्ठीका यासमेवा इत्थं कार्यविज्ञानेन सोऽयमेव सिद्ध मनियम इत्थं ग्रहणं करोति न स्ये तन्यात् पोडन
मेवं यथाविज्ञायेत नवेन कृतोऽर्थः आर्थं इति कः पुनश्चैन कृतोऽर्थः समसुद्यपः ॥ अथावयः इतरेतरयो
गः समाहारे समुद्यपः ॥ न लक्षोत्सुके गमत एव न तन्यग्रोधश्चेति । अथावयपे न्यग्रोधश्चेति समुदायेष्व
सुदायत इति इतरेतरयोगः । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्सुच्यते गम्यत एतत् प्लक्षोऽपि न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसह
य इति समाहारे पिक्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति न वायमाप्यर्थः द्वंद्वे कवद्भावो न प्रठति न च्योभवति
समाहारैकत्वादेव सिद्धः ॥ एकादश द्वादश इति कोऽयं समासः ॥ एकाशीनां दशा शी सिद्धः एकाशीनां दशा
शि सिद्धः समासः ॥ एकाशीनां दशा शि सिद्ध इति विवेकं शमादिषु ववनं समंगः ॥ एकाशीनां दशा
शि सिद्ध इति वेकं शीन्यादिषु ववनं प्राप्तोति ॥ एकविंशतिः सिद्धं लक्षिकं तां सोऽव्यायासमानावि

क्षी

राम

३४४

३४४

४४

करणाविकारेधिकलोपश्चासिद्धमेतत्कथंसमानाधिकरणाधिकारेवक्तव्यः॥अधिकांतासंख्यासंख्याप
सहसमस्यतेधिकशब्दस्यचलोपोभवतीतिएकाधिकाविंशतिः एकविंशतिः॥द्व्यधिकाविंशतिर्द्वावि
शतिः॥यदिसमानाधिकरणाःस्वरोनसिध्यति॥यद्विंशतिसंख्याशब्दपूर्वपदंप्रकृतिस्वरंभवतीतिद्वंद्वे॥एवंतर्ह्यवि
युक्तःकारणाद्वंद्वइत्येवंतर्हिइहमाभूत्॥एनत्सहस्रमितिअश्वत्तर्हिद्वंद्वेनन्वेवोक्तंएकाधिकोविंशत्यधिकं
द्वंद्वइतिविंशतिद्विशतादिषुवचनशसंगइतिनैषदोषः॥सर्वोहिद्वंद्वोविभाषयाएकवद्भवतियथानर्थकवच
नत्वान्नपुंसकलिंगैस्त्राप्नोति॥लिंगमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येत्यर्थः॥उपसर्जनंपूर्वं॥किमर्थमि
दमुच्यते॥उपसर्जनस्यपूर्ववचनेपरप्रयोगनिवृत्त्यर्थः॥उपसर्जनस्यपूर्ववचनेक्रियतोपरप्रयोगे
माभूदितिनकार्तिपूर्वनिपातनानवाप्नोतोप्यनर्थाकिंकारणमनिष्टादर्शनान्नहिकिंचि
दनिष्टंदृश्यतेनहिकश्चिद्राजपुरुषइतिप्रयोक्तव्येपुरुषराजइतिप्रयुंक्तेपरिवानिष्टंशब्दोततो
यत्नार्हस्यात॥अथयत्रद्वयष्टांतेभवतःकस्मान्नप्रधानस्यपूर्वनिपातोनभवति॥राज्ञःपुरुषस्य

भा०

राजपुरुषस्यैति षष्ठ्यंतयोः समासे ऽर्थभिदा तत्प्रधानस्य पूर्वनिपातः। षष्ठ्यंतयोः समासे ऽर्थ
भेदात् प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति। एवं नरेश्वरमकृत्वं भवति उपदेशे न पूर्वमिति। अर्थेष्वा
मिश्रइति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति। उपसर्जनोऽल्पाच्तरं किमर्थं तंत्रे नरनि
ईशः। आहोस्विदतंत्रे॥ किं वातः यदि तंत्रं द्वयोर्नियमः। बहुषु नियमः। तत्र को दोषः। शंखदुंदुभिवी
णानामिति न सिध्यति। दुंदुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति। अथातंत्रे। मृदंगशंखतूण
वाः पृथङ्नदंति संसदि। प्रासादे धनपतिरामकेशवानामिति न सिध्यति। यथेष्टमिति प्राप्ने
अकृतावतंत्रे। ननु चोक्तं। द्वयोर्नियमो बहुषु नियम इति। तत्र शंखदुंदुभिवीणानामिति न
सिध्यति। दुंदुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति। नैष दोषः। यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजि
तिवक्ष्यामि। अथवा पुनरस्त्वतंत्रे। ननु चोक्तं मृदंगशंखतूणवाः पृथङ्नदंति संसदि। प्रासादे
धनपति रामकेशवानामिति एतन्न सिध्यतीति। अतंत्रे तरनिर्देशो शंखतूणवयोर्मृदंगेन स

दी
वाः
राम
३४४
345
५५

मासः॥ अनंतरेतरनिर्देशे शंखतूणवयोर्मृदंगेन समासः करिष्यते। शंखश्च तूणवश्च शंखतूण-
वौ। शंखतूणवौ च मृदंगश्च मृदंगशंखतूणवाः। रामश्च केशवश्च रामकेशवौ। रामकेशवौ च
धनपतिश्च धनपतिरामकेशवाः। धनपतिरामकेशवानामिति यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसंगः
किं तत्रैकस्य नियमो भवति। अहोस्विदविशेषेण। अनेकस्य प्राप्तावेकस्य नियमो नियमः अ
शेषेषु। अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति। शेषेष्वनियमः॥ पटुमृदुशुक्लाः। पटुशुक्लमृद-
व इति। ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां। ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षरा-
णां पूर्वनिपातो वक्तव्यः॥ शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ। कृत्तिकारोहिण्यः॥ अभ्यर्हितं पूर्वं नि-
निपततीति वक्तव्यं। मातापितरौ। श्रद्धामेधे। लघ्वक्षरं। लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यं। कु-
शकाशं। शरशीर्यं। अपर आह सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यं। लघ्वक्षरादपीति।
दीक्षातपसी। श्रद्धातपसी। पक्षोनामानुपूर्व्येण। वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति।

अभ्यर्हितं

भा०

वक्तव्यं॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः॥ आनुष्टुब्जगत्यायसः॥ आनुष्टुब्जगत्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्त-
व्यं॥ एव त्रिचिन्हिराडुनौ॥ संख्याया अल्पीयस्याः॥ संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो भवतीति वक्त-
व्यं॥ एकादश द्वादश॥ धर्मादिषु भयं॥ धर्मादिषु भयं पूर्वनिपातनीति वक्तव्यं॥ धर्मार्थौ॥ अर्थधर्मौ॥
कामार्थौ॥ अर्थकामौ॥ गुणवृद्धी॥ वृद्धिगुणौ॥ आद्यन्तौ॥ अन्तादी॥ अल्पाचतरं॥ सप्तमीविशेषणे ब-
हुव्रीहौ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं॥ बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यं॥ विश्वे-
देवाः॥ विश्वयशाः॥ द्विपुत्रः॥ द्विभार्यः॥ अथ यत्र संख्यासर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातो
न भवति वक्तव्यं परत्वात्संख्यायाः॥ द्व्यन्याय त्र्यन्याय॥ वाह्निछक्षा॥ वाह्निछ्वस्य पूर्वनिपातो भवतीति व-
क्तव्यं॥ प्रियगुडः॥ गुडप्रियः॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनं॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादि-
भ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यं॥ गडुकण्ठः॥ गडुशिराः॥ सप्तमी वि॥ निष्ठा॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते
जातिकालसुखादिभ्यः परवचनं॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भव

346

राम

तीति वक्तव्यं। शार्ङ्गरवधीपत्यां डुमिह्रितीमासल्लानातासंवत्सरल्लानानासुखल्लानाह्नः खलीमी। नवो
क्ताघदृश्या तो यान्नववनेह्यपकंपरभावस्य नवा वक्तव्यो किंकारात्। उत्तरपदव्यां तो यान्नववनेह्य
पकंपरभावस्य। यदृपल्लानि कालस्तुखादिभ्यः परस्या निष्ठायाः उत्तरपरस्यांतो यान्नवं शाल्लिजं
गृह्णापयस्यावाधिः। परान्न निष्ठा भवतीति। प्रतिषेधे तु पूर्वनियातनश्मसंगानस्मात् इत्रंदंतादिषय
दृश्च निषेधे तु पूर्वनिपातः शाम्रोति। अहृतमितमशतिपन्नाशृतितस्मात् इत्रंदंतादिषु पाठः कर्तव्यः॥
न कर्तव्यः। अत्यापिश्चतिषेधववनंल्लापने परा निष्ठा भवतीति शुहराणार्थं भश्यश्चहराणार्थं भश्यु
परा निष्ठा सप्तम्यो भवत इति वक्तव्यं। अस्तु घतः॥ सुसलोद्यतः। असिपाणिः। दण्डपाणिः। द्वंद्वे घ्य
ओ द्यूदंतो। उभाभ्यामल्पाच्तरं विप्रतिषेधेन। द्वंद्वे घ्यान्येतस्मात् इत्राद्यदंतमित्येतद्भवति। विप्रतिषे
धेन द्वंद्वे घ्यल्पस्यावकाशः। पट्गुप्तो अतद्यदंतमित्यस्यावकाशः। वद्वारपरौ इहोभयं प्राप्नो
ति। इन्द्राग्नी। अनाद्यदंतमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। उभाभ्यामल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः। वा

भा०

गृष्टिरौद्रहोमयं शमोनिवागर्ग्यः । अल्पाच्तरमित्येतदेव नास्ति । विप्रतिषेधेन अन्ताद्युदात्तमित्यस्यावका
शः । तृणपूरवे । अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः । स एव द्वीहोमयं प्राप्नोति । वाग्निंद्रौ । अल्पाच्तरमित्ये
तदेवास्ति विप्रतिषेधेन । कडाराः कर्मधारये । कडारादय इति वक्तव्यं । इहापि यथा स्यात् । गडु
लशांडिल्यः । शांडिल्यगडुलः । खंडवास्यः ॥ वास्यखंडः । तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं बहुवचननिर्देशात्
कडारादय इति विज्ञास्यते ॥ इति भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाह्निकं । द्वितीयपादः समाप्तः ॥ ॥ अनभिहिते ॥ ॥ अनभिहित इत्युच्यते । किमिदमनभि
हितं नाम तन्त्रं ॥ नार्थः समनभिहितमित्यनर्थकं तं यावत् न ब्रूयात् तत्कर्मणि निर्दिष्टं द्वितीयादिनावधृतं न
भिहित इति । अनभिहित इति वचनमनर्थकं मन्यते आपि विहितत्वादभिहिते विहितं न भवति ।
काव्यत्रविचत्रगुः । शबलगुः । बहुव्रीहिणोक्तत्वात् अर्थस्य अर्थयोनभवति गर्गाः । वत्साः । विदे
हाः । अंगाः । यत्र लगुम्भात्तनायादृपनार्थस्याभ्याख्यातत्वान्निर्भवति समयसर्गोपादमिति समासेन

राम

३४७

३४७

६१

कथादीक्षापाद्द्विर्वचनं न भवतीति। यत्नाय दृश्यते। विग्रहः शबलगुरीविबद्धी हि णे। कथा असमर्थ-
स्य मृदथर्थो यो न भवतीति। अस्मिन्सामानाधिकरण्ये समनुविधीयते न वात्रास्ति नामासामानाधिक-
रण्याय दृश्यते। गर्गाः वत्साः विदाः उर्वा इति। यस्मूभ्यास्तु कथादीक्षापायेषु स्यात्पर्यो न त्रिर्न भ-
वतीति समर्थं नाम प्रथमाद्वेति वर्तते। न वै तस्य समर्थानां प्रथमं। किं तर्हि द्वितीयमर्थस्य त्याशो न तप-
त्रिर्न भवतीति समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तते। न वै तस्य समर्थानां प्रथमं। किं तर्हि द्वितीयमर्थस्य-
त्याशो नः त्रिर्न भवतीति समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तते। न वै तस्य समर्थानां प्रथमं। किं तर्हि द्वितीय-
मर्थिषु संख्यानं यद्दृश्यते। गर्गाः वत्साः विदाः उर्वा इति। यस्मूभ्यास्तु कथादीक्षापाद्दर्थस्य त्याशो-
न त्रिर्न भवतीति समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तते। न वै तस्य समर्थानां प्रथमं। किं तर्हि द्वितीयमर्थ-
स्तु संख्यानं यद्दृश्यते। सप्रपञ्चो श्रापद इति समासेनो कथादीक्षापाद्द्विर्वचनेन न भवतीति। य-
द्दवा पाशुक्तं नाट्यः प्रयुज्यते। किं तु समस्तस्यैव तिपर्यायात्ससप्रपञ्चो मस्य पञ्चौ पञ्चावष्टो

भा० पद्यानीति। अथ बहुलकस्तु तर्हि अभिनत्ति छिनत्ति अभोक्ष्य याज्ञककर्तृस्थ प्रकर्त्रादिशाम भवेन्निअ
कवृत्तद्वैकैः। नैव कौरिति। अकवोक्कलात्कुम्भादीनां कारद्यो न भवति। ननु च अथ बहुल
कवोपवादाः तेऽपवादस्यात्तद्बाधकाम भविष्यन्ति। अथ बहुलकस्तु नानादेशत्वात्तत्र सम्प्रप्र
तिषेधः। समानदेशेऽपवादस्यादित्युत्सर्गं सामान्यकारद्यो न भवति। अकवृत्तद्वा
कैः। नैवकौरिति। अकवोक्कलात्कुम्भादीनां कारद्यो न भवति। ननु च अथ बहुलकवो
पवादाः तेऽपवादस्यात्तद्बाधकाम भविष्यन्ति। अथ बहुलकस्तु नानादेशत्वात्तत्र सम्प्रति
षेधः। समानदेशेऽपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति। नानादेशत्वात्त्वप्राप्नोति। किं पुनरि
हाकर्तव्यो नभिहिताधिकारः क्रियते। आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते इहाकर्तव्यः क्रि
यते। एष एव हि न्याय्यः पक्षः यदभिहिते न स्यात्। अनभिहिते तु विभक्त्यर्थस्तस्मादन
भिहितवचनं। कः पुनर्विभक्त्यर्थः एकयादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु कर्मादयो भि

२८ ३४८

हिताविभक्तानाम्युत्पन्नेनिमित्तयाप्रथमाभवतीतितस्मादनभिहितेतस्मादनभिहिताधिकारः
क्रियते।अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयं।एकत्वादयोविभक्त्यर्थइति।अभिहितेप्रथमाभावः।योहिस
त्यनेकस्मादयोविभक्त्यर्थाःतेष्वनभिहितेषुसामर्थ्यान्मेविभक्तयोनाम्नस्त्वत्तिर्भविष्यन्तीतिनिरुद्ध
मानस्यनशाप्रातिपदिकत्वतःप्रत्ययः।किंकारणंप्रातिपदिकेनोक्तःप्रातिपदिकार्थइति।नचावि
प्रातिपदिकेनानुक्तःप्रातिपदिकार्थः।उच्यतेचप्रथमाभावचनाद्भविष्यतीति।नचैवतुखल्वे
वदोषः।यस्मात्तेचकत्वादयोविभक्त्यर्था।अभिहितेप्रथमाभावइतिप्रथमातेनप्रातिपदिकप
वर्त्योरदनेदेवदत्तइति।किंकारणंनियोक्ता।एकत्वादयइति।अनभिहिताधिकारंवत्वंकरो
षिपरिगणनंचनकथिति।एकत्वादीनामनभिधानस्तुवन्तिचप्रथमाभावचनाद्भविष्य
तिनतुवेदानभिधानंवृक्षःप्लक्षइति।अत्राप्यनभिधानमस्तिकथंवक्तातेननता।अनभिमवंती
परःप्रथमस्तुरुचोद्रष्टुस्यमानोप्यस्तीतिवृक्षःप्लक्षःप्लक्षइति।अत्राप्यनभिधानमस्तिकथं

मा० बह्यतेतेन ना। अस्तिर्भवन्ती परः। प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वृत्तं। स्तनः। अस्तीति गम्यते।
नवैवं तु खल्वेष दोषः। यस्येते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः। अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा तेषा
प्राप्ति। कथं कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति। कटशब्दाद्युत्पद्यमाना द्वि
तीया प्राप्नोति हि तेन कर्मणि तिङा भीष्मादिभ्यो द्वितीया दिनश्चाप्नोति। का तर्हि प्रथमा ति प्रथ
मा तद्यथा कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति कटे तेरुत्पद्यमानेन तेनोक्ते नाभिहिते
कर्मणि तिङा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति का तर्हि प्रथमा भवति। कर्तर्हि प्रथमा भवति
नैष दोषः। न हि समानाभिहिते नाधिकारोऽस्ति। नापि परिगणितानामर्थानामे विभक्तीनामु
त्पत्तिर्भविष्यति। अस्ति च सामर्थ्ये। किं कर्तविशेषो वक्तव्यः। अथवा कटोऽपि कर्माऽभीष्मादि
योऽपि तत्र कर्माणि न्यायसिद्धे। अथवा कट एव कर्म तेन समानाधिकरणत्वाद्भीष्मादिभ्यो द्वि
तीया न भविष्यति। अस्ति खल्वपि विशेषः। कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमिति च

राम

३४२

349

क्तान्तः कटः भीष्मश्चरावः शोभनो दर्शनीय इत्यनिवकरोतेनेत्यप्रथमानः क्तः अनवयवेन सर्वेकर्मा
भिधानेकटशब्दानुन्तनप्रथमा न स्याद्विनीयया एवाकटस्येकतितप्रथमा प्रसिद्धानुनकर्मविशेषत्वे
वनुस्वप्लेखदोषः। यस्मात एकत्वाद्यो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमा वाइति प्रथमा तेन प्राप्नो
ति एको द्वौ बहव इति किं कारणं प्रातिपदिके नोक्तप एकत्वादय इति कस्मात् दिष्टप्रिवे विभ
क्तार्थेषु अवश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनाश्रयः कर्मणि एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो
बहुत्वे इति न वैकत्वादीनामेकत्वादयः तेऽति अथ संतिमप्रथमापि संमिते प्रप्ति नभिहितेऽप्र
थमाभविष्यति अथवा अभ्यस्यवचनाद्येनेइवं वाहुर्गुणं यथा तस्योत्तोगुणः तस्मात् उक्ता एक
त्वादय इत्येकत्वाः प्रथमा भविष्यति। अथवा संख्या नाम ये यपरप्रधाना संख्येयं मननया विशे
ष्यं यदि स्यात्र प्रथमानस्यात्॥ अथवाव स्थानित श्ववचन ग्रहणं सप्रयोजनं मुक्त्वेष्वेका
ना दिषु प्रथमा या या स्यादिति। अथवा सम पाद्र भविष्यति। यदि सा समयकी तनी योगतः अ

भा॰

न्याः कस्मान्न भवंति कर्म्मादीनामसमावात्॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति॥ शेषलक्षणा षष्ठी॥ अशेषत्वान्न
भविष्यति एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः बहुष्वप्येक
वचनद्विवचने प्राप्नुतः॥ अर्थतो व्यवस्था भविष्यति परिगणनं कर्त्तव्यं॥ तिङ्कृत्तद्धितसमा
से परिसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ तिङ्॥ किं पचते कटः॥ तिङ्॥ कृत् कृतः॥ कटः॥ कृत्॥ तद्धितः॥ औपगवः॥
कापटवः॥ तद्धितसमासश्चित्रगुः॥ शबलगुः॥ समास उत्सर्गो हि प्राप्नोति प्रातिपदिकसमानाधि
करण्ये विभक्तिवचने॥ उत्सर्गो हि प्राप्नोति प्रातिपदिकसमानाधिकरण्ये विभक्तिर्वचनेकवचनक
र्म करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति कटं शब्दादिस्य छमानेन याद्वितीययाभि
हितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति का तर्हि स्यात्॥ षष्ठी शेषलक्षणा षष्ठी
अशेषत्वान्न भविष्यति न वाऽख्यातसमानाधिकरणेनाभिसंबंधे घृस्तुत्स हेतवत्कुसितिकृत्वा
द्वितीया भविष्यति तस्मान्नार्थः परिगणनेन तद्योः क्रिययोः कारकेन्यतरेणाभिहिते

राम

३५०

२५०

७॰

विभक्त्यभावश्च संगतः ॥ द्वयोः क्रिययोः कारके ऽन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति । कथं स्मार्येते ऽस्त्रेश्च
यन आस्ते इति किं कारणं । परिशिष्टस्य येनाभिहितमधिकरणादिभिर्नि कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति
न वान्यतरेणाभिधानात् ॥ न वा एष दोषः ॥ किं कारणं । अन्यतरेणाभिधानात् ॥ अन्यत
रेणाभिधाने सति परिशिष्टस्य येनाभिधानं अश्लिष्टस्य येनानभिधाने यतो ऽभिधानं तदाश्रया
सप्तमी भविष्यति कुतो नु खल्वेतत् सत्यनभिधाने वाभिधाने वानभिहिताश्रया सप्त
मी भविष्यति । न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति । अनभिहिते हि विधानं । अनभिहिते सप्त
मी विधीयते नाभिहिते प्रतिषेधः ॥ यद्यपि तावदत्रैतन्न शक्यते वक्तुं यत्रान्या वा क्रिया यत्र तु
खल्वेकैव क्रिया तत्र कथं मासमास्यते शयाने शोनद्रानि । अत्रापि न्येलमास्ति कुतः । साधनभे
दात्कालभेदाच्च एकस्मात्रामेरासि साधनं सर्वकालेषु शतप्रत्ययः अपरस्य वाक्यस्य साधनं वर्तमा
नकालश्च प्रत्ययः । किं पुनरिदं साधनमाहोस्वित् गुणः । किं चातः । यदि द्रव्यं साधनं नैतदन्य

१२०

इवत्यभिहितत्वात्॥ अथ हि गुणः साधनं भवत्येतस्यदभिहितात्॥ अन्यो हि स हि गुणः
अन्यश्चासौ गुणः॥ किं पुनः साधनं स्याद्गुणः इत्याह कथं ज्ञायते। एवं हि काष्ठके वि
ष्टच्छति। कर्देवदत्त इति सतस्मात्साधनं वैप असो कृतहत इति कर्तरि स्मिन्त्वात्। तिष्ठतोऽपि सप्तलो वि
कृत्स्नत्वात् येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्तामेव पद्यते। इत्येतु नः साधने सति यत्कर्मक
र्मैवस्यात्॥ यत्करणं गौणं करणमेव वपरः षिकरणमपि करणमेव। अनभिहितवचनम
मर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्। अनभिहितवचनमनर्थकं। किं कारणं। प्र
थमाविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशा प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा
प्रथमा। कोऽवकाशः। अकारकं यत्र। वृक्षः प्लक्ष इति। अवकाशो कारकमिति चेत्। आश्रितो भवतीप
रत्वात्षष्ठी प्रयुज्यमानो भवति। अवकाशोऽकारकमिति चेन्नत्र किं कारणमाश्रितो भवितानां
परः प्रथमपुरुषः अप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति निगम्यते विशेषणं षष्ठ्या। प्रथमामावः। अ

351

२४१

थवाद्वितीयाद्रयः। कृयंगोऽन्यथमा वेति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन द्वितीयादीनामवका
शः। शाटकं करोति भीष्मसुहृत् शोभनं दर्शनीयमिति प्रथमाया अवकाशः। अकारकं
कृत्तः स्वृत इति इहोभयं प्राप्नोति कृतकटो भीष्मसुहृत् शोभनो दर्शनीयइति प्रथमाभ
विष्यति विप्रतिषेधेन न सिध्यति परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न
भविष्यति। कृत्प्रयोगे तु परविधानेन षष्ठ्याः प्रतिषेधार्थं कृत्प्रयोगे तु परत्वान्न षष्ठी
प्राप्नोति। नन्विति षेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः। कर्तव्यः कटइति स कथं कर्तव्यः
षष्ठी कस्मात् यो विभक्त्यर्थो ऽथहि कस्मात् यो विभक्त्यर्थो नार्थेनभिहिताधिकारे तान्य
नभिहि। कम्पितादद्वितीया समयानिकषाहायोगे ऽप्युपसंख्यानं। समयानिकषाहायो
गे ऽप्युपसंख्यानं कर्तव्यं समया ग्रामं निकषा ग्रामं निकषा हायोगे हा देवदत्तं
हा यह रतं अपरम् अहा द्वितीया रिया ने मित ः परित ः समयानिकषाध्यधियोगे ऽप्युपसंख्या

भा०

नेद्वितीयायाश्चियाने भिन्नः परितः समयात् । निकस्मात् । अध्याधियोगेषु नुपसंख्यानेकर्तृत्वं समस्यायाश्चोक्तेनि
कत्वा ग्रामस्य अध्यधि ग्रामं । अध्यधि ग्रामं लोकाधिष्ठ षष्ठी लोपं कुर्वन् परस्मात् ह । तस्मात् सर्वत्र सप्तमः कायधि
गुणापवर्या हि षुत्रिषु । द्वितीयायाश्च ६ तां तेषु तृतो । च्चापि दृश्यते तस्मात् सर्वत्र द्वितीये नान्यो नसंता
भ्यां द्वितीयायावत्कृत्या । तस्मान्तो ग्रामं । सर्वत्रो ग्रामे षष्ठ्यो गेषि ज्ञालंकाः ष्ठिरस्त्र षष्ठलं । तस्मात् यावि
षु त्रिषु आदि तांतेषु द्वितीयायावत्कृत्या । तपस्तु परित्यामं अध्यधि ग्रामे ॥ अधो ग्रामं ॥ ततो
च्चापि दृश्यते नदेवदृतं तद्गति भाति कं विद्धि भक्तिं त्रयाश्चेति किं विलक्षणाश्चित्तद्वितीयायाव
हो । धेदृसि । किमस्त्रि अतिदृशु नाते तीनो यथा स्यात् अथ द्वितीयायासिद्धा सिद्धा कस्मिन् इत्ये
वद्वितीयायापि सिद्धा कथं स्तु पां स्तु पो भवं तो भेवाप्नत्येन स्मिन स्तुपात्तुपो भवेतो नितद्वितीयायायो
यमारंभः यथा वा या अग्निहोत्रं जुहोति । एवं तर्हि द्वितीयापि सिद्धा कथं कर्तृकरणयोरित्येव
अयमग्निहोत्र शब्दो यो वस्तो निषिवत्रितो तद्यथा अग्निहोत्रे प्रज्वलयति नित्यग्निहवि

राम

३५२

35

९२

र्विवर्त्तितानयथाग्निहोत्रंजुहोतीति।आस्योवश्स्त्रपत्तोवर्त्तिते।अाहिशी।।।।न्यथैवर्त्तितेनयथात
वयवाश्रशब्दात्रितीयानदाग्निहोत्रशब्देऽपोति षिवर्त्तितोजुहोतिश्रुशी।।।।न्यथैनयथा
वायाग्निहोत्रंजुहोतिअग्निश्राणोतिायदायवाश्रशब्दान्द्वितीयानदाग्निहोत्रशब्दाह
विषिवर्त्तितेजुहोतिश्रुषित्त्रपत्तोयघवाश्रमग्निहोत्रंजुहोतियघवागृहविरयोश्रश्लिपति
हतीयायाव।अंनरांनरेण।युक्तेहकस्मान्नभवतिकिंतेवाग्रवशालेकायनानामंतरणोग
तेनेति।लक्षणाश्रतिपरोक्तस्येवेति।अथवायद्यपितावहृयमन्तरेणाशब्दोद्दष्टापकारोनि
पातस्था।निपातस्था।अयंतुखल्वेनराशब्दोद्दष्टपकारः।निपातएवनत्स्यकोन्यः।सहायोद्वि
तीयोभवितुनहिति।अप्यहनोनिपाताना।तानयथायाअग्रह्यगोऽद्भितीयेनार्थइतिगोरेवानीयत
तेनाश्चोनगाहेमः।अतरांतरेणायुक्तानामशब्यानवबवे।अंनरांनरेणायुक्तानामशब्यानयग्
हणांकर्त्तव्यं।अप्रश्यानेद्वितीयाभवतीतिवक्तव्यो।अंतरात्वांचमांचकमंडलो

भा।

स्यान्नं नहि वक्तव्यं न वक्तव्या कमंडलोः द्वितीया कस्मान्नभवति भपपद्विभक्तेस्कारकविभक्तिर्बली
यसीति प्रथमा भविष्यति। अन्तरान्तरेण कमंडलु मोरन्यन संयोगो। अन्यत्र संयोगे कर्मवद्भावाल्ला
घवार्थं अन्यत्र संयोगे कालाध्वनोः कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। लाघवार्थं। लाहिनि र्भ
वानं यथा स्यात्। आस्यते मासः शय्यते क्रोशः। अथवा कारणोकिमर्थं स्यात्। अपदेशं यथा
स्यात्। अस्यते मासो शय्यते क्रोशः। अकर्मकानां भावे लो भवतीति भावे लो भवति यथा स्यात्। ज
नहि वक्तव्य प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति कटं करोतीति एवं मन्यते। यथैव काचि
क्रियाकृतो विशेषः उपलभ्यते। न चान्यत्र कर्मेति न वेह काश्चित् क्रियाकृतो विशेष उपलभ्यते नै
वं शक्यं इह हि दोषः स्यात्। अस्तियपश्यति हिमवन्तं न्यग्रोधं गच्छति ग्रामं गच्छति नस्मात्प्राकृतमे
येन तत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति यदि नहि प्राकृतमेवैतत्कर्म। अकर्म
कानां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात् भवे लो भवतीभा नि भावे लो न शास्नोति। आस्य

353

राम

३५२

७२

नेमासं देवदत्तेनेति जनतामहि वक्तव्यं अकर्मकाणामित्युच्यते न वकेवि कालभावाध्वभिरकर्मक कर्म
काः एवं विज्ञायमानः। कविधे अकर्मका इति। अथ शब्दायेणा कर्मणामकर्मका वा श्वा अकर्मका
श्च भवन्तीति नाकर्मकर्मणा न वै ते नकर्मणा कश्चिद्भवतीति ते नाकर्मकाणां न वै कर्मकविदुषिं
भवति। न तर्हि इदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यं वक्तिं शयो ऽलं तेन घटः। क्रियया न्यं मलयो गलद्देशको शं
कुटिलां न देशकोशं रमाणि यावन्न दाजिः। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे। क्रियापवर्ग इति वक्त
व्यो मासमधीतेन पवर्गे मासं भूमासमधीतोऽनुवाकोऽनुवाकेन न इहानुवाकोऽपवर्गे। तमेमी पवर्गो
कालविधानमध्य इति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात् अयं घं देवदत्तोऽमुष्मात्क ग्रहान्नभोक्ता घं दे
भोक्ता कारकमध्ये इति पञ्चम्युमानेऽद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहे भोक्ता त्र्यहाद्वा भोक्ता इह स्थो यमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्य
ति क्रोशे लक्ष्यं विध्यतीत्येव विध्यतां पञ्चम्याविध्यतीति न योऽयं मध्ये भवतीति न तर्हि वक्तव्यं नेव
क्तव्यं। नान्तरेणासाधनेन क्रिया प्रवर्तते निर्भवतीति क्रियाया मध्ये वर्तिकारकमध्यमपि भवतीति न व

कारकमप्याश्रीयते वाश्रियते वा मिदं । न प्रसीपं प्राक् कर्मप्रवचनीययुक्ते कर्मप्रवचनीययुक्ते
प्रत्यापिं शिमि स्थूल इत्यादौ हिंसूपमं स्याप्धे सप्तमीपं वक्ष्योः ञ्जितिषेधा श्यकमिति वेच
ययुक्ते प्रत्याहारे ओमिस्थूल इत्यादि छपरा स्याधे कर्मेव्याल्लक्ष्मप्रति विघोन तोसा
धुर्देवदत्तो माधवनां स्प्रतो सा धुर्देवदत्तो मातरपरि । मातर मनु किंतुपोलज्ञ न सप्तमीप
वृत्तोः प्रतिषेधार्थं सप्तमीपं वस्यो मम मातामिति । सा धुनिपुणा स्याम वाथे । सप्त
मीप यत्र प्रपाहपरिमितिरिति पंचमीनत्रा यमर्थः । अत्र अनेति ने न वक्के प्रत्यमवति ता
न हिं वक्तव्यो न वक्तव्या न कर्मवाचके वा किं युक्ता एकथे ताद दुक्कं अप्रतिमिति इत्या
चापिता वदयं परि दृष्टा पूर्वाशे वर्जने वा वर्जने वक्ष्या यत्त्वल्याप्रयपद्यो द्वितीय दृष्टाय
द्याहा वर्जनार्थ एवन सम्यक कर्म्यो द्वितीयः सह द्यामविनुमर्हति । अत्राद्यतो वर्जना
र्थजा । न च तथा अत्र सपगो द्वितीयेनार्थ इति गोर्स्वनायानितो नात्रा न गायमः । कर्म

ध्रुवचनीयाः कस्माद्दृश्याघोष्ठिष्ठ्युषिकंपस्यवो कथमिदं विज्ञायतो यस्यैवे श्रूयमी
श्वरताऽइश्वरभाव । । भास्माकमेतद्वचनीय एकोर्द्दे तिश्राघोष्ठिष्ठ्यस्य स्वात्मे श्रु
र । ानस्माकमिप्रवचनीयस्तु काविंदिमिकथात्राविथैशेषः । पृस्यवेश्रूरवचन
मितिकार्विदिशश्चेद्वचनामिह्नौ यस्यैवेश्रूरवनामितिकृतं । निर्देशश्चिद्वचना
द्रत्रेपायवनमिद्धाप्रथिवृत्यद्वत्रेपंबालाः । आचार्याश्च तेनेस्मिन्यैवेति सायमेव
मेनत्र । निर्वाणपरियहीनत्वपरियहीत्वयोन भवति । प्रथमानुपपत्तिस्वार्थमामा
पद्यतेः कुतः अग्रलेख्यः । कामैर्हिस्यात्पृथ्वी मह स्पोस्यासीराधिपतेर्जिनत्वाधिष्ठः
धत्रिस्कृ प्रथमानापपद्यतेः कुतः स्वालेख्यः । कपिहिस्याद्दृष्टासहस्पोस्यामधिस्वरा
धिपतेर्जिनत्वाधिष्ठः पद्यतेयरापिनरपक्षे नाश्रा धरीश्वरवावाधीनत्वपर्यायप
वंवानोग्रहणोम ष्वतिकथेऽनायतेपदयेकस्याविनस्पर्धापवचनस्यप्रहसकरोतिश्र

भा०

355

षिरोति रायारदृति षष्ठान्तर्हि श्रोतिः। शेषफलं तत्॥ षष्ठा अशेषफलान्नभविष्यति॥ द्वितीय
न्तर्हि शङ्कोति। कर्मप्रववनीययुक्ते द्वितीयेति समस्यो कल्याणस्या शेषस्य द्वितीयानभ
विष्यति नित्यसंबंधः॥ अधेरीश्वरदत्तस्य वर्णाति संबंधः समस्यो। कस्मात्। यथा नेयपदे स्तुत्यल्पे सर्वे प्रवाला
नांवाति संबंधः तत्र द्वितीया प्राप्नोति सवव्वनानुमिद्धं। अकर्मयस्य सूर्यस्य कर्मप्रव
वनीययुक्ताहितिः। एवं समर्थ्यां नरेणा ववनानुमिद्धं। अधिब्रह्मदत्तः पांचालेषु अस्य समासेषु
भवति सत्यमेवमेतत्। नित्यं परिश्रीहोतव्या घिनोभवति शष्ठमानुपपत्तिस्तु। शष्ठमानु
नोपपद्यते कुतः। ब्रह्मदत्तात्। कान्तर्हि स्यात्। षष्ठी समस्य स्वामीश्वराधिपतीति तत्र साधि
कस्त्पद्यते यद्यपि नववृत्त अधिशब्दस्वामीत्ववर्तनपर्यायवत्सामानां ग्रहणं भवति कथं
श्राय नेय स्वयं कस्य चित्य र्था पववनस्य ग्रहणं करोति अधिपतिरायारद्दृति षष्ठान्तर्हि
श्रोति शेषफलं तत्। षष्ठा अशेषफलान्नभविष्यति। द्वितीयायान्तर्हि शङ्कोति। कर्मप्रववनी

राम

२५५

९५

प्रयुक्ते द्वितीयेति समस्तस्योक्तत्वान्न तस्याभिसंबंधस्य द्वितीया न भविष्यति। अभिवेघोषेः पंचाला-
नां वा अभिसंबंधात्ससंख्यो निकः स्यान्। यस्मात्खल्वेव संबंधे अस्ल रत्न स्पवाभिसंबंधस्तत्र द्वितीया
प्राप्नोति। एवं तर्हि स्वववनान्नु सिद्धमिति। अर्थवित्यंशातिकस्मिन्पूर्ववनीये संलो भवतीति वक्त-
व्यां एवमपि यदा अर्ह स्वरत्नैभिकरणं समस्तमी न तदा पंचालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति कस्मिन्पूर्वव-
नीय प्रयुक्ते द्वितीयेति उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा सा भविष्यति।।
स्मादयि। गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यं।। इह मा भूत्। पंथानं गच्छतीति
आस्थितप्रतिषेधश्च। आस्थितप्रतिषेधश्च वक्तव्यः। यो ह्युत्पथेन पथा न गच्छति प-
थे गच्छतीत्येवं तत्र भवितव्यम्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। चतुर्थी यथा स्यात्। अथ द्वितीया प्र-
सिद्धा सैव कर्मणा प्राप्नोत्येव चतुर्थ्यपि सिद्धा। कथं संप्रदानं एवं न सिध्यति। कर्मणा यमभि-
प्रैति स संप्रदानमिति सुप्रयते क्रियया वा अभिप्रैति ग्राममभिप्रैति। कया क्रियया गमिक्रियया। क्रियया

भा०

ग्रहणमपि न त्ववोधतो चेष्टायां मनुष्यो नीति स्त्रियं गच्छति अजां नयतीत्यतिप्रसंगः चेष्टया मानु
ष्यो नि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यपि तु प्रसंगो भवति। सिद्धं त्वसंज्ञाभववचनात्। सिद्धमेतत् कथम्
असंज्ञाभवे कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यम्। अध्वनस्त्वानयवादः॥ एवं तर्ह्यध्वा
अनेनैव नीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति। मनसा हैत्येतेन ना कर्माध्वानं गच्छतीति गम्यते॥ चतुर्थी
सम्प्रदाने। चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम्। चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं।
यूपाय दारु कुंडलाय हिरण्यमिति॥ किमिदं तादर्थ्यमिति तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं तदर्थमिति पुनः
किं सर्वनाम्नः चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः। कथं चात्र समासश्चतुर्थी अनेनैव यद्येव
मितरेतराश्रयं भवति। का इतरेतराश्रयता। निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यं चतुर्थ्या च
निर्देशः। तदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। तत्र हि वक्तव्यं। आचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यर्थशब्देन योगे चतुर्थीति यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य

राम

मा०

तीर्थयात्रा विधाने प्रकृत्या विप्र तर्पण संख्यानं कर्तव्यं प्रकृत्या भिरूप : प्रकृत्या दर्शनी
प: । श्रापेणा याज्ञिक : । श्राये णोद्वपाक रणा । । मा ह्वो स्मि गोत्रेणा गार्ग्या स्मि गोत्रेणा
समेनधा वति विषमेनधा वति । द्विड्डाणोनं धान्येकेणा नि: त्रिड्डाणो न धान्येकेणो नि ।
एव केन पञ्च रत्ने णाणा नि मरहवे णा श्वानेकेणा णा नि जन्न हिंव कथनव क्रा । घा कनेक
रणा पो न तीर्थ पेवाति द्दं । त्रे दूहता व तप्ले रूपाभि रूप : प्रकृत्या दर्शनी । पद्मिन्ये वक्
निष्कानेन स्याभिरू प्ये श्राद्धे र ज पा ज्ञिक : श्रापे णा दैपाकरणा । इति पक्षन्नेत्रश्रापः प
तने धी पत्ने मान रो स्मि गोत्रेणा गा श्रा यर्गो । स्मि गोत्रेणा नि पतेना हुत्वा ये समेन धा वति वि
षमेन धा वती नि इह मन स्यो क्रम्य संस न पश्चुड्य ते : समेनप शांति द्धिड्डाणो न धान्य रूपेणा

राम

नि नि ना दर्भ्यां हृच घं छिड्डाणा पद्धिड्डाणो द्धिड्डाणो न हिरण्ये न धान्ये केणा णा नेति प
व केन पञ्च रत्नेणा णा नी नि गोग्रज्ञा पिनाद र्भ्याना धूं दधि पञ्चगव्य गुर्ग्धं : पवक : । पवक

र्थशब्देन सह समासं शास्ति। न त्वेवं चतुर्थ्यंतस्यैवार्थशब्देन सह समासो भवति। किं तर्हि
षष्ठ्यंतस्यापि भवति यथा भवति गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। एवं तर्हि अर्थ उपसंख्यानेऽत्र यत्नेनार्थः
स भवति तत्र तादर्थ्ये अन्ये वर्तिष्यन्ते। ग्रावस्य सुग्रहणं कर्तव्यं। यान्येतानि लक्षणेन सुग्रहणानि
सन्त्यानदर्थं छात्राय पचति छात्राय पत्रादि तमिति तत्र उपसंख्यानं कर्तव्यं। न कर्तव्यं॥
श्राद्धाय दीयते इति॥ भवति तादर्थ्ये चतुर्थीति यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यं
तस्य तदर्थेन सह समासं शास्ति। क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या। मूत्राय कल्पते यवा
गूः। उच्चाराय कल्पते श्राद्धमिति। अथ ये व्रशालिषु ने छन्नेनानाद्रव्यो भविष्यति। मन्यक
र्मेति। भक्ष्य कुत्सितग्रहणं। मन्यकर्मणि। इह कुत्सितग्रहणं कर्तव्यं। इह मा भूत्।
त्वां ग्राम मन्यति॥ मन्यकर्मणि इति व्याकरणभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयपादस्य द्वितीये
समाह्निकं॥ ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीयया॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं

नपश्चरक्षोगणानीति साहस्रे गणाश्चरक्षोगणानीति सहस्रपरिमाणे साहस्रे साहस्रेण ए
हिरण्येन गाश्चारक्षोगणानीति कष्टकर।। सहस्रपुत्रे प्रधानो किंसुरा हरणां जितैर्लोकैः सह
माषा स्वपतीति नेन दक्षिणिनि गैलेभि श्रीकृष्ण माया नेनुष्ठं नेनत्र करणंडूस्ये वासिंद्वह्र
दत्ताहिपुत्रेण महागनोद्वेवस्त्तद्भूति अप्रधानेकर्त्तरिन्नेभियायपथाख्यानं। पनद्वेप
नाक्षिप्रयोत्तनाप्रधानेकर्त्तरिनाख्योमं वतीजिप्रधानकर्त्तरिक्तेना भियनेश्चा प्रबोन
सिद्धान्तत्रकर्त्तरितन्स्वृत गाया इदत्ताहिपुत्रेण महागमनं देवत्रश्रोजिस्वर्छात्रवाधिका
भाषि— ति। इदत्ताहिपुत्रेणसहस्रनः पुत्रेणसाहपिंगनरुजिति इद्वासुदाहरणाजि
लैः सहमाश्वदयतीतिनतुचोक्त विलैभि श्रीकृष्णमशप्नातप्यनेनत्रकरणा इत्यवसि
द्वभिनिभवेनसिद्धंपदानिलैभि श्रीकृष्णेप्यरायदानुखलुकस्यविन्माश्ववी
ज्ञावाप्तप्राप्तिनलमर्थंवसेत्रस्तुपाडिंतेमत्राम्पदापिपिकिंविद्धप्यतेपायिमावा

भा० ष्यति भविष्यति। जितः दानं सिध्यति। मद्द्युक्ते प्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभ
क्तिर्बलीयसीत्याद्यन्यत्रापि सद्द्युक्ते प्रधानवचनमनर्थकं। किं कारणं। उपपदविभक्तेः कारणं ते
इति वक्तव्यात्। किं निमित्तं वसति। किं कारणं वसति। केन कारणेन वसति। कस्मै कारणाय वसति।
कस्मात्कारणाद्वसति। कस्य कारणस्य वसति। कस्मै कारणाय वसति। कस्मात्कारणाद्वसति। क
स्य कारणस्य वसति। कस्मिन्कारणे वसति। को हेतुर्वसति। केन हेतुना वसति। कस्मै हेतवे वस
ति। कस्माद्धेतोर्वसति। कस्मिन्हेतौ वसति। कस्य हेतोर्वसति। हेतौ। अपादाने पंचमी। प
ञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानं। पंचमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पंचम्या उपसंख्या
नं कर्तव्यं। प्रासादमारुह्य प्रेक्षते। प्रासादात्प्रेक्षते। अधिकरणे वोपसंख्यानं कर्तव्यं। आस
नात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते। प्रश्नाख्यानयोः। प्रश्नाख्यानयोश्च पंचमी वक्तव्या। कुतो भवान् राम
पाटलिपुत्रात्। यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पंचमी वक्तव्या। ग

३५८

वीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे तत्र कालात्सप्तमी च
वक्तव्या। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे ऽध्वनः प्रथमा वा ऽध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्त
व्या। गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि योजनानि। गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजने
षु। नन्नत्र देवैर्भवितव्यं। न वक्तव्यं। अपादाननिर्देशादेव सिद्धं। इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्ष
त इति अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनपथात्प्रक्रामति। किं नाम तं नाम यावत्प्रक्रामति। सन्नत्र यानमश्व
थवायायाप्रादुर्भावाय अश्वत्थाप्रयोजनं पंचमी वक्तव्येति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते।
कुतो भवानागच्छति। पाटलिपुत्रादागच्छामीति। यत्तत्राध्वकालनिर्माणं तत्र पंचमी
वक्तव्येति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। गवीधुमतो निःसृत्य सांकाश्यं चत्वारि योजना
नि कार्त्तिक्या आग्रहायणी मास इति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। कार्त्तिक्याः प्रभृ
त्याग्रहायणी मास इति। तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्य

354

भा०

गोकोनिर्निकाः। आयुहाद्यथा गतेमासहृति। अघ्वनः प्रथमावसमतीवेति इह मत्रश्यो कथं
सत्त्र प्रयुज्यते॥ गवां युमतो निरुपपदा वचा रियोजना निगना निभवति। ततः सांकाश्य
वत्तु बुध्योलने। षुगतेषु ततः सांकाश्यमिति। अपादानमन्यारादितरर्त्तेदिशः। अंबूनं रूपदृष्ट
हणां किंनरदकुशहे योगकृते वसिद्धे। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति। वक्ष्यति जघ्नां पुरस्ता
दुपकर्षः। अन्यारात्॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन अग्रहणं। किमर्थं। षष्ठ्यतश्चान्ययेतुप्र
मानेद्व हैव स्यात् दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्येति इह न स्यात्॥ उपरिष्टात्॥ एक
विभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति। अन्यथा उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी
प्रथमा भवति। क्वान्यत्र गाः स्वामी वृक्षामीति सहयुक्ते। येनांगविकारः॥ इह कस्मान्न भव
ति। अक्षिकाणमस्येति। अंगाद्विकृतान्तद्विकारत्वं दृशीनो भवते। अंगाद्विकृताततःतो
यावत्ता व्यातिनेव वेद्विकारितांगी घ्रोन्मत इति वक्तव्यं जननाहि वर्णाव्यं न वक्तव्यं अंगा। इत्थं

राप

३५८

२५

भूतलस्रष्टा ॥ इह षष्ठी भूतलस्रष्टा न षष्ठी पनावपवेन समुद्रायो घोन्यतो पेनां ॥ इह षष्ठी भूतलस्रष्टा ॥ ष
ष्ठी भूतलेस्रष्टा न षष्ठी प्रतिषेधः ॥ इह षष्ठी भूतलस्रष्टा न षष्ठी शनिषेधो वक्तव्यः ॥ अपि भवान्यकमेव ह्रु
पाणिहिश्च स्मश्रुणी हृदि जानवे षष्ठी भूतलस्रष्टा नाप्युष्यावान् न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ॥ इत्थं भूत
स्य लस्रष्टा नाप्युष्यभावात् यत्रेत्थं भूतस्य प्रष्ठ भूतन स्रष्टा न त्व भवितव्यं न वा त्रेत्थं भूतस्य
पृथग्भूतेन लस्रष्टा ॥ किं वक्तव्यमेतत् न हि कथं मनुष्यमांनं गंस्यते ॥ नष्टालयं प्रधान्येन स
लतां प्रतिनिर्दिष्टानि इह षष्ठी भूतस्य लस्रष्टाभि षष्ठी भूतलस्रष्टा ॥ तस्मिन्निति षष्ठी भूतलस्रष्टेति ॥
इह षष्ठी भूः संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि ॥ संज्ञः कृद्योगे षष्ठी विप्रतिषेधेन ॥ संज्ञो संज्ञोन्यतरस्यां
कर्मणीत्येतस्मात् कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन संज्ञो न्यतरस्यामित्यस्यावकाशः ॥
मातरं संजानीते मातुः संजानीते ॥ कृद्योगे षष्ठ्या अवकाशः ॥ इध्मप्रव्रश्चनः पलाश
शातनः ॥ इहोभयप्राप्तौ मातुः संज्ञाता पितुः संज्ञाता षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन ॥ उप

भा० द्विप्रतिभकेश्योपपदस्य विभक्तिः । उपपदविभक्तेः श्योपपदविभर्वति विप्रतिषेधेन अन्यारा-
द्रितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यस्य पञ्चम्याः कारकः अन्यो देवदत्तात् । स्वामीश्व-
राधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च त्येषष्ठ्या वंकाशः गोषु स्वामी गवां स्वामी इ-
होभयं प्राप्नोति । अन्यो गोषु स्वामी अन्यो गवां स्वामी । स्वामीश्वराधिपतिदायादसा-
क्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन नैष्ठ्युक्तो विप्रतिषेधः । न ह्येतद्गौ-
णो न्यपुंकाः कस्तर्हि स्वामिपर्यायाः । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् इत्यस्यव-
काशः तुल्यो देवदत्तस्य तुल्यो देवदत्तेन । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्र-
सूतैश्च इत्यस्यावकाशः स एव इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यो गोभिः स्वामी तुल्यः सर्वो स्वामि ।
तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । संज्ञोन्याहोतो । निमित्तकार- ३५
णहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वाः प्रायेण ॥ ६ ॥

णिनीयाह्लिको। आग्राही। छन्दसि। साध्वसाधुप्रयोगे वा। साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या।
साधुर्देवदत्तो मातरि। असाधुः पितरि। कारकार्हाणां च कारकत्वे। कारकार्हाणां च कारकत्वे
सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेषु भुंजानेषु वृषला आसते। ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते। अकारका
र्हाणां चाकारकत्वे। अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। मूर्खेष्वासीनेषु ऋद्धा भुंज
ते। वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति। तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुं
जते। ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति। निमित्तात्कर्मसंयोगे। निमित्तात्कर्मसंयोगे स
प्तमी वक्तव्या। चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोगे। निमित्तार्थकर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या। चर्मणि द्वी
पिनं हन्ति। दन्तयोर्हन्ति कुंजरं। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत इति। सप्तम्यधि। यस्य
च भावेन। भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षणोपसंख्यानं। भावलक्षणे सप्तमीवि
धानेऽभावलक्षणोपसंख्यानं कर्तव्यं। अग्निषु हूयमानेषु गतः। हुतेष्वागतः। गोषु

भा०

दृश्यमानात्पुनः प्रस्थितः दृश्यागतः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणं हि नाम भवति येन पु-
नः पुनर्लक्ष्यते सकृच्चासौ कथं चिद् दृश्यमानेषु प्रस्थितः । कुं हृग्याश्यागतः । सिद्धं तु
भावश्चान्यो यस्य भावाद्भवद्भवनात् ॥ सिद्धमेतत्कथं यस्य भावश्चान्यो द्वितीयो भावश्चान्यस्या-
ति नैष समासीवेक च्छाशिष्यति । तत्तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं । भावलक्ष-
णास्मत्मिविषाभे । भावलक्षणोऽपसे स्यान्नमिति नैष दोषः । न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भव-
ति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति तद्यथा अपि
भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टस्तस्य तदेव लक्ष-
णं भवति ॥ पञ्चम्या विभक्ते ॥ इह कस्मान्न भवति । कृष्णागवांसं पश्चेष्टारस्तम्भ इति विभक्तौ सुब-
न्तो । नैवैतद्विभक्तमेतत् होः । कस्माद्विभक्त्यन्तेषु विभक्तिमेव प्रतिपत्तेन भवितव्यं । नैवैतन्त्रिपदं विभ-
क्तो किं तर्हि काव्यमेतत् । न हि कश्चिदमनुष्यमानं गां स्यते विभक्तिश्च ग्रहणासामर्थ्यात् । यदिह हि यदि

36 राम ३५१

भक्तं वा विभक्तं वचनं तस्मान्न विभक्तिग्रहणमनर्थकं स्यात्। एवं तर्हि। साधुनिपुणाभ्यां। अर्चायामप्रत्या

दिष्विति षष्ठीभक्तं वा विभक्तं वचनं तस्मान्न विभक्तिग्रहणमनर्थकं स्यात्। एवं तर्हि। साधुनिपुणा

दिमिरिति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति मातरमनु। साधुनि। प्रसितो

त्सुकाभ्यां तृतीया च। प्रसितशब्देन। कः प्रसितो नाम। यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः कुतप प्रसितो

जिरयं बध्नात्यर्थे वर्तते। बद्धस्य सोऽनेन भवति। प्रसितो नष्टेनैव लुप्येत। इह कस्मान्न भवति। अपप्र

स्यः। प्रथमस्याः इति अधिकरणात् इति वर्तते। नक्षत्रे॥ इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पा

दे द्वितीयमाह्निकं॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा। प्रातिपदिकग्रहणं

किमर्थं तत्र गैनैवैशिष्ट्यं यथा स्यात्। किं पुनरत्र षष्ठमपायाप्यते पदं येन तु लिंग देष्या

त्पदं भविष्यति। इह तर्हि प्रयोजनं। उच्चैर्वैरवस्थां सर्वा याः प्रथमा यथा भिसापमो

विषये यथा स्यात्। अथ लिंगग्रहणं किमर्थं। स्त्रीत्वमात्रे पुंस्त्वे नपुंसकत्वेऽपि यथा स्यात्। नो

समन्दे...मिति १२

तद्धितप्रयोजनं । एष एव अव्ययशानिपादिकार्थः । इदं तर्हि कुमारीश्वसुरः कुंडमिति । अथ परिमाणा
ग्रहणे किमर्थं । द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात् । अथ वचनग्रहणं किमर्थं । इह
समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते तद्यथा गर्गाः शतं दंड्यंतामिति । अर्थिनश्च राजानो हिर
ण्येन भवंति न च प्रत्येकं दंडयंति सत्येतस्मिन् दृष्टांते यत्रैतानि समुदितानि भवंति न व
प्रत्येकं दंडयंति सत्येतस्मिन् दृष्टांते यत्रैतानि समुदितानि भवंति तत्रैव स्यात् । द्रोणः खा
री आढकमिति इह न स्यात् । कुमारीश्वसुरः कुंडमिति । नैतद्धितप्रयोजनं प्रत्येकमपि वाक्य
परिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । वृद्धिर्गुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । इदं तर्हि प्रयोजनं । उक्तेष्व
थेकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एको द्वौ बहव इति । अथ मात्रग्रहणं किमर्थं । एवं मात्र एव प्रथमा
यथा स्यात् । कर्मादिविशिष्टे मा भूदिति कटं करोति । नैतदस्ति प्रयोजनं । कर्मादिभिर्द्वितीयाद्या वि
भक्तयः । ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यंति । अथवा बाधिष्यंते प्रथमां । न कर्मादिवि

शिष्टे प्रथमा भवतीति। यद्येवं संबोधने प्रथमा शासिते नैतद्सिद्धं ज्ञापकं अभिव्यक्तिर्देन स्ववचने

प्रयोजनं किं सामान्येनापि निर्दिष्टामीति यत्नः हि योगविभागं करोति इतरथा हि संबोधनमा

मंत्रितमित्येव ब्रूयात्। इह हे देवदत्त इहैकत्वे एकवचनं प्रथमा प्राप्नोति। एको द्वौ बहव इति ब

वनग्रहणात्सर्वार्थे तन्नियोजनमुक्तं अन्यतरस्यां कामवक्तुं। प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमा

त्रे प्रथमा लिंगेऽपि सामानाधिकरण्येनोपसंख्यानमधिकं यानि। प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमा

णवचनमात्रे प्रथमा लिंगे सामानाधिकरण्येनोपसंख्यानं कर्तव्यं। वीरः पुरुषः। वीर

पुरुष इति किं पुनः कारणं न सिध्यति। अधिकया धनिरिक्तः। प्रातिपदिकार्थे इति कृत्वा प्रथमा

न प्राप्नोति कथं व्यतिरिक्तः पुरुषे वीरस्यं नेवावाकार्थत्वान्न वाथैवक्तव्यं। किं कारणं। वाक्यार्थ

त्वात्तस्यामिधिवाक्यार्थः। सप्रथमाभिहितेन प्रथमेनोतन्मत्वाकारिष्यते। अभिहितेलक्षणा

याम नभिहिते प्रथमायाम नभिहिते प्रथमा विधेया वक्तुं तः तत् उक्तं वा। किमुक्तं। अभि

विधिः। अभिहितलक्षणा

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावः ... तयोरपवादत्वात् ७
१ अभिहिते नाभिहिते ...

भा० वेतीपरप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते॥ स्त्र॥ स्त्र॥ ... इति॥ अभिहिता
नभिहिते प्रथमाप्राप्नोति॥ कृष्णमाश्रमाश्रमेऽशायनकाश्रमे इति॥ सहिश्रत्ये नाभिहिते मधिकरणे
मिति कृत्वा प्रथमाप्राप्नोति॥ एवं तर्हि तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति ल्वृत्तं एकं रिष्यतो ति
ङ्समानाधिकरणाद् इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः॥ तिङ्समानाधिकरणाद् इति चेत्तिङ्प्रयो
गे प्रथमा विधेया॥ स्त्र॥ स्त्र॥ उक्तं पूर्वेण किमुक्तमस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमा
नोऽप्यस्तीति गम्यते॥ स्त्र॥ स्त्र॥ अस्तीति गम्यत इति॥ शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभाव
स्तयोरपवादत्वात्॥ शतृशानचोरिति इत्यत्र द्वौ बाधकौ न वापवादविषये उत्सर्गोऽभिनि
विशते पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गः प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभि
निविशते तत्र तावदत्र कदाचिदपि तिङ्दिशो भवति॥ नावश्यं शतृशानचोः शतृतोपाधिकरणपदो
षः॥ कान्तरस्मिन्पक्षे शतृशानचोर्हि तं भवति॥ अप्रथमावाविधाने नाश्रीयते प्रथमावाप्र

राम

२५८

३६

८२

विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति ।

निषेधो नेति विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति । तत्र यदा तावदर्थनियमः षष्ठ्यभाव विधि
नाश्रीयते तेन द्वाणष्टद्दी षो भवति । यदा हि विभक्तिनियमस्तदा षष्ठ्येव अष्टमाविधिनाश्रीय
ते । अथापि षष्ठ्यमाउ निषेधेन नेतरा द्वितीया भवति । षष्ठी प्रदिश्य षष्ठी शेषे इत्युच्यते । कः
शेषः । कर्मादिभ्योऽन्ये येऽर्थाः शेषः ॥ षष्ठी शेषे न कल्पते न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति इ
ह । तावद्राज्ञः पुरुष इति राजा कर्ता । पुरुषः संप्रदानं न हि तत्स्य शाखेति । वृक्षः शाखाया अधिकर
णं । तथा पशोरङ्गं नाम पशुभिरेतस्य कारैर्भवति । कथमात्रस्य हरणो घातुर्याद्विनिमयादि
ति । अत्र व सर्वत्र । कस्मादर्थे सैति । एवं तर्हि कर्मादीनाम विवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामा विव
क्षा स्यात् । सतोऽप्य विवक्षा भवति । यथा अलोमिका एडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवं
क्षा भवति तद्यथा समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्द्धितकामिति । किमर्थं पुनः शेषग्रहणं । प्रत्ययावधा
रणार्थं शेषग्रहणं कर्त्तव्यो प्रत्यया नियताः । अर्था नियताः तत्र षष्ठी प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं क

१५

त४

भा० नेव्यां षष्ठी नियमार्थं शेष एव षष्ठी भवति नान्यत्रेति । अर्थविधारणात् । अथवा अर्थात् नियमा
श्रयणाच्च नियतः । न शेषे पि शास्त्रं वे ति नन्व शेषग्रहणात् कर्त्तव्यं । शेषनियमार्थे । शेष एव षष्ठी भ
वति ॥ अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं यद्यपि नियताः अन्ययाश्च नियताः ततो वक्ष्यामि
षष्ठी भवतीति सम्प्रति यमार्थं मा विद्यादिति यत्र षष्ठी वान्यत्र शास्त्रो ति न तत्र षष्ठी वा भवतीति । षष्ठी
शेष इति वे विशेषणस्य प्रतिषेधः । षष्ठी शेष इति ये विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञः पुरुष
इत्यत्र राज्ञा विशेषणात् पुरुषो विशेष्यः । ननु च प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा
न प्राप्नोति । न च षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न च शब्दमात्रे विभक्तिः ॥ तत्र षष्ठी प्रतिषिध्य प्र
थमा विधेया । राज्ञः पुरुष इत्युक्तं पूर्वेण । किं तु ज्ञानं वा वाक्यार्थत्वादिति । यदत्राधिकं वाक्या
र्थः सः । कुतो न्वेतत् पुरुषे यदत्राधिकं स वाक्यार्थ इति न एष ना राजनि यदत्राधिकं स वाक्यार्थः स्या-
त् । अत्र रागात् पितृ पुरुष शब्दस्य प्रयोगे राजनि सोऽर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दस्य प्रयोगे स्यु

राम
३६५
365
कुख२
२८

रूपे सोऽर्थो गम्यते। अस्ति कारणं येनैवं भवति किं कारणं रान्तशब्दाद्धि भवति षष्ठी। तु स्वार्थप
त्ति। अग्रहीभवान्नू खल्वपि तद्धशब्दात्प्रत्ययस्तु गम्यते सोऽर्थः। ननु च नेतैवं भवितव्यं। न
हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यं। अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यं। तदेतदेवं दृश्यतां। अर्थ
रूपमेवैतदेतदेवं ज्ञातोपकं येनान्तरेणापि तद्धशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते। किं
पुनस्तत्त्वाभिलं। किं कृतं पुनस्तत्त्वं कृतं तथा ... तिपरिकानां क्रियाकृता विशेषा उपजाय
न्तेऽन्तःकृतास्ताः ख्याताः प्रादुर्भवन्ति कर्मकरणापादानसंप्रदानमधिकरणमिति। ताः पुनर्विभक्ती
नामुत्पन्नो कदाचिद्विश्विमित्रत्वेनोपदिश्यन्ते व्यभिचारंति ज्ञाजपादिकार्थे। यदा हि न व्यभिचरन्ति अ
स्या भूता एव तदा भवन्ति कर्मकरणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति। यदैव न हि राजा नित्य
कृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी भवति। एवं तु रूपेऽपि। स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति राजशब्दान्न भ
वमानः पादषष्ठ्याभिहितः। सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्षष्ठी न भवति। ननु हि दानीमि

प्रा०

दृमवति पुरुषस्य राजे जिम वति राजशब्दानुमतः प्रथमा न नहि हिदानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्ये
ति भवति वाच्यमर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी शेषे । अधीगर्थदयेशां कर्मणि । कर्मादि छकर्मकव
द्वचनात् कर्मादि छकं वक्तव्यं । नो वक्तव्यः । किं प्रयोजनं । अकर्मकत्वात् भावे लो भवतीति भावे लोप्यथा
स्यात् । मातुस्मरणं ते पितुस्मरणं ते । अथ वक्तव्यं किमर्थं स्यात् अथ सम्पि यथा स्यात् । मातास्मर्य
ते पिता स्मर्यते इति कर्मणि मि घाने हि लिङ्गवचनानुपपत्तिः । कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनयोरनु
पपत्तिः । मातु... नुः स्मर्तव्या मात्रा स्मर्तव्या मातृणां स्मर्तव्यमिति मानुषलिङ्गवचनं न स्यात् शब्दस्य
पि प्राप्नोति । षष्ठी प्रसंगश्चात् षष्ठी यथा प्राप्नोति कुतः । स्मर्तव्य शब्दात् । मातुः समानाधिकरणात् षष्
ठी प्राप्नोति । अपर आह षष्ठी प्रसंगश्चात् षष्ठी प्रसङ्कार्यं यं । आविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवतीति वि
वक्ष्यमनताः । नहि कथमनुव्यमाने ग्रोषे षष्ठी इति वक्तनि । शेषषष्ठीकः । कर्मणि शिनां मवि वक्तव्या शेषः । शेषे राम
शवक म विवक्षितं भवति न शेष षष्ठी न भवतीति यथा स्मरामः हे मानरं स्मरामः हे पिरं न रमतीति । अ

३५५

स्पतेः ३ कर्मणः कृतः मातुरादा स्मर्तशब्देनाभिहितं कर्मेति मन्तव्या षष्ठी नप्राप्नोति । नतनहिं
यत्कथमनवर

८५

366

धौ गार्ग्यौ। हलार्थानां भाववचनानामहरेः। खल्वारिसंतानाष्टोरिरिजिवन्नवंशं। इहापि यथा स्थानानां वोरसंता
संतापयसि वृषले संतापयसि। अथ किमर्थं भाववचनानामिनुक्ताः॥ नयावना हलार्थाभाववचन
नाएवमभेत्रिभावकर्तकाघथाआ नद्दहमामृता। नदीकूलानिहतमोनिरुलार्थ। द्वितीयाशाद्यौ एकि
सुदाहरंति गांघ्रांति। गांशब्दौ थ्नंति। गांसमं भासङ्कणहरंजिने नद्दास्ति एवं शोषाणे नस्मिन्डामिंदन
हिंसामस्यतद्दहःसमभाषादीगेयः। द्वितीयो प्रेष्य ब्रुवो हविषा। इविषो प्रस्थित स्पहविषो प्रस्थि
तस्येति वक्तव्यं इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपा मेदः प्रस्थितं प्रेष्यप्रब्रु॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसि। षष्
ष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या। या खर्वेण पिबति तस्मैखर्वस्तिस्रो रात्रिः। रिति तस्मादेनिशाशयत्तंतोज
यते शोभिशालो मे पामराये नस्येसे नोपापरावीतस्येड्रोनमुख्यप्रगल्भो। पास्मा ति तस्या अस्पु
हकोयाभ्यंजेत स्येदुश्चर्मायाप्रलिखति तस्यै खालतिरपमारी यांभ्यक्ते तस्यै काणो याद्दतोधावति
तस्ये श्यावदन्या नखानि निकृन्तेतस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या रज्जु सृजति तस्य

भा०

शब्दं च कोप्यापस्ते न पिबति जलस्याद्भ्यादि कोलायजो । अहिंस्यायोयो रमनाद्यैजन्तुः । जन्त्रां हि वक्तव्यो ॥ योगविभागात्सिद्धो वृत्त्यर्थोऽनन्यार्थे च हल्लंछेदस्सि । कर्तृकर्मणोः कृति । कृद्ग्रहणात् किमर्थमि- दमारभ्यते । पूर्वत्यान् दनेदेव इदं इति कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकं लप्रतिषेधात् ॥ कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकं । किं कारणं । लप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते न च ष- ष्ठी लप्रयोगे नेति तस्य कर्मकत्वं अर्थनाद्दि कृद्ग्रहणं कर्तव्यं । कृतोऽपेक्षकर्तृकर्मणि न प्राप्नोत्या- न अन्यस्य पेक्षकर्तृकर्मणी न नमा भूदिति वेन दस्मि प्रयोल नेधानो हि द्विधे प्रत्ययाविधीये- तो तिङ्श्च कृतश्च न चेकृतप्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते न नूम इहार्थं तस्य क- र्मकार्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति किं न हि अन्तरार्थं अव्ययप्रयोगे नेति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वा- पातिमकृतोऽव्ययस्य पेक्षकर्तृकर्मणी न भवतां यथास्यान । अकृतोऽव्ययस्यापेक्षकर्तृकर्मणी न भवतां- भूदिति । उक्ते । कटं चो स्य ऽहेति ॥ नस्य कर्मकर्तरि पितिवत्त्वा ति छ प्रेपि नदेन कर्मकर्तृत्वा सिद्धं ।

राम

३५१

कृतेनैकेनैककर्तृकस्य कर्मणो नाश्यत्यपरस्मात् । अधिकरणमत्राप्ययं दृष्टान्तो हि प्रयोजनं तु भयप्राप्तौ कर्मणि
यष्ट्याः शतिधर्मवत्स्मर्तृत्वात् । सहकृतो येककर्तृककर्मणि न तत्र यथा स्यान् । अकृतो येककर्तृककर्मणि तत्र
मा भूदिति । आश्रयस्मिन् दृष्टान्तो दृष्टे वनामणावकोशाल्मलीनां वशादुभीवदिति अथ क्रियमा
णोपि कृदुहमाणोकस्मादेवाद्वैन भवति तेभयप्राप्ताविति नैवं । विहितायनेत्र भयो शास्त्र सूत्र
त्रासिः तु भयप्राप्ताविति । कथं नं धर्मपोः शास्त्रिय स्मिन्नु [illegible] कृति सोपश्रुभयप्राप्तिः कृदुभय
प्राप्ताविति । अथवा कृतो येककर्तृककर्मणि न तत्र यथा स्यान् । तद्विनस्य येककर्तृककर्मणि न तत्र मा
भूदिति कृतेह वीघ्ध्यायमनुकर्तृवी आदृतमिति ननु वक्ता केनैवानेन नन भवितव्यं द्वितीयपानाव
त्र भवितव्यं । किं कारणं केनापि हि नैकर्मणि कृत्वा इतिप्रत्ययेन वापि नो भवितव्यं किं कारणमस
मर्थ्यात् कथमसामर्थ्यमपेक्षमसामर्थ्यं भवति । यत्रावद्दुव्यनेद्वितीयया यानाव त्रभवितव्यं किं
कारणं केनापि हि नकर्मणि कृत्वेति यो सेकृतनकर्तृयोरसमसिसंवधः समासप्रत्ययेनिवर्त्ते

मा०

नेत्यस्ति वक्रोतेस्कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीयायाम विभक्तिर्यदाप्नुयात्ते प्रत्ययेन त्वापिनोम
नैव्यं किं कारणं सामर्थ्यानिकृत्य मसामर्थ्यं सापेक्षमसामर्थ्यं भवतीति । नेह मुमर्थं युगपद्
वाति । वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा शमिस्म
श्चावश्यविशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः । कृतपूर्वी किंकटान्भुक्तपूर्वी किमोदनं मिति जिम्प
श्यादेः प्रयोजनं नैकमेकमभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यान्नाम्नेद्विकादेवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठ
नामितिनिकंटिकोत्तमयशाप्तोकर्मीणि । उभयप्राप्तौ षष्ठ्या प्रतिषेधे । कारकयोगे प्रतिषेधः ।
उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधश्च । कारके प्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तुं भेदिका देवद
त्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानां विकीर्णा विस्मृतिश्च स्यकरस्य । अपरस्त्वाह । अकाराकारयोः प्रयोगे
प्रतिषेधो वक्तव्यः । शेषे विभाषा । शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणस्य
संग्रहस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः । उभयप्राप्तौ कर्मण्येव वर्तमाने । क्तस्य च ।

शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः

368 ३८८ ग्रं ५ राम २१

१७२

वर्त्तमाने नपुंसके भावक्तपसंख्यानं कर्त्तव्यं । छत्त्रस्य हसितं नरस्य भुक्तं मयूरस्य नृत्तं कोकिलस्य व्या-
हृतमिति शेषविज्ञानात्सिद्धं । शेषलक्षणात्र षष्ठी भविष्यति । शेष इत्युच्यते । कः शेषः । कर्मा-
दीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नाम विवक्षा स्यात् । यदा छात्रो हसति नटो भुंक्ते म-
यूरो नृत्यति कोकिलो व्याहरति । सतो ऽपि विवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका । अ-
नुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा । समुद्रः । कुण्डिका विन्ध्यो वर्द्धितकमिति । पश्येवमुत्तरस्य वाच्युः श-
क्वप्रभोति । इमहेः सप्तः । इहाहिनास्य सो इहाहिः सप्तः । इहाहेः सुमनयमस्य पार्श्वं शामस्य म-
थ्य इति । इत्यत एव वा तु । थवेः । क्तस्य च ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां ॥ लादेशे सलि-
ङ्ग्रहणं किंकिनोः प्रतिषेधार्थं लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यं । सल्लिटः प्रयोगो नेति वक्त-
व्यं । किं प्रयोजनं । किंकिनोः प्रतिषेधार्थं । किंकिनोरपि योगे प्रतिषेधो यथा स्यात् । पपिः सो-
मं ददिर्गाः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनयोरलादेशत्वात् । न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ

भा०

स्थानां स्यात्प्रतिषेधः ॥ बाढं स्यान्न तूद्देशो न हि सविधानः ॥ कथं श्वाहं सहनलनः ॥ किं कि नौलि
ट् चेति ॥ लिड्दीनि वक्ष्यामि ॥ स न हि विनि निर्देशः कर्तव्यः ॥ न ह्येन रेणवनिम निर्देशो गम्यते ॥
अंतरेणापि वनिमन्निर्देशो गम्यते ॥ न [illegible] घथा [illegible] हस्त्रदन्तः ॥ अग्रहस्तदन्ते ग्रहस्तदन्ते ग्रकुम्याह
तेमन्यामहे ग्रहस्तदन्तवद्ग्रहं भवतीति ॥ एवमिहापि अलिटं लिडित्याह ॥ लिड्दीनि विज्ञा
स्यते उकारप्रयोगेनेति वक्तव्यं ॥ कटीषिकोर्दुः ॥ उदनं बुभुक्षुः ॥ तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्य ॥
उकारोच्चरनिर्देशयते कथं प्राप्तिप्रनिर्देशो यज्ञकल कलन्तु कलोक इति ॥ उकप्रतिषे
धेकमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ उकप्रतिषेधे कप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भव
तीति वक्तव्यं ॥ दास्याः कामुकाः ॥ वृषल्याः कामुकः ॥ अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रति
षेधः ॥ अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यं ॥ पुरा सूर्यस्योदेतो
राधेयः ॥ पुरा वत्सानामपाकर्तोः ॥ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् ॥ शाने [illegible] ॥ न तुमात्र

स्थानस्य [illegible] सुपसंख्यानं ॥ शाने [illegible]

369

ति द्व

नः ॥ अधीयन्पारायणं ॥ लप्रयोगे नैनं निषेधो न प्राप्नोति मा भूदेवं जल्पिष्येवं भविष्यति कथं
जल्पितानि नेदं शत्प्रग्रहणं ॥ किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं ॥ एतस्मिन्विषये नां प्रत्याहारो लटः
शब्दान्तनः प्रभृति आ तन्नो नकारात्ता यदि इह प्रत्याहारग्रहणं कोरस्याद्विषयं ॥ अत्रापि प्राप्नो
ति द्विषः शतुर्वावचनं ॥ द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यं नचावश्यं वक्तव्यं प्रत्याहारग्रहणे प्रति
षेधार्थं ॥ तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति ॥ न लोकाव्य ॥ अकेनोर्भविष्य
दाधमर्ण्ययोः ॥ अकस्य भविष्यति ॥ अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यं ॥ यवान्लावको व्रज
ति ॥ ओदनं भोजको व्रजति ॥ सक्तून्पायको व्रजति ॥ इन आधमर्ण्ये च ॥ तत इन आधमर्ण्ये
च भविष्यतीति वक्तव्यं ॥ शतं दायी सहस्रं दायी ॥ ग्रामं गमी ॥ अके ॥ ॥ कृत्यानां कर्त
रि वा ॥ कर्तृग्रहणं किमर्थं कर्मणि मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं ॥ भावकर्मणोः कृत्या
विधीयंते नेत्र कर्तृ कर्तेरप्यभिहितत्वात् कर्मणि षष्ठी न भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ॥ तव्यादीनां

भा०

कर्मणोऽनभिधानात्तत्कृत्यानां कर्तर्यग्रहणात् अजादीनां कर्मण्यकृत्यैरनभिहिते गेयो माणवकः सा
ग्राम अजादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तर्यग्रहणात् अजादीनां कर्मण्यकृत्यैरनभिहि
ते गेयो माणवकः साम्नां अजादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तर्यग्रहणात् उच्यते॥
किं पुनरेतेऽजादीनां कर्मण्यकृत्यैरनभिहितेऽभिहितेऽपि नेहायनमभिहितं भवति॥ आकृष्या ग्राम
शाखेति॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते॥ कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति॥ किं पुन
र्हरणो ग्राममाकृष्या शाखायाः॥ ततः कर्तरि वेति॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति गेयो माणवकः सा
म्नामिति॥ उभयप्राप्ताविति वर्तते॥ ननु चोभयप्राप्तिरेषा गेयो माणवकः साम्नामिति वाऽभि
धानमिति माणवकेन साम्नामिति च भवति॥ उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति। यत्रोभयस्य युगपत्प्रसं
गः। अत्र च यदा कर्मणि तदा न कर्तरि यदा कर्तरि तदा कर्मणीति भवतीति॥ इति भगवत्पतञ्ज
लिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे सप्तममाह्निकं॥ समाप्तश्चायं

राम

३२०

पादः॥॥ द्विगुरेकवचनं॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ शब्दाधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासमानाधि
करणयोर्द्वन्द्वद्विगोरेकवचनं विधानं॥ द्रव्याधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासमानाधिकरणस्य
द्वन्द्वद्विगोरेकवचनविधानं॥ द्रव्याधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति किमिदं द्रव्याधिकरणमिति॥
द्रव्याधिकरणमधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति किमिदं द्रव्याधिकरणमिति॥ अधिकरणम
धिकरोतीति द्रव्याधिकरणं॥ संख्यासमानाधिकरणयोस्तु॥ संख्यया अर्थो यावत्स
मानाधिकरणं द्रव्याधिकरणं वचनोत्पत्तेः॥ संख्यासमानाधिकरणयोर्द्वन्द्वद्विगुवद्द्व
वचनमिति बहुवचने प्राप्ते नित्यमेकवचनं स्यादिति प्रतिपत्तिरेव यात्रेन निषिद्धमिति
द्विगोरेकवचनं किं विधानं॥ एवमर्थमिदमुच्यते॥ आतिप्रयोजनमेतन्न कितं हि नि
त्यानुप्रयोगस्यैकवचनाभावो द्विगुत्वात् तत्र अनुप्रयोगस्यैकवचनेन प्राप्नोति एवमू
लोपमिति किं कारणमद्विगुत्वात् द्विगोरेकवचनमिति सूत्रेण नवात्रानुप्रयोगो द्विगुसं

ज्ञात्॥ सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवचनेनाभिधानात्॥ सिद्धमेतत्। कथं। द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यं। न वा हि वक्तव्यं।
न वक्तव्यं नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणं॥ किं तर्हि। अन्वर्थग्रहणं। उच्यतेनेन वचनं। एकस्या-
र्थस्य वचनमेकवचनमिति। एकशेषप्रतिषेधश्च। एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पंच-
पूली च पंचपूली च पंचपूली वा पंचपूल्यः॥ न वा नपुंसकस्यानेकत्वात्। न वा वक्तव्यः॥ किं कार-
णं॥ अनपुंसकस्यानेकत्वात्। नैतद्द्विगोरनेकत्वं॥ कस्य तर्हि। द्विग्वर्थसमुदायस्य॥ समाहारस्य ग्रहणं
वनद्विगार्थप्रतिषेधार्थं॥ समाहारग्रहणं कर्तव्यं॥ किं प्रयोजनं। नद्विगार्थप्रतिषेधार्थं न
द्विगार्थे यो द्विगुस्तस्य माभूदिति। पंचकपालो पंचकपा इति॥ किं पुनरयं पंचकपालश-
ब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते आहोस्वित्समुदाये वर्तते। न वा समाहारैकत्वात्। न वा एतत्समाहा-
रैकत्वादिति सिध्यति॥ एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेवोद्दिनं परिहृतं वा॥ अपर
आह। न वा समाहारैकत्वान्न वा योगारंभो वार्थः॥ किं कारणं। समाहारैकत्वादेकवच-

किं वा ... नपरिहृतं वा। अथ समुदाये वर्तते।

नमविष्यानि।। द्विपुरेक।। ६ ददृश्च शालिन्।। तूर्पसेनांगानां।। शालिन्।। तूर्पसेनांगानां तत्र पूर्वपदोत्तरप
दयहणां।। शालिन्।। तूर्पसेनांगानां तत्र पूर्वपदोत्तरपदयहणां कर्तव्यं। शालं गानां शालं गौरिति
वक्तव्यं।। तूर्पांगानां तूर्यांगैरिति वक्तव्यं। सेनांगानां यसेनांगैरिति वैकक्षकांवक्षयोडने।। क्वाचित्
करोमाभूदिति। तत्र हि विवक्षणं नवक्षयं। योगविभागात्सिद्धं। योगविभागः करिष्यते शालं गा
नां तत्र तूर्यांगानां। ततः सेनांगानामिति तत्र हि योगविभागः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। प्रमेरेक
सेगशब्दः परिसमाप्यते। ६ ददृश्च।। अन्तवाद्येषहणां।। ।।इह कस्मान्न भवति। नैद्र्नुकठकाला
पाः।। वर्द्धनांकठकौशुमाः।। कृष्णाः स्त्रोतोरिति वक्तव्यं एवमपि जिष्णुकठकालापा इति।
तत्रापिस्नातोनिश्चघनन्तां वेति वक्तव्यं।। इह गाकठकालापं।। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमां।। उद
गाकोदयैमलापं।। अनुवा।। विशिष्टलिंगोनदीदेशोग्रामाः।। ग्रामसन्निषेधे नगरस्यानिषेधः।।
अग्रामाः इत्यत्र नगराणामिति वक्तव्यं। इह माभूत्। मथुरापाटलिपुत्रमिति। उभयत आयाः

भा० मार्गान्नापनश्रुयामार्गोप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ इह मा भूत् ॥ शौर्प्यकेन वला॥ शौर्पिकेन व
णेडाय वैक वणालुकिनी वडा॥ बवणालुकिका मौ विशिष्टलिं॥ सुइक्तेन वः॥ सुइक्तेन वधस्तु स्यता॥
केवुनः सुइक्तेन वा॥ सौत्रव्याजेनका॥ यद्येवं एकालिङ्ग॥ कौटचिपीलिकाभिन्ननिमित्यानि॥ ए
वनधिनस्थिकाः सुइक्तेन वः॥ अथवा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते सुइक्तेन वः॥ अथवा येषामा
सहस्रादेकलिङ्गे पूर्णे ते ते सुइक्तेन वः॥ अथवा येषां गोवर्मिमात्रे राशिं हत्वा न पतति ते सुइ
क्तेन वः॥ अथवा येषां गोवर्मिमात्रं राशिं हत्वा न पतति ते सुइक्तेन वः॥ अथवा नकुलपर्य
न्ताः सुइक्तेन वः॥ सुइक्तं॥ ॥येषां च विरोधः शाश्वतिकः॥ किमर्थश्चकारः॥ एवकारार्थश्चकारः
येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्यात्॥ यद्दन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति
किं चान्यत्प्राप्नोति॥ पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तं स पूर्वविप्रतिषेधो राम
न वक्तव्यो भवति॥ येषां च॥ शूद्राणामनिरवसितानां॥ अनिरवसितानामिति किमर्थं॥ कुमोति

अनिरवसितानां। फः शुद्रः आर्यावर्त्ते॥

रवसितानामार्यावर्त्तात्॥ प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारिया-
त्रं॥ एतद्वै किष्किन्धगान्धिकं शकयवनं॥ शौर्यक्रौञ्चमिति न सिध्यति॥ एवं तर्ह्यार्यनिवासा-
दनिरवसितानां। कः पुनरार्यनिवासः। ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति। एवमपि य एते महान्तः
संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डालमृतपाश्च वसन्ति। तत्र चण्डालमृतपा इति न सिध्यति॥ एवं तर्हि
यज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानां। एवमपि तक्षायस्कारं॥ रजकतन्तुवायमिति न सिध्यति एवं
तर्हि पात्रादनिरवसितानां येर्भुक्ते पात्रे संस्कारेणाशुध्यति ते निरवसिताः येर्भुक्ते पात्रे संस्का-
रेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति। शूद्राणां॥ गवाश्वप्रभृतीनि च। गवाश्वप्रभृतीनि यथोच्चा-
रितानि द्वन्द्ववृत्तानि एकवद्भवन्ति। गवाश्वं। गवाविकं। गवैडकं। गवाश्वप्र-
॥ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जन॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्य-
तृणानां द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवति। बहुप्रकृतिरिति किं। फले बदरामलके। बदरामलका

मा॰ निःसेनो हस्त्यश्वं हस्त्यश्वाः ॥ वनस्पतिषु प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः । मृगेषु रुरुपृषतं रुरुपृषताः ॥ शकु-
नेषु हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः ॥ क्षुद्रजन्तुषु यूकालिक्षं । यूकालिक्षाः । धान्येषु व्रीहियवं व्रीहियवाः ।
माषतिलं माषतिलाः ॥ तृणेषु कुशकाशं । कुशकाशाः । शरशीर्यं । शरशीर्याः ॥ किं प्रयोजनेनो बहु-
प्रकृतिरेव यः । तत्र यथा स्यात् । कर्माभृतं । बदरामलके तिष्ठतः । किं पुनरनेन यथाप्राप्तिः सा निय-
म्यते ॥ आहोस्विद्विशेषणां । किं चातः । यद्यनेन यथाप्राप्तिः सा नियम्यते । प्लक्षन्यग्रोधौ ॥ जाति-
रप्राणिनामिति योऽयं द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति अथ विशेषणानां दोषो भवति । यथा न द्वेष्टस्ल-
थास्तु । पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिधं । पशुषु येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतन्न
इ भवति पूर्वप्रतिषेधेन येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन शकुनिद्वं-
द्वे मावकाशः ॥ महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः । हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः ॥ येषां चा विरोधः शाश्व- राम
तिक इत्यस्यावकाशः । श्रमणब्राह्मणादीहाभवयं प्राप्नोति ॥ काकोलूकं श्वसृगालं इति येषां च वि-

३७४

शकुनि द्वन्द्वे विरोधिनां

अश्ववडवयोः पूर्वलिंगत्वात्पशुद्वंद्वनपुंसकं ३

रोधः शास्त्रजिक इमेन ड्वति पूर्वविप्रतिषेधेनास्मन्नहि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तं च कार
करणाप्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिका तेषां द्वंद्व एकवचनमेव प्रयुज्यतां स्यान।। यदन्यत्स्यामो
जितन्मा भूदिति।। अश्ववडवयोः पूर्वलिंगत्वात्पशुद्वंद्वनपुंसकं भवतीति विप्रतिषेधेन।। अश्वव
डवयोः पूर्वलिंगास्यावकाशः विभाषापशुद्वंद्वनपुंसकं। पशून पशुद्वंद्वनपुंसकं सावकाशः। अश्व
श्ववडवौ।। पशुद्वंद्वनपुंसकस्यावकाशः।। अन्ये पशुद्वंद्वाः। महाजोरभ्रं महाजोरभ्रौ। पशुद्वंद्वनपुं
सकप्रहंसगान्धवर्गं प्राप्नोति। अश्वाद्वंद्वनपुंसकं भवति। पूर्वविप्रतिषेधेन।। समन्नहि पूर्वविप्रतिषे
धो वक्तव्यः। नवक्तव्यः।। प्रतिपदविधाना न्ति द्वं प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते।। अश्ववडवप
वापरेति। एकवद्वचनमनर्थकं समाहारैकत्वात्। एकवद्भावोनर्थकः।। किं कारणं। समाहारैकत्वा
त्।। एकोयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं।। एवं वक्ष्यामि
द्वंद्वनिर्णोविधिः। इहविभाषेतिनेनदर्शितप्रयोजनं।। आ वाधिप्रकृतिज्ञापयतिसर्वोद्वंद्वो विभाषै

पूर्व २

भा०

कवद्भवतीति यदयं निष्प्रत्युनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमित्याह। इदं तर्हि प्रयोजनं।
सनपुंसककाशिनिवस्त्राणि। निएतत् दृष्टिनालिप्रयोजनं। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य। ननु
होद्वानोसि द्वेव्यक्तव्यं। वक्तव्यं वा किं प्रयोजनं। पूर्ववन्निनार्थं सुवन्नस्वव्यभिचारार्थं। विभाषाद्वि
स्मृगगद्वनि। विभाषाधारामीषे।। किमुदाहरणं। द्विपदिकां पादिकां ददौ उत्पद्यन्तः। पादिकां पादे दातः। नै
तदस्ति प्रयोजनं। अयं द्वंद्वैकवद्भाव आरभ्यते। नचकः प्रसंगो यद्वृत्तुप्रयोगस्य स्यात्। एवं तर्हि व्या
प्तस्य संख्याया प्राप्तिर्भावोप्यारभ्यते। बहुव्रीहिरपि तद्धद्वानाव वदेकवचनं तद्वायतिभावोन्नु
प्रयुज्यते। एकार्थिभ्यो वाक्ष्विति। यद्वालहुवचनं नद्वाव हुव्रीहिरनुप्रयुज्यते। बहूर्थिभ्यश्च द्वेर्थिद्विति। वि
भाषा। नन्तुरूषोनञ्चकर्मधारयः। किमर्थमिदमुच्यते। संज्ञायां कर्थयोशानरहितिनिवर्त्तते। नदनन्तु
रूषस्य नञ्च समासस्य कर्मधारयत्वं वा माभूदिति नैनं दृष्टिनि प्रयोजनं।। नहि संज्ञायां कर्थयोनञ्च प्रा
नेरेषु तत्पुरुषञ्च नञ्च समासः कर्मधारयो वा किंतु नरार्थितं न एहि उपलोपवन्तं मनद्वाधाविक्याप्तायामि

राम

१२५

निवस्मानि। तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॥ न हि न-
ञो विद्यमानः स्यात्तत्पुरुषोपक्रमात्। नोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थमेव तर्हि
छायाबाहुल्य इति विवक्षाणि न तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयो वास्ति उत्तरार्थमेव तर्हि छाया-
बाहुल्य इति वक्ष्यति न तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति एतदपि नास्ति
प्रयोजनं॥ नहि छायायास्ताबाहुल्ये अतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थमेव त-
र्हि सभा राजामनुष्यपूर्वा (अशाला) चेति वक्ष्यति। न तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा
मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ नहि सभायां शालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो
वास्ति॥ इदं तर्हि विभाषा सेनासुरेति वक्ष्यति। न तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भू-
दिति॥ तत्पुरुष इति किमर्थं दृढसेनो राजा अतत्पुरुषे इति किमर्थम् असेना॥ अकर्मधारय इति किमर्थं प-
रमसेना उत्तमसेना। तत्पुरुषः॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः॥ किमर्थमिदमुच्यते। द्वन्द्वे तत्पुरुषे च परपदार्थ-

भा०

प्रधानत्वात्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्यैव लिंगं तत्समासस्यापि स्यात् कदाचिदुत्तरपदस्याप्यतो परस्यैव
लिंगं तत्समासस्य यथा स्यादिति॥ नन्वेवं न वेत्ता परत्वे न सिध्यतीति परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरि
ति वचनं॥ एवमर्थमिदमुच्यते॥ तत्पुरुषश्चापि कः। द्वयोर्द्वयोर्निपातः पूर्वपदार्थप्रधानएकदेशि
समासः। अर्धपिप्पलीति। योऽत्र परपदार्थप्रधानः देवकृते तत्परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरि
ति वे तत्र प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः। परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति वेत्याप्राप
न्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः॥ आपन्नो जीविकां
आपन्नजीविकः॥ अलंपूर्वः॥ अलं जीविकायै अलंजीविकः॥ गतिसमासः निष्कौशाम्बिः॥ नि
र्वाराणसिः॥ पूर्वपदस्य वा पूर्वपदस्य वा प्राप्तिरिति प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ मयूरीकुक्कुटौ। यदि दृश्यते
जातौ एकं परस्यालिंगं तथाऽऽशोऽन्यः पूर्वकं समासादन्यदेतिदिश्यते॥ समासादन्यत्र लिंगमिति वेद
श्ववडवयोः॥ तत्रापि वचनात् समासादन्यत्र लिंगमिति वेदश्ववडवयोर्द्वापोलुग्वक्तव्यः॥ अश्ववडवौ

376

एन

३०६

58

इत्वौ। निपातनात्सिद्धं। निपातनात्सिद्धमेतत्कथं निपातने अश्ववडवपूर्वापरेति। उपसर्जनह्रस्व
त्वं वा अश्वश्च वडवा उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति कुक्कुटमयूर्यौ। अस्तु पु
स्त्वाल्लिंगमिति शब्दस्याद्यार्थो। एवं लिंगमिति शब्दस्यार्थ इति यद्यप्येतेनैव प्रदेशिकस्य ह्रस्व
त्वमाप्नोति देशिकस्य श्रुवणां भविष्यति। इदं तर्हि दृन्नावकारीषगंध्याव दृन्नाकारीषगंध्ये दृन्नाव
गार्ग्यापत्याव दृन्नागार्ग्यापत्यौ। द्योष्म हेषौ ब्रीवथा प्नुतः। तौ पुंवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भवि
ष्यति। इदं तर्हि दृन्नावपुंवतिश्च दृन्नापुंवती।। द्यो नित्यं द्यो शाप्नुतः। न स्यात्रैन छकंधबन्धुकं रागवृद्ध्यर्थ
वनिदिश्यते इति। ननु वा अन्यो समासा दन्याल्लिंगमिति वेदश्ववडवपो प्राप्नुग्वव न स्मिन्निपारहन
मनत्।। निपातनात्सिद्धमिति। अश्ववानेवं विज्ञायते। परस्येव परवदिति। कथं न द्विपरस्येव प
रवदिति। एवं तावदोतौ छकं परस्य गिंगं न थावाला तो एकं समासस्याभिदिश्यते। अश्वपूर्वीपरस्य
न श्वानेषि पितौ। आप्नाहिर्गुहाकृत्वा। प्रातरादि शुवैकदेशिग्रहणात्सिद्धं। इदं द्वैकदेशिनो रित्ति वसो।

भा०

मित्रेऽनेकदेशिग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं एकदेशिसमासो नारभ्यते। कथमर्द्धपिप्पलीति समानाधि-
करणो भविष्यति। अर्द्धं च सा पिप्पली चार्द्धपिप्पलीति न सिध्यति। परत्वात् षष्ठीसमासः प्राप्नो-
ति। अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते। इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि।
तद्यथा॥ अर्द्धं पणार्द्धं मया भासितं। ग्रामार्द्धं मया लब्धमिति। एवं पिप्पल्यर्द्धमिति भवितव्यं। कथम-
र्द्धपिप्पलीति समानाधिकरणो भविष्यति। परवल्लिंगे। रात्राह्नाहाः पुंसि। अनुवाकादयः पुं-
सि। अनुवाकादयः पुंसि भाष्यं न इति वक्तव्यं। अनुवाकः। शंयुवाकः। रात्राह्नापथं नपुंस-
कं। पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः॥ नपुंसकत्वं वक्तव्यं॥ पुण्याहं सुदिनाहं पथः संख्याव्ययादेः। पथः
संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यं। द्विपथं त्रिपथं विपथं॥ द्विगुश्च॥ द्विगुश्च समासो नपुंस-
कं भवतीति वक्तव्यं। पंचवनं पंचवनसोऽदशनं सोऽदशनक्षौ। न पात्रादिभ्यः। पात्रादिभ्यः इति प्रतिषेधो
वक्तव्यः। पंचरात्रं द्विरात्रं। अपथं। अर्द्धर्चाः पुंसि वा। अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यं। अर्द्धर्चोऽर्द्धर्चं वा:। वा

377

राम

१२७

र्षपाणां कार्षपाणः ॥ गोमयैं गोमयः ॥ मारं मारः ॥ जन्नी हि वक्तव्यं न वक्तव्यं ॥ बहुवचननिर्देशाद्राघ
र्थो गम्यते ॥ अर्द्ध ॥ इदमो ऽश् यादेशो ऽन्त्यानु ॥ अयादेशो समानाधिकरणाग्रहणात् ॥ अथादेशो समान
धिकरणाग्रहकत्वं कथं किं प्रयोजनं ॥ देवदत्तं भोजय ॥ इमैव भयश्च संग्राहार्थं ॥ इह मा भूत् ॥ देवदत्तं भोज
य ॥ इमं च यज्ञदत्तं भोजयेति ॥ अथादेशस्य कथितानुकथनमात्र इष्टव्यं ॥ इदं [illegible] वानरइद
माकाछि तमिदं मैव यद्दत्तनुकथ्यते इति न दोषो यिष्ठ सुइडुलो भ्यो वक्तव्यो ॥ देशाधू कथितानुकथ
नमात्रमिति ॥ अथ किमर्थं मन्वादेशाः क्रियते ॥ भ्यो यादेशिष्टपि वोव्यतेति ॥ तत्रापि यामो स्विव
एनेन भविनव्यां ॥ अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥ तत्र इदूपलोपे कृते केवलमिदमो तु दानत्र लभे
वक्तव्ये ॥ अनतन्नरे पठति ॥ आदेशवचनं साकच्कार्थं ॥ आदेशवचनं साकच्कार्थं क्रिय
ते ॥ साकच्कस्यापि दमादेशो यथा स्यात् ॥ इमकाभ्यां कुमारीभ्यां ॥ अथो आभ्यां
महत्त्वधीने ॥ अथ किमर्थं शित्करणं ॥ शित्करणं सर्वादेशार्थं ॥ शित्कारे [illegible] क्रियते सर्वादि

भा०

नार्थं ॥ शिष्टं सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् ॥ इमकोऽस्य स्त्रात्राम्यां रस्यैरषो मा ॥ अथो ऽ-
भ्यामहरम्यधीनमिति ॥ अक्रियमाणे हि शिष्टकरणेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस-
स्यैव स्यादेत ॥ नवान्त्यस्य विकारस्ववनानर्थकान ॥ नवायमन्त्यो किंकारणं ॥ अन्त्यस्य वि-
कारस्ववनानर्थकान अकारस्याकारस्ववने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरंगादिग्धाकारे स-
र्वादेशो भविष्यति ॥ अथैवं तत्त्वादेशप्रतिषेधार्थं अथैवं तु अकारस्य अकारस्ववने ॥ कोऽर्थः ॥
आदेशप्रतिषेधार्थं ॥ येन्तेऽप्यकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थं ॥ मो राज्ञि समः क्वावि-
ति मकारस्य मकारस्ववने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अनुस्वारादयो बाध्यन्ते ॥ तस्माच्छिलका-
रो तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः ॥ शिष्टे पुनर्निर्देशो यः ॥ अत्र इति अनेकाल्शित्सर्व-
स्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥ अथ वा विविशान्तविहितत्वं नवयः नाथादेशविषयेऽपकर्तुं स्यति ॥
इदमो ऽथा रः ॥ एतदस्तुतसोस्रतसो चानुदात्तौ ॥ किमर्थं इति मोरस्तु दात्तत्वं ग्युष्मते अदात्तौ मा ॥

378

२७८

राम

र्त्तामिति नैतद् इति शयोजनं ॥ लिङ्स्वरे कृते निघाते ॥ एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धं इदमिह संप्र
धार्यं ॥ अनुदात्तत्वं क्रियतां लिङ्स्वर इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वात् लिङ्स्वरः ॥ नित्यमनुदा
त्तत्वं कृतेऽपि लिङ्स्वरे प्राप्नोति ॥ अकृतेऽपि न च नित्यत्वात् अनुदात्तत्वे कृते निमित्तं पूर्वं उदात्तमा
श्रितोऽनाश्रितत्वात् यथा प्राप्नः प्रत्ययस्वरः प्रसज्यते । नच्छन्दसि । लोपयत्न प्रयोगे प्रयोगो रेवः ऊलोपे
कृते पूर्वं उदात्तमाश्रितोऽनाश्रितेति कृत्वा यथा प्राप्नः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्मात् इतमोऽनुदात्तत्वे
व्यक्तं । एतत् इत्यस्मिन् यदा ओत्स्वेन । कस्मात् अयमेतो विधीयते । एतत् इति प्राप्नोति ॥ ॥ इदमोपि वि
ध्यते । न हि इदमो ग्रहणं कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते । कुत प्रकृतं इदमो यादेशोऽनुदात्तस्त्रतीयादौ
नियाहन्तद् अनुवर्त्तते । एतदस्त्रसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ विद्यमञ्चेति इदमोऽपि प्राप्नोति नैष
दोषः । अर्थवशेन अनुवर्त्तिष्यते ॥ इदमो यादेशोऽनुदात्तस्त्रतीयादौ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ
चानुदात्तौ इदमो यादेशोऽनुदात्तस्त्रतीयादावेश्यो भवति नतः द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ इ

भा०

स्मः एतद्दृश्वान्नीयाराावेति निवृत्तं ॥ अथ स्वामड्डकगतायोषिकाराः ॥ न यथा मड्डकाड्क्ष्युम्भो
न्मुम्पगच्छति ॥ नद्ददिपिकाराः ॥ अथ वा एकयोगाः करिष्यते ॥ इष्मो वा देशेश्च अनुदात्तस्ततो
आदावेतदस्त्वनमो स्वमस्योवानुदात्तौ ॥ ततः द्वितीयाटौस्वेनः इदमएतदस्त्व ॥ अथ वो भ
येति वृत्तं ॥ नह्य पेक्षिष्यामहे ॥ एतद्वितिनष्टुं मकेकववनेयत्नक्ष्म ॥ कुडमानय ॥ प्रश्नाल
येनमरिवर्तयेनम ॥ यघेनद्धियते एनो नवक्रव्यः ॥ कारूपसिद्धिः ॥ अथो एनं भ्रूयो एने ग्रथोए
नानीतिष्यद्दाघत्वेनसिद्धं ॥ यद्येवमेनछिन्नतको नसिध्यति ॥ पतद्धितकइतिशमोति ॥ यद्याल
स्यामप्रयुक्तो द्वितीयटो ॥ आद्विधातुकेऽभ्यादिषाद्विधातुकाश्रयत्वात्सतिनसिद्धिधाने
॥ अभ्यादिषु द्विधातुकाश्रयत्वात्सतितन्निमित्तार्द्धधातुकेऽभ्यादिभिर्भविष्यतव्यं ॥ किमतोयत्त
निभविष्यं ॥ तद्योत्सर्गलक्षणः श्रितघेषः ॥ तद्योत्सर्गलक्षणांकार्यशाक्तोति ॥ तस्य ह्रस्व इतिघेधा
तक्रव्यः ॥ भवंप्रवेयं आत्योपि ॥ एयन्यवस्थिते ॥ आत्मिष्ठत्रन्यये आदेशः स्यात् ॥ ह्यनः श्रावस्त्री

राम

३०८

लत्वं प्रसक्तिति। आर्द्धधातुकसामान्ये गुणोऽस्तीति विज्ञत्यपि सामान्येन वा तादृशो हलन्तादिति एत प्राप्नोति। इह च दिस्संधिःस्य आर्द्धधातुक
सामान्ये अकारलोपे कृते हलन्तादिति एत प्राप्नोति ४

प्रसङ्गे तानैष दोषः। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः। सामान्येऽव्याश्रीयमाणे विशेषो ना
श्रितो भवति। न चार्द्धधातुकसामान्ये नजग्धादिर्नु कृते वुयोः प्राजः अन्यायः प्राप्नोति सन्नतो भ
विष्यति। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो णपः द्विविधसंगः। सा
मान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो णपः प्राप्नोति। पौर्वापर्याभावा
त्सामान्येनाप्युपपत्तिः। पौर्वापर्यस्याभावाद्वा सामान्येनजग्धादीनामनुपपत्तिर्न हि सामा
न्ये नृपौर्वापर्यमस्ति। सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्कथम् अविशेषेणऽजग्धादीनुक्त्वा
सार्वधातुके नेति प्रतिषेधं वक्ष्यामि। सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु। ननु चो
क्तं जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सामान्येन सिद्धिर्नास्मिन्निति। परिहृतमेतत्। सामान्याश्र
यत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति। ननु चोक्तं सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णा
कारान्तेभ्यो णप्यादिविधिप्रसंग इति। नैष दोषः। एवं सति। न तत्र [illegible] इह प्रयोजनम्। अङ्गं तत्र...

भा०

र्वमात्राद्यपि यथास्यादिति । अयमर्थः । अतो पौर्वापर्याभावाद्यमाभ्यासेनानुपपत्तिरिति । अथ यत्ति
द्धि रैवैषा यस्मामाश्रयेन पौर्वापर्यं नास्तीति । असति पौर्वापर्ये विप्रतिषेधसमर्थमीषिज्ञास्यते अ
द्धिपत्तु केवि(?)षय इति न त्वार्द्धधातुके विषये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्य
ति । अथवा आर्द्धधातुकास्विति वक्ष्यामि । कासु आर्द्धधातुकासु । उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रती
तिषु श्रुतिषु संज्ञास्विति सत्रानु आर्द्धधातुके । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । ल्यब्ग्रहणं किम
र्थं । न तादौ किति इत्येव सिद्धं । ल्यपि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं । ल्यप् क्रियतामादेश इति
किमत्र कर्तव्यं । परत्वाल्ल्यप् । अन्तरंग आदेशः । एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यब्ग्रहणं करोति तज्ज्
ज्ञापयत्याचार्यः । अन्तरंगानपि विधीन् बहिरंगो ल्यब् बाधत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं । ल्य
बादेशे उपदेशिवद्वचनमनाद्यार्थं बहिरंगलक्षणत्वात्सिद्धि वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । जग्धि
विधिर्ल्यपि यत्तन्न दकस्मात्सिद्धमिदं तित् कि मेति विधानात् । हि प्रश्लेषोऽनेकसम्बाहि बहिरंगो ल्यबन्तरंगे

१८

राम

३८

हणमनर्थकं नह्यन्यत्र भरताः सन्ति अथ धान्यग्रहणं भरतविशेषणं शकृद्ग्रहणमनर्थकं नह्युश
वीया भरताः सन्ति एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नदुवीनां भरतग्रहणं मनर्थकं नह्यन्यत्र भरताः सन्तीति
नानर्थकं ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यते ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र शकृद्ग्रहणे भरतग्रहणं न
भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं इञः शबादिभरतग्रहणं न भवति श्रौद्दालकिः पिता श्रौ
द्दालकायनः पुत्र इति ॥ ८ ॥ ॥ न गोपवनादिभ्यः ॥ ॥ गोपवनादिभ्यः प्रतिषेधः शार्ङ्ग
रवादिभ्यः गोपवनादिभ्य इति चेत् शार्ङ्गरवादिभ्यो ऽप्युपसंख्यानं हारितः हारितो बहुषु हारिताः ॥ न गो
पव ॥ उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते ॥ द्वन्द्वमा भूदिति नेतत्प्राप्ति
प्रयोजनं द्वन्द्वे उपकलमकाः पिङ्गलाः ॥ आष्टकि काषिङ्गलय इति ॥ अन्यत्र द्वन्द्वे प्राप्ति ॥ अद्वन्द्व
इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थं ॥ अद्वन्द्व इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थं द्वन्द्वाधिका रो निवर्त्यते
तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेणाद्वन्द्वे द्वन्द्वे च भविष्यति ॥ उपकादिभ्यो ॥ ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरग

भा०

लिकुंडिनश्च ॥ आगमस्य कौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं ॥ अगस्तिकुण्डिनच्छिन्नेमौ प्रकृत्यादेशौ
भवत इति वक्तव्यं ॥ किं प्रयोजनं लुकृप्रतिषेधे वृद्ध्यर्थं लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् ॥ अत्र न्यया-
ननिपातने हि वृद्ध्यभावः ॥ अन्ययोंर्न निपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् ॥ आगस्त्यायोः कौ-
ण्डिना इति यादृशं प्रकृतिनिपातनं क्रियते केनेदानीं अन्ययस्य लोपो भविष्यति ॥ तत्र हि प्रकृति-
निपातनं कर्तव्यं न कर्तव्यं ॥ योगविभागः करिष्यते ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भ-
वति ॥ ततः अगस्तिकुण्डिनच्छिन्नेमौ च प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति
एवमपि अन्ययोर्न यो रेव प्राप्नोति अन्ययाद्धि भवान्न षष्ठी प्रयुद्धारयति आगस्त्यकौण्डिन्ययो-
रिति नैष दोषः ॥ यथा परिभाषितं अन्ययस्यावृत्त्लुक् न लुप्यो भवेन्नोतिप्रत्ययस्येव भविष्य-
ति अवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः ॥ आगस्त्य ॥ यस्कादिभ्यः ॥ जनो विंबाऊ नयत्र वीति वक्तव्यं ॥ इह
मा भूतामन्तोस्मात्सोहनीत्रिपदइति ॥ अथ जनदग्नेरपत्यमिति तत्र भवति यो युवाः ॥ राहयः ॥ वि

385

राम

हितविशेषणाम्मकारांतग्रहणांऽकारांतताघोविहितइविततन्नोर्हिवक्तव्यंनवक्तव्यं॥इष्टमेवैतत्संग्र
हीतं॥सतोऽस्यमोऽदनोऽधुमरस्यैवमविनंव्या॥एडो॥गातिस्थाघुपाभूभ्यःसिचःपरस्मैपदेषु॥गा
पोर्ग्रहणेइणःपिबत्योर्ग्रहणंगायोर्ग्रहणेइणापिबत्योर्ग्रहणंकर्तव्यं॥इणोयोगाङादेशःपिब
तेश्चःपाग्रहणेऽविवक्षार्थं॥इहमाभूत्॥अगासीन्नटः॥अपासीत्पयःइति॥तत्रहिवक्तव्यंनवक्तव्यं
॥इणोग्रहणेतावत्सूत्रे॥निर्देशादेवव्यक्तो॥लुग्विकरणस्यग्रहणमिति।पाग्रहणेवापिवाद्य
नुक्रमेतत्सर्वत्रैवपाग्रहणेऽलुग्विकरणस्यग्रहणमिति।गातिस्था॥तत्रनारिस्मान्तथासेः
तथासोरात्मनेपदवचने॥तथासोरात्मनेपदस्यग्रहणंकर्तव्यं॥आत्मनेपदेषोतथासोर्वि
विवक्तव्यं।एकवचनग्रहणंवा॥अथवाएकवचनेयेतथासोरितिवक्तव्यं॥तद्योवध्यमस्तगर
कर्तव्यं॥कंअवचनेद्योनिष्टप्रसंगः॥अनुवर्तमानेद्योतास्मिन्निष्टप्रसङ्गे॥अतनिष्टप्रसंक्यं
मानेष्टप्रसङ्गइति॥तत्रहिवक्तव्यंनवक्तव्यं॥यद्यपितावदयंतथाद्वोहेष्ट्वापुसारात्मसात्मनेपद

भा०

मालिपरस्मैपदं आत्मनेकवचनं॥ आलिवद्बहुवचनमपि तु खलु थासशाश्शे इत्थापवारस्थ आत्मने
पदमेकवचनं वनस्येकोन्यः सहायोमविन्तुमर्हति॥ अस्मदत आत्मनेपदादेकवचनाद्यत
याथा अस्यगो द्विमी येना थ्ड्सेगोरेवाभी यो नाश्रोनयद्वमईसितना रि॥ आमः॥ आमो
लेलोपे लुङ् लोटो रूपसंख्यानं॥ आमो लेलोपे लुङ्लोटो रूपसंख्याने कर्त्तव्यो। तां वेलवायएो
विदामक्रवन्॥ अस्य भवंतो विरन्तु वंतु॥ तन्नाहि विकर्षनलकर्षा लिङहतानिवत्विष्यतेपरिनि
वर्त्तनेप्रत्ययमात्रस्य लुक्स्याद्ये ति॥ इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य आ नञ्च ष्यत एवं ध्याहदूतमवान्
प्रयुज्यते लिङ्ग्रानिय इत्येवं प्रत्ययमात्रस्य लुङ् भवति नमए तद्दुययत्र भवति॥ आमंतेभ्यो णाल
प्रतिषेधः। एकवचः। शाश्ता मतननमा। वृद्धोकृतायात्रामङ्गिलुकृ शाम्यो ति॥ आमंतेभ्योर्थ
कृतग्रहणाल्लोप्रतिषेधः आमंतेभ्योऽर्थवद्ग्रहणात् प्रलः अप्रतिषेधा॥ अनर्थकः प्रतिषे
धो प्रतिषेधः॥ लुक्स्मान्न भवति॥ शाशामानतो मे ति॥ अर्थवद्ग्रहणादृष्टवत आमशा वृत्स्याव

राम

३८६

हणां । न वैषोऽर्थवाञ्छ्राम् आमं ते मोऽर्थवत्त्वं यह्णाणाम् । सेलोपाति षेधइति वेत्रा मः प्रति षेधो वक्तव्यः । अ

मातृकेभ्यः ॥ किमुक्तं भवति पाननलय हणो विधिर्न निमित्तं तद्धि घातं प्रति किं तु न लुगादेशापवादः

आहोस्वित् लुक् ते स्थानादेशेषु भवति ॥ लुगादेशापवादः ॥ लुगादेशानामपवादः ॥ निवृत्तताभा

वलुनिवृत्तताम्सनुप्रभावः । कस्मात् पदस्य । सुबन्तं पदं वाभिहितं ॥ सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञाभ

विष्यति । कथं स्याद्घनघ्नेति ॥ लकारस्य कृत्त्वात् स्थानिवद्भावेन स्वरप्रपाप्नोति ॥ नालकारः क्षि

प्याजिपादिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञानतः स्वरप्रविधानं । प्रातिपदिकाश्रयत्वात् त्याधस्य

निर्भविष्यति ॥ सुपः श्रवणं प्राप्नोति । अश्रवणमिति लुप्तविधानं ॥ कथमवयवत्वं । अव्य

यत्वं मकारान्तत्वात् कृदन्तं मांतं भवनं यसंज्ञं भवतो निश्चयं पदसंज्ञाभाविष्यति ॥ स्वरः कथमवपत्त

प्रकारस्यावकारान्तस्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् ॥ कृदन्तस्योत्तरपदप्रकृतिस्वरं भवति नोषस्वरोऽभ

विष्यति । तथा अवनिधानानिधानमित्यादि भवति ॥ वृत्तिकामे याज्याया का

भा॰

रा॥ निङ् तिङ् इति तस्य वा निघातः तस्माद् तिङ् निघातः सिद्धो भवति॥ तस्मात् तु समर्थं सिद्धसंगः तस्मात् तु समा
सः प्राप्नोति॥ एकं वा॥ किं तु कृ समसामर्थ्यादि॥ न कारस्यो नञ् सुवं तेन सह समस्यत इति समा
सः प्राप्नोति॥ एकं वा॥ किं तु कृ समसामर्थ्यादिति॥ नान नञ्ग्रामते न सामर्थ्यात् केन नञो हि लिङ् तेन न
वकारस्य कारस्य कारस्य॥ न तु हारयामिति श्रम॥ अव्ययादाप्सुपः॥ अव्ययादापो लुग् भवनानर्थ
कं लिंगाभावात्॥ अव्ययादाप् लुग् वा भवन मन एकं॥ किं कारणं लिंगाभावात्॥ अलिंगमव्य
यं॥ किमिदं भवान् सुपो लुकं मृष्यति॥ आपो लुकं न मृष्यति॥ यथैवाहि प अलिंगमव्ययं एवं अ
संख्यमपि सुप्रयमेतन्॥ अव्ययलक्षणाभावात् शार्थः प्रमानः सुपो लुकं मृष्यति॥ आपावुनर
स्य लुकि सति न किंचिद् दृष्टिष्टं घोञ् न मस्तिव्य मानेष्ठं तस्मिन् दृत्वाद्यु निशाप्नोति॥ किं कार
णं एकलादीनामभावात्॥ एकलादि इष्टार्थेषु त्वादृश्यो विधीयते॥ नैवेषाम् एकलादृष्यः संज्ञि॥ अ
विशेषेणो मध्यतेउत्पत्रानां नियमः क्रियते॥ अथवा प्रकृतानर्थानपेक्षानियमः क्रियते॥ अ

३९७

राम

१६७

यवाद्यकृतानर्थानपेक्षानियमः॥ केवलप्रकृतना एकत्वादयः एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोर्न बहुषु।
द्वयोरेव द्विवचनं॥ नैकस्मिन्न बहुषु बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति। अथवात्राचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति॥ उत्पद्यन्ते व्ययेभ्यः स्वादयः इति यदयमव्ययादाप्सुपः इति सुलुकं करोति॥ स्त्रि। अप
दाने॥ नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपंचम्याः॥ नाव्ययीभावादत इति योगव्यवस्थानं। नाव्ययीभावोऽदिति
योगाव्यवस्थेयः। नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुग्भवति॥ ततः अम्त्वपंचम्या इति। किमर्थो योग
विभागः। पंचम्या अमः इति षेधार्थः। पंचम्या अमः इति षेधो यथा स्यात्। एकयोगे ह्यम्भावः इति षे
धः॥ एकयोगे ह्यम्भावः इति षेधः स्यात्॥ अमः अलुकश्च॥ ननु हि योगविभागः कर्तव्यः। तृतीय
मकः। तुः क्रियते। सतियामको भाविष्यति। अमेवापंचम्या इति॥ असिद्धं मा प्रति षेधे अपादा
नग्रहणात्क र्तव्यं। अपादानपंचम्या इति वक्तव्यं। कस्मिन्नु वचनो यथा स्यादिति षेधार्थः॥ इह मा भूत्
पाटलिपुत्रे वृष्टो देवः॥ नयोनरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पंचम्यभावः। न द्वायं वर्ज्ये॥

भा॰ किंकराणां।। तत्पुरुषस्य कर्मधारयवनीयप्रयुक्तं तत्पुरुषस्य कर्मधारयवनीयप्रयोगात्समासान्तं वर्मा
न भवितव्यमिति। यद्वा समासः कर्मधारयवनीयप्रयुक्तो भवति तत्रापि वर्मा प्रतिषेधः।। महच्छत्रः। एक
भावः।। नागपमण्डि काशिनि। नाव्ययीभावात्।। द्वितीया समसभ्यो बहुलं।। समसभ्यो बहुलं।। समसभ्या
चाण्डिनदीसमाससंख्याव्ययेभ्यो नित्यं।। समसभ्या चाण्डिनदीसमाससंख्याव्ययेभ्यो नित्यमिति
वक्तव्यम्। सुमद्रं सुमगधं।। चाण्डिनदीसमासः।। उन्मत्तगंगं लोहितगंगं।। संख्या।। एकविंशतिभार
द्वाजं।। त्रिपंचाशद्गौतमं।। द्वितीयासमासः।। लुटः प्रथमस्य डारौरसः।। टितां टेरिति टिघे लुटो डारौ
रसः पूर्वविप्रतिषिद्धं टितां टेरिति चेतु रो डारौरसो भवति। पूर्वविप्रतिषेधेन।। टेरेत्वस्यावकाशः।।
पचते पचेते पचन्ते।। डारौरसामवकाशः। श्वः कर्ता रौ श्वः कर्तारः।। इहोभयप्राप्तौ। श्वः अध्येता
श्वः अध्येतारौ श्वः अध्येतारः। इति डारौरसो भवति। पूर्वविप्रतिषेधेन।। मन्त्रहि पू
र्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः।। न वक्तव्यः।। आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धं।। आत्मनेपदानां च डारौ

रम

२८६

रसो भवंतीति वक्तव्यं ॥ नद्यसमसंख्यार्थं नवा वृक्षमात्मनेपरस्यग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ समसंख्यार्थं संख्या
तानुदेशोपस्थास्यामः। अकिंचमातोल्याक्रमेणपरग्रहणोपरस्या निनखग्रआरंगा बेपस्यान्त
ख्यानानुदेशोनप्राप्नोति॥ एवं विंशतिखघार्थं नतावृक्षार्थं आत्मनेपरस्मैपदेन द्वन्द्वमिहसंख्यार्थं॥
डारोरसः क्रियंतामेवमिति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाद्रेत्वं॥ निपाडारोरसः कृते घेलेशाप्नुवंत्यप्रकृते
विशाप्नुवंति। टेरेत्वमपि निपा कृते घपिडारोरसः पुशाप्नोत्यकृते घपिपाप्नोति॥ अभिन्यमेत्वम
प्राप्य कृते घुडारोरसः पुशाप्नोत्यन्यस्या कृते घुशारांजरस्यशाप्नुवत्यविधिरनित्यो भवति॥ डारोर-
सोप्यनित्याः॥ अन्यस्य कृते एत्वे शाप्नुवंत्यन्यस्याकृते शारांजरस्य वशाप्नुवंतीनित्याभवंति॥ उभयोरनि
त्ययोः परत्वाद्रेत्वं॥ एत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात डारोरसो भविष्यंति। कुववरोयवरप्रडारोर
सइत्याह। अविकृते द्वन्द्वानामेकशेषः॥ डावरोवरप्रशरोरस ४॥ डारोरसप्रडारोरसप्रघरोर
सइति॥ किं वा नः यदि कृते कशेषाणां द्वन्द्वमनिषेधः समसंख्यात्प्राप्नोति॥ एवंवद्धनाद्विवचनयोर्डा

भा०

शाम्नोति। बहुवचनैकवचनयोरौशाम्नोति। द्विवचनबहुवचनयोरसशाम्नोति॥ अथ कृतद्वन्द्वाना
मेकशेषः। नैकशेषो भवति। यथा नद्यौ पश्यति स्म॥ किं पुनरत्र न्याय्यं। उभयं हि दृश्यते बहूनि शक्ति
किटिकं बहूनि शक्तिकिटिकानि। बहु स्थालीपिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि॥ डरौ रसः कृ
ते टेरयथा द्विवचनं स्मारेण समसमर्थ्येन नार्थोऽस्ति सिद्ध्यत्येव नैर्थं नौतरा॥ अतिर्यतो यवत्या
त्रय एव मे भवन्ति सर्वेषां टेरेत्वं वयरत्वा कृतेऽपि तस्मिन्नेव मेषन्तु। डाविकारस्य शिलकरणं सवर्णदी
र्घार्थं। डाविकारः शिलकर्तव्यः। विप्रयोगेन सवर्णदीर्घार्थोऽस्ति सर्वस्यानि सवादेशो यथास्मा
तः। अत्रि प्रमाणो हि शकारे अलोन्त्यस्य विषयो भवतीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत॥ निघानश्च गंगा-
हु। निघानस्तु शाम्प्रातिश्चा कर्तानामेः परस्माविधानुकमनुदात्तं भवतीत्येषा सवर्णं शाम्नोति।
यत्रावबहुश्यते। डाविकारस्य शिलकरणं सवर्णदीर्घार्थमिति॥ सिद्धमलोन्त्ये विकारात्तत्रा शिद्ध
मेन लकृतं॥ अलोन्त्यविकाराज॥ अत्र त्वयमलोन्त्यस्य कार्यस्यपासे ङिः कर्ता डितिट्लोपा ह्रोपः॥

राम

३८२

389

ति टेर्लोपे न लोपो भविष्यति । अजेरालात्त्रशीति । डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति । आनडाद्वा । अथ
वा अनिलारैत् क्षिद्वृद्धिकिमिदमनिमादिजि ॥ अन्त्यस्या पञ्चकान्नेभवत्यश्चेत्पयः स्यात् । असत्याश्र
य पसंज्ञायामित्संज्ञालो ॥ असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असमानिलोपे नेकाल्त्वप्रसङ्गे नेकालत्वं दा
सर्वादेशः ॥ यदा सर्वादेशस्तदा शतृप्रत्ययः । यदा शतृप्रत्ययस्तदेत्संज्ञा ॥ यदा इत्संज्ञा तदा लोपः ॥ शक्ति
शनिर्दिष्टा ॥ अथवा शक्तिशित्त्वनिर्देशो ऽयं डा आडा अस्मै नेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्य
ति ॥ यद्यनेकाल्त्वमेतत्स्यात् कस्मान्नेभवति न दा ङित् ग्रहणं न ग्रहणं न शक्नोति ङित् ग्रहणमेकदेश
विकृतस्यानन्यत्वात् । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति ङित् ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । स्वरः
कथं । स्वरे विधि शतिषेध्या सिद्धः । डारौरसः क्रियन्ताम् अनुदात्तत्वमिति वा । किमत्र कर्तव्यं । स्वरस्त्वादेरनु
दात्तत्वात् । निपाता डारौरसः कृतेऽप्यनुदात्तत्वे शास्त्रे प्रत्ययस्वरः कृते । पश्चादस्तु वेति । अनुदात्तत्वमपि नि
कृते स्थानिवत् भवति । अनित्यमनुदात्तत्वं । अन्यस्य कृते उदात्तौरसः सुशास्त्रोत्पन्नस्य कृते स्वरा ।

भा॰

ष्यंतरस्य वशात्पूर्वविप्रतिषेधिरनित्यो भवति। उदात्तोरस्मोप्यनित्यः। मनुस्वाः। अन्यथा स्वरस्य कृतेनुदात्तत्वे
प्राप्नुवंति। अन्यथा स्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्याः। शाप्नुवंतो अनित्या भवंति। उभयोरनित्ययोः प
रत्वात् स्वनुदात्तत्वे अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् उदात्तोरस्मः। इटलोपः। नुदात्तनिवृत्त्य
स्वरेण सिद्धं। नासिध्यति किं कारणं। अंतरंगत्वात् उदात्तोरस्मः। नत्रांतरं। गत्वात् उदात्तोरस्य स्तु
कृते पुनः अनुदात्तत्वं त्रियतां। इटलोप इति किमत्र कर्त्तव्यं। परत्वात् हलोपेन भवितव्यं। एवं नाद्
स्वरे विशति षेधात् सिद्धं। न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः। इदमिह संप्रधार्यं अनुदात्तत्वं
क्रियतां नुदात्तनिवृत्तिस्वर इति किमत्र कर्त्तव्यं। परत्वात् स्वनुदात्तत्वं। अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्र
संगविज्ञानात् उदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति जहाति चकार सिद्धं भवति। यत्नापि इदं वचनाय इदापिद्र्व
मंतत्रना सिध्यति। तत्रापि सिद्धं कथं। इदमघलसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरस्यापवा
दः। न चाप्यपवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते इति। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशते नत्र नावद

राम

३२०

२५

390

त्रकद्दाविघसपश्चाद्रुम्सयः प्रकल्पवापवाद्दविघ्वंजनउभस्येर्तिनिविशातेजन्नतावद्दन्न
कद्दायिन्त्रमयस्वरोभयनि।अपवादंलसायधानुकानुद्दानत्वेप्रतीस्नेनो।नत्रानुद्दात्तत्वमि
यमोलोपद्दतिपष्ठ।पिपरत्वाश्लोपः।मोस्यावायेधमानोद्दान्नेउद्दान्नोलुप्यते।प्रत्ययस्वरा
पवादोलसार्वधानुकानुद्दात्तत्वेनेननत्रमधसमञः प्रसमयस्वरःकद्दाविन।प्रत्ययस्वर
श्रुतासेर्द्दत्रिसेनिये।गाशिघः जेनवाध्यमासुद्दात्तोलोप्यतेनथानदोष।।। ।।इतिभट्टाकर्णत
न्नलिधिरचिते व्याकरणामाष्योद्दिनोयसप्याध्यायस्यचतुर्थेपादेद्दितीयमाह्निकं।।समाप्तश्चायंपा
दोध्यायश्च।। ।।छ।। ।।छ।। ।।

२५१०

भाष्य

८७७५

ग्रन्थसङ्ख्या

८१५५

३२१

२२५२